

видається з 1961 року

СУЧАСНІСТЬ

Іван
Дзюба
Євген Баран
Василь Махно
Мирослав Попович
Станіслав Кульчицький

4 • 2010

СУЧАСНІСТЬ

Зміст

Розмова з сучасником

- 3 *Мирослав Попович. «Ера Ющенко» мусить бути об'єктивно оцінена*

Поезія

- 15 *Сергій Жадан. Південно-західна залізниця*

Проза

- 21 *Олена Квасний. Із циклу «За років»*
 37 *Світлана Холта. Голосом вовків*
 45 *Катерина Лебедева. Модем. Тигр*
 53 *Роман Кракалія. Новели*

Поезія

- 64 *Людмила Дядченко. Дихання метеликів*
 70 *Василь Махно. Нові вірші*

Критика

- 80 *Іван Дзюба. Пишеться «Велика книга нашого народу»*
 107 *Євген Баран. Притча про Миколу*

Публіцистика

- 114 *Сергій Грабовський. Кліматична катастрофа: міфологема чи неминучість?*
 129 *Отар Довженко. Передчуття кінця зомбі-журналістики*
 141 *Станіслав Кульчицький. Реалізована утопія*
 169 *Роман Кабачій. Близнюки чи двійнята:
 українці та поляки в історичній перспективі*

Книжковий ярмарок

- 180 *Марія Миксицей. Чи ревуть воли, як мають Жезли Сили?*
 181 *Марія Миксицей. Снідання з самотністю, або 25 черепак*
 183 *Олександр Красюк. Юр Логвин і танці шайтана*
 184 *Андрій Кокотюха. Втрачений час*
 187 *Тетяна Трофименко. Пізнавальний парфум від Володимира Даниленка*

Інформаційний партнер

**ДРУГ
ЧИТАЧА**

Передплатний індекс 90278;
www.vsiknygy.net.ua

Журнал видається за сприяння
 Голови Громадського руху
 «ЗА УКРАЇНУ!»

В'ячеслава Кириленка

www.zaua.org

Редакційна рада

Співголови редакційної ради:

Іван Дзюба, Ігор Юхновський

Члени Ради:

Богдан Гаврилишин, В'ячеслав Кириленко, Вадим Скуратівський,
Василь Герасим'юк, Василь Шкляр, Владислав Верстюк,
Володимир Моренець, Дмитро Стус, Іван Дзюба, Ігор Юхновський,
Іван Драч, Іван Малкович, Максим Стріха, Микола Жулинський,
Мирослав Маринович, Наталя Яковенко, Оксана Забужко,
Олександр Іванків, Олександр Івахненко, Сергій Комісаренко,
Тарас Гунчак, Христина Певна

Редакція:

Головний редактор — Тарас Федюк

Заступник головного редактора —
Павло Вольвач

Редактор відділу літератури —
Олесь Ільченко

Відповідальний секретар,
редактор відділу громадського життя —
Тарас Антипович

Дизайн — Ростислав Лужецький

Верстка — Олесь Петік

Літературний редактор —
Олександра Коросько

Коректор — Ольга Куценко

Випусковий редактор — Тамара Клюкіна

*Редакція не рецензує і не повертає надіслані
рукописи. Відповідальність за достовірність
інформації несуть автори публікацій. Думки авторів не
завжди збігаються з поглядом редакції. При використанні
матеріалів посилання на «Сучасність» обов'язкове.*

Формат 70x100/16; Тираж 1800 прим. Видавець: ТОВ «Гамазин»;
свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2318 від 18.10.2005.

Віддруковано на ТОВ ВПК «Експрес-Поліграф»;
Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2

Замовлення № _____

Інформаційний партнер

**ДРУГ
ЧИТАЧА**

Передплатний індекс 90278;
www.vsiknygy.net.ua

Журнал видається за сприяння

Голови Громадського руху

«ЗА УКРАЇНУ!»

В'ячеслава Кириленка

www.zaua.org

Мирослав Попович

«Ера Ющенко» мусить бути об'єктивно оцінена

— Перше запитання диктується самим часом. Чи є президентські вибори 2010 року такими само «переломними», доленосними, «рубіжними» в новітній українській історії, як і вибори 1991, 1994 чи 2004 років?

— Вони є переломними, можливо, навіть більше за попередні, оскільки йдеться про дуже серйозні суспільні орієнтації, котрі не зовсім на поверхні. Насправді тут дуже глибокі «підводні течії», і буде дуже крутий поворот. Це якщо говорити по «загальні вектори» суспільно-політичних змін. Але от чи вдасться здійснити такий поворот стороні, що прийшла до влади, — це вже зовсім інше питання. Різниця між програмою «північного заходу» і «південного сходу» дуже велика і чиясь перевага кожного разу буде така незначна, що із «переорієнтацією» нічого не вийде. Адже всі дії одного «полюса» українського політикуму будуть паралізовані діями іншого. Єдиний варіант — укладання угод. Але в будь-якому разі в Януковича не буде «кишенькового парламенту». За кандидатів від партій тих-таки Тігіпка чи Яценюка охоче віддадуть голоси дуже багато виборців. Коротше кажучи — в нового Президента виникнуть серйозні проблеми, і якими будуть комбінації політичних сил за такої ситуації, абсолютно невідомо. Тому з геополітичних «переорієнтацій» мало що вдасться. Але дуже істотні суспільні переорієнтації вже наявні.

— Серед тих, хто програв, є Президент Ющенко. Він був одним із небагатьох кандидатів, які апелювали до певного набору

політичних та етнокультурних цінностей. Чи не була його поразка також і поразкою цих цінностей?

— Це була в першу чергу поразка саме тих цінностей, тому що його особисті помилки як лідера стали наслідком некритичного сприйняття власного становища в процесі реалізації заявлених цінностей. Я б сказав, що Ющенко розглядав свою програму не просто як «проект», один із можливих (бо «проект» завжди не є унікальним), він розглядав її як «місію». У нього дуже часто зустрічається це слово. Враховуючи те, що Віктор Андрійович — людина глибоко релігійна, погляд на речі набував дійсно «месіанського» характеру. Це надавало особливій вразливості його позиції. А це — позиція правого, консервативного, романтичного і ліберального націоналізму зразка Рене Шатобріана десь середини XIX століття. Це не єдиний варіант націонал-демократії, бо, врешті-решт, і Юлія Тимошенко належить до того ж таки націонал-демократичного напрямку. В неї це не так помітно лише тому, що вона дуже прагматична як політичний діяч. У неї нема тих виразних внутрішніх інтенцій, які б дуже вимальовували її політичну постать. І якби Юлія Володимирівна не обрала на решті Європейську народну партію — праву, правоцентристську політичну силу, яка її «благословила» на президентські змагання, — то можна було б ще й подумати, до яких «класифікаційних клітинок» її зарахувати. Бо там були й певні симпатії до лівого ідеологічного спектру... Але Тимошенко — це зовсім інший різновид націонал-демократії. Це прагматичний різновид. Може, це й плюс на виборах, оскільки виразність політичної позиції водночас означає відмежування від певного кола виборців. Проте це все одно націонал-демократичний напрям. А у Ющенка політична позиція була домінантою поведінки. І вона, власне, зазнала поразки. Я б сказав, що це була позиція, яка приблизно відповідала ранній рухівській, тобто позиції чорноволівського Руху, яка в політиці Ющенка набула лише яскравішого державницького вираження. Рух теж свого часу втратив свій вплив. За цим слід було вчасно помітити необхідність зміни вигляду націонал-демократії. І те, що поява Юлії Тимошенко сприймалася в націонал-демократичному таборі як непорозуміння — це, власне кажучи, й спричинило поразку, оскільки два лідери почали «істи»

одне одного і маємо нині «те, що маємо», як казав наш класик від політики...

— Сьогодні дуже часто говорять про певну тенденцію — не лише українську, але й загальну світову — коли політичні технології приходять на зміну політичним ідеологіям...

— Це абсолютно неправильно. Я дуже уважно стежу за політичними дебатами на Заході, особливо у Франції та Іспанії. Ну, Іспанія — то випадок особливий: там після падіння франкістського режиму й досі відбуваються специфічні процеси. А в цілому в Європі триває «девальвація» лівого крила політикуму. Ліві реалізували свої гасла у вигляді певних законодавчих настанов, на міжнародному й національному рівнях, починаючи від Загальної декларації прав людини 1948 року. Але саме як ліві вони не мають на сьогодні виразного політичного забарвлення. Чіпляються за дрібниці: «захист геїв», різні види соціальної несправедливості, «жіночі питання»... Це не може надати їм характеру політичного середовища, яке завжди формувало велику мету. Як писав один цікавий французький автор: «Соціалізм більше не є молодістю світу». Ця проблематика якимось чином відбилася і на нас: за період правління Ющенка сталася ще одна характерна річ — повний розвал так званого «лівого табору». Комуністи забезпечують собі п'ять відсотків голосів. Їм завжди гарантований певний рівень підтримки. Але це не має нічого спільного з «лівизною» ні в європейському, ні в українському розумінні. А потенційно справжня лівіця — «ревізіоністська» лівіця Мороза, котра сьогодні вже не існує...

— Чому всі спроби реалізувати адекватний український лівий проект останніми десятиліттями зазнали невдачі? Починаючи із ПДВУ і закінчуючи різними соціал-демократичними партіями...

— Фактично, провал лівих спроб починається із провалу Горбачова. Оскільки Горбачов був точнісінько тим, що називалося в старій комуністичній термінології «соціал-демократіческій уклон в комуністической партії»...

— «Єврокомунізм»...

— Так. І він, як «ухильник», пішов далі, поки нарешті скінчив соціал-демократизмом. Російська соціал-демократична партія Горбачова та Яковлева не має ні серйозного минулого, ні шансів у майбутньому. І в нас ліва модель не реалізувалася тому, що, по-перше, на тлі розвалу всього комуністичного це має вже якийсь немодний вигляд. Слово «соціал-демократ» начебто непогане. Але наші соціал-демократи з їхньою орієнтацією на Кучму надовго відбили у політиків бажання повертатися до цієї назви. Я вже не кажу про суть справи. Одним словом, нема в нас лівих. А на Заході соціал-демократична сила існує, вона посідає певне місце на лівому фланзі. Але як писав один із французьких авторів — «європейська соціал-демократія ідеологічно «гола», вона не має великих гасел». А на боці правих у Європі завжди бюрократія з чималим державницьким досвідом. На боці правих завжди бізнес, великий бізнес, у руках якого гроші. І тому Європа сьогодні суцільно права, якщо не рахувати окремих країн (наприклад, Іспанії чи Португалії). Причому, з'явилась, як пишуть західні фахівці, «весела консервативна правиця» — це Берлусконі, Саркозі тощо. Це не така собі старовинна клубна аристократична правиця «з сріблястими підсвечниками і лакєями» — це люди, які навіть блазнюють. І викликають симпатію у населення своїми витівками. І користуються підтримкою, незважаючи на всі непристойні з точки зору буржуазної моралі речі, які вони собі дозволяють. Це симптоми, яких ми не розуміємо, бо треба той західний побут краще знати зсередини. У нас до тієї «смішної і веселої» правиці ще дуже далеко...

У нас ідеї правиці, як уже зазначалося, були найщиріше сформульовані у Ющенка. І зараз, коли ера Ющенка скінчилася, варто вже було б усім, кого він дратував, спокійно й по-людськи оцінити щось із його спадщини. Бо там були речі, варті уваги. Було й інше, через що я, наприклад, «грюкнув дверима», але зараз не хочу зайвий раз критикувати. А от спокійно, критично підсумувати досвід того часу варто. Для того, щоб не повторювати помилок у майбутньому...

— Вибори знову відкрили, чи, швидше, підтвердили, існування однієї старої проблеми — регіонального «розмежування» України. Очевидними є доволі суттєві відмінності в культурно-цивілізаційній чи навіть етнічній ідентичності різних регіонів. «Українськість» у Львові й Тернополі, Києві та Черкасах, Донецьку й Луганську має дуже різні стандарти. Я знаю, що Ви не надто любите концепцію Самюеля Гантінгтона, але все ж таки — чи існує в Україні «цивілізаційний розлам»? Чи існують якісь інші «розлами»? Яким чином можна їх «залагодити»?

— Ця концепція хибна не сама по собі. Чи, скажімо, пошуки тих «цивілізаційних розламів» є хибними. «Цивілізаційні розлами» справді існують. Але їх не треба пов'язувати з релігійними розламами. Це якраз абсолютний анахронізм, оскільки Церква взагалі перестала бути формоутворюючим чинником культури десь із XVIII ст. У цьому розумінні й політичний поділ не пов'язаний із поділом релігійним. Хоча вони відіграють певну роль. Скажімо, недавно, під час виборів до облради на Тернопільщині, це виявилось яскраво...

Звичайно, не можна не розрізняти регіональні ментальності (хоча цей термін і вимагає певних уточнень). Можна, безумовно, сказати, що Україна поряд із Німеччиною найбільш регіонально строката країна в Європі. Хоча скрізь ми бачимо ті чи інші комбінації однакових елементів — у Галичині знайдете ті самі політичні відтінки, що й на Донбасі, але в зовсім іншій комбінації. Крім того, існує певне «тло», яке задає загальний тон усім політичним силам. Скажімо, в Галичині просто непристойно іронічно говорити на релігійні теми. Або непристойно сумніватися в тому, що Степан Бандера — одна з постатей, яким нібито слід вклонятися. Спробуйте подібне сказати в Києві — я вже мовчу про Донбас. Безумовно, це речі, які стають уже парадигмою для всіх політичних сил.

Але поза тим у всіх регіонах проблеми спільні. Хоча так само в різних комбінаціях. Для Львівщини, як і для Донбасу, актуальна проблематика безробіття. Але це породило різну політичну реакцію. З точки зору жителів Донбасу, винен Центр, бо він «нічого не робить». А «роблять тільки на Донбасі». Інше пояснення у галичан. Тому це посилює відмінності між регіонами.

Це можна долати по-різному. По-перше, політичним консолідуванням нації. Ситуація дуже нагадує російську за часів Єльцина. Коли Єльцин сказав «беріте суверенітета сколько с'єдите», то це стосувалося не тільки Башкирії, Татарстану чи інших національних автономій. Йшлося насамперед про російські регіони...

— **Урал, Сибір, Примор'я...**

— Так — Урал, Сибір, Примор'я і так далі. Й почалося — Кремль не міг нічого з цим вдіяти. І тоді пішли шляхом зміцнення загальнодержавного начала, розвивали ідею «Великої Росії». Організаційно це відбувалося через проведення в життя однопартійної системи на чолі з партією «Єдина Росія». Але не тільки «Єдина Росія», але й комуністи та інші політичні групи поєднують російські регіони в одне ціле. Бо партії «центровані» й тримаються московського керівництва.

А у нас партії більш орієнтовані на електоральні завдання. У нас не авторитарний режим, як у Росії. І в нас однопартійної системи не буде. Спостерігається неабияка розмаїтість хоча б у тому ж таки БЮТ. Адже одна справа БЮТ у Коломиї чи в Городенці й зовсім інша — де-небудь у Севастополі. Саме через те, що слабо сформульовані, слабо виражені політичні риси кожної сили — вони не можуть «збирати» Україну. Будемо сподіватися, що розвиток подій сформує виразніші політичні обличчя. І партії-клани, засновані на кошти фінансових і промислових магнатів, перетворяться на справжні політичні сили. Я запитував у німецьких соціал-демократів у неофіційній обстановці: «Де ви гроші берете? Невже вам не дають які-небудь олігархи?». Вони у відповідь: «Присягаємося! На членські внески живе партія!». Нам це сьогодні важко уявити. Поки партії не будуть жити на членські внески, доти вони не стануть політичними силами, які можуть консолідувати всі різновиди регіональних політичних ландшафтів.

Ну, і ще розкол країни мусить подолати розвиток культури. Причому високої, саме професійної культури. Навіть якщо це відтворення фольклору, потрібно, щоб це робилося з позицій сьогоднішнього високого мистецтва...

— Давайте поговоримо про українську культуру в ширшому контексті. Від 1990-х років популярними стали розмови про її «кордоцентричний» характер. Про «філософію серця», до якої припліталася творчість Сковороди як квінтесенція української ментальності. Себто наголошувалося на її емоційному, ірраціональному компоненті. Зараз це вже викликає певну критику, оскільки якраз раціональності й бракує нашому чи то суспільно-політичному, чи навіть науковому дискурсу. Яка Ваша думка?

— Абсолютно не сприймаю цієї точки зору. По-перше, слово «серце» у самого Сковороди вживається зовсім не в розумінні чогось такого, що протистоїть «голові». «Серце» розумілось як «те, що всередині людини», тобто як її єство. І взагалі ж тоді вважалося, що людина «мислить серцем». Українська культура того класичного періоду, коли вона формувалася ще на церковних засадах, дуже раціоналістична. І тим вона відрізнялася від московської культури, позаяк спиралася на єзуїтську систему освіти. Це була дуже гарна система викладання. Вона давала добру схоластичну освіту. Схоластика зовсім не лайка — це була висока церковна освіта. Зрештою, українська культура того часу виявляє близькість також і до протестантської культури. Там якщо і був ірраціоналізм, то не більше, ніж у будь-якого з протестантів. Але протестанти — зовсім не ірраціоналістична течія. Там є своє місце для ірраціонального, для містики, а своє — для дуже розвинутого ratio. Тому культурно й історично Україна пов'язана більше з раціоналістичним європейським полем. А що стосується Сковороди — це просто непорозуміння, коли його вважають «кордоцентристом». Сковорода в тлумаченні Біблії був радикальнішим раціоналістом за своїх найрадикальніших сучасників на Заході. А вже слідом прийшов цей сентиментальний романтизм XIX століття, спільний для всієї Європи. Подібні «кордоцентристські» мотиви можна знайти і в Пушкіна, і в Лермонтова. Так що коли ми кажемо про українську емоційність, то йдеться саме про романтизм XIX століття. І це було дійсно «кордоцентризмом», саме в тому розумінні, про яке ми говоримо. І саме цей кордоцентризм творив українську класику. І «дай йому Боже здоров'я!». Це якраз те, що живить нас і сьогодні. Якусь сльозу може зі скупого нашого серця витиснути...

— Ще такий момент: справді, існував розрив між українською культурою «до Котляревського» і культурою «після Котляревського». У модерній Україні ми більше знаємо останню. На Вашу думку, чи потрібно якось актуалізувати культурну спадщину періоду «до»?

— Безумовно, нам слід ввести цю спадщину в сьогодинішній культурний ресурс. Звичайно, це не означає, що треба дітей у школі навчати молитов і проповідей тієї доби, які, до речі, й погано збереглися з того часу, як їх виголошували в XVII-XVIII століттях. Але в якійсь вторинній передачі, у якомусь потрактуванні вони мусять бути засвоєні. Так, як ми не можемо обійти музику Веделя, Бортнянського, Березовського, яка швидше належить тій «докотляревській» спадщині (бо це була церковна музика), й ту культуру слід показати, роз'яснити, описати принаймні, щоб вона була зрозумілою і входила в наше сьогодення.

І є ще одна річ. Це може викликати дуже гостру критичну реакцію. Але все-таки скажу: є ще одна частина української культури, яка повинна бути засвоєна нами як наша культура. Це російськомовна українська культура. Тобто та культура, яка українцями і в Україні, й у Росії творилася російською мовою, бо іншої за певних історичних обставин не було. Це зрозуміло, коли йдеться про наукову літературу. Виходить так, що ми — і я особисто — тривалий час, наприклад, Вернадського відносили до російських вчених, тоді як він сам себе вважав українським вченим. І якби він не був ще й організатором Української Академії Наук, то ніхто навіть не знав би, що це українець і український «культурний герой». Таких постатей, як Гоголь, це теж стосується — в першу чергу. Рівною мірою він належить як Росії, так і Україні. Не йдеться про те, аби щось «ділити». В цих випадках таке неможливе. Але зрозуміти, яким чином нас стосується Гоголева спадщина, — просто необхідно. Це саме можна сказати й про його попередників — Наріжного, Рубана, Капніста (Капніст — найяскравіша постать серед них), усю цю чернігівсько-сіверську групу. Що з того, що всі вони писали російською мовою? Це частина української культури. Ніхто ж Джойса не викидає з ірландської літератури... Це все те, що ми повинні збагнути. Це, звичайно, не стосується таких постатей,

як Чайковський. Як відомо, він був онуком щирого українця й писав музику на українські теми. Але я б із великою обережністю називав його приналежним до української культурної традиції, оскільки він сам, принаймні якийсь час, був дуже «патріотично» проросійськи налаштований. То чого ми будемо його «силоміць тягти»? Але ці явища теж мусять бути проаналізовані. Бо той-таки Чайковський вносить українську музичну тематику в російську культурну тканину. І його слід поцінувати й із цієї точки зору також.

— Так само як і «українська школа» у польській літературі...

— А це вже взагалі невідомо. Там дійсно було щось надзвичайне, пов'язане з культом українства. І це, звичайно, теж треба знати. Бо це і наша культура, й та частина світової культури, яка реагувала на наші виклики...

— Ще хотілося б запитати про сучасний стан української філософії. Наскільки вона відома в Європі й у світі? Який її «внутрішній стан»? Чи є якісь перспективні течії, перспективні імена, що звучали б не лише у вузькому колі фахівців?

— Я спеціально не називатиму імен, бо всіх же не назвеш. А я «начальник». Якщо когось не буде названо, це кепсько сприйматиметься. Але я б сказав, що в нас дуже цікава і дуже перспективна філософська література. В першу чергу це, звичайно, завжди стосувалося Інституту філософії. З дуже природних причин — за радянських часів він був ізольований від усієї «вузівської» частини викладацького складу. Тут існував певний мікроклімат. І ми були завжди биті ЦК, і завжди перебували під особливим наглядом. Але попри це наш розрив не тільки з марксистським догматизмом, але й із марксизмом як таким відбувся задовго до політичного розколу в суспільстві. І хоча зараз несприятливі умови для випуску книг, є такі речі, що мене самого дивують. У середньому ми видавали десь близько 200-250 друкованих аркушів за рік. За умов же нинішнього безгрошів'я торік у нас вийшло близько 600 друкованих аркушів. І я б дуже радив стежити за нашою літературою. Ми реформували свій часопис «Філософська думка», і він

дає уявлення про все, що в нас діється. Від абстрактних логічних студій (є у нас такий відділ «логіки і методології науки») — аж до загальних праць, пов'язаних із семіотикою культури в широкому розумінні. Є і філософія історії та соціальна філософія. Я вже не кажу про історико-філософські твори. Вже відкрито сектор, який займається східною філософією. Є вже власні сходознавці, які володіють японською, китайською, санскритом. А таких фахівців я колись і не сподівався побачити в нашому інституті за свого життя.

Тож маємо досить широкий спектр досліджень. І найцікавіше — всі ці студії замикаються на конкретних політичних питаннях. І якщо збережеться система «Національних доповідей», започаткована з ініціативи Юлії Тимошенко, то ми могли б не лише давати абстрактні рецепти, але й брати участь у аналізі того, що відбувається із суспільством.

Наведу ще такий приклад. Є два французькі автори, які на дуже високому рівні займаються питаннями, схожими на ті, що ними займаємося ми у своєму відділі логіки. Це проблема значення, проблема інтенції (направленості людської думки). Але вони закінчують чистою політикою, бо йдеться про можливості сьогоденної демократії на Заході. Скажімо, коли ці речі розглядає Розанвалон, то він пов'язує ідеал справедливості з байдужістю. Бо якщо справедливість панує, то панує закон. «У Феміди очі зав'язані». А людство цього не любить. Людям треба, щоб було «близько», щоб було «тепло». Яким чином це можна поєднати? Такі абстрактні питання виходять на проблеми реформування суспільства. Під час минулої президентської кампанії у Франції, кандидатка-соціалістка Сеголен Руаяль включила частину цих ідей Розанвалона до своєї програми. Це викликало протести з його боку, адже не можна красти інтелектуальну власність. Чому я згадую саме цих французів? Просто ми провели вже декілька спільних конференцій із французькими філософами. І той самий Розанвалон був у нас, і Декомб, і багато інших. І ось уже черговий номер «Філософської думки» в нас «французький». Французи спеціально прислали для нього статті, набралось на цілий випуск. Така сама ситуація і з німцями. І Габермас до нас приїздив, і Гьоффе. Можна сказати, що ми з Європою маємо спільний культурний простір...

— Питання, пов'язане із попереднім, — філософія у вищих навчальних закладах. Філософія викладається в дуже багатьох ВУЗах, і не лише в гуманітарних. І відомо, що в більшості університетів рівень викладу доволі низький. Зазвичай це просто перероблені старі програми з марксистсько-ленінської філософії...

— Це проблема номер один. Перш за все хотів би сказати, що є у ВУЗах, у тому числі й периферійних, блискучі філософи. Але в цілому, якщо йдеться про зміст того, що викладається, — це жах. Справді, вноситься щось і нове, але на основі старого, ледь перетравленого марксистського підручника. Навіть гірше, ніж раніше, адже марксистська грамотність чогось вимагала. Треба було знати тексти, вміти вставити цитату. А сьогодні кожен може вигадувати свою власну «філософію» і не звітуватися ні перед ким. Це нібито нагадує європейську реальність. Але вибачте! Там для цього зовсім інший культурний ґрунт! Цієї культури нам дуже бракує. Значною мірою це пов'язано з відсутністю перекладів. Хоча найновіша західна філософська література в нас перекладається досить активно. І я б сказав, що з цим ситуація не гірша, ніж, скажімо, в Москві. Але ж у Росії є перекладені Кант, Гегель, Аристотель. У нас же перекладів світової філософської класики нема...

— Нема й своєї школи перекладу філософських текстів...

— Справді, вона тільки створюється. От якби був спеціальний Інститут перекладу... А так — не розроблено термінології, відсутні потрібні словники. Є один словник, який ми колись зробили. Але він не розрахований на нинішній потік термінології. Коротше кажучи, ми тут, як, мабуть, ніде, відчуваємо брак контактів із культурною Європою, саме у цій сфері — в галузі викладання у вищих навчальних закладах і в царині перекладів. Із викладанням біда ще й у тому, що Міністерство освіти і науки пішло шляхом не те що скорочення, а навіть ліквідації цілих гілок гуманітарної освіти. Це стосується і філософії. Ми бачимо, як ховають гуманітарну культуру. Йдеться не тільки про Геракліта чи Локка, йдеться про орієнтацію в світі. Не можна зрозуміти ні Сковороду, ні Франка, ні Шевченка, не знаючи тих тем, які тоді звучали. І це означає, що ми рубаємо

Мирослав Попович

корінь дерева, на якому росте наша культура. Навіть не знаю, яким чином із цим боротися. Але чекаємо на якісь зміни...

— Ну, і на завершення, традиційне побажання для наших читачів...

— Дуже добре, що існує такий журнал, як «Сучасність». Дуже добре, що він підхопив естафету, розпочату інтелектуальною Україною за кордоном. І дуже добре, що він тримає високий інтелектуальний і культурний рівень. Я всім раджу читати «Сучасність». А якщо хто може, то й писати до вашого часопису! ≡

*Розмову вів
Олександр Маслак*

Сергій Жадан

Південно-західна залізниця

Південно-західна залізниця.
Третя ночі, година рання.
На два вагони одна провідниця
забезпечує пересування.

Ходить, ніби Матір Тереза,
непевна, як погода осіння,
блукає — темна і нетвереза,
розганяючи сновидіння.

Я лежу в глибині вагона,
приречено, мов шахтар у забої,
везу пакет з головою Пітона —
чорного хіміка з Лозової.

Колись він був королем гідравлік,
мав постачальників за кордоном,
жив як міг, контролюючи трафік
між Тирасполем та Краснодоном.

Труїв своїм щемким сурогатом
молдаван та різних узбеків,
навіть був колись депутатом
по мажоритарному від ескеків.

Тепер я не сплю, хоч третя година
й сні підступали до мене тричі,

і слухаю, як його щетина
далі росте на його обличчі.

— Як ти, брат? — питаю. — Проспався?
Може тобі сигарет наріти?

— Ладно, — відказує він, — не парся —
з моїми проблемами тільки курити.

— Страшно, — питаю, — з того боку?

— Не страшно, — каже, — просто незвично.

Страшно було минулого року,
в Ростові, коли спалили шашличну.

А тут — ніби щось тобі не вернули,
і пам'ять волочиться, мов парашути.

Ходиш і забуваєш минуле.

Забуваєш — і не можеш забути.

Лише відчуваєш останнім нервом,
зубами і складками жировими
тонку межу, що проходить небом
між живими і неживими.

Так що вези мене, брат, додому,
в тихому, наче спів, вагоні,
вези мою безкінечну втому
і спомини мої невагомі.

Віддай мене товаришам по зброї,
нехай ці печальні п'яні бандити
тепер вирішують поміж собою,
що з головою моєю робити.

Нехай пам'ятають усі мої звички,
голосу мерзлі глибокі озера
й легені — чорні, як рукавички
побитого безнадійно боксера.

Скажи тій жінці, що вміла любити,
нехай виходить з печалі своєї.
Все, що я міг для неї зробити —
це померти подалі від неї.

Така тепер між нами різниця.
Вклади сигарету мені до рота.
Смерть, вона як оця провідниця —
для неї це просто чесна робота.

Теплі сни, випадкові дати.
Все, що ти встиг запам'ятати,
все, що побачити довелося,
живе по смерті, ніби волосся.

Поговори зі мною, братка.
Палений найк, стара арафатка.
Ніч пливе, сутінь хитається,
повітря вдихається,
видихається.

Я брав за живе,
я служив у ВДВ,
перегонив через Чехію побиті беємве.
В мене віза германська,
віра християнська,
тьолка із Антверпена й партнери із Бердянська.

Податковий прес,
бізнесовий інтерес,
поморочені розборки з чуваками з МЧС.
Депозити в банках
на підроблених бланках.
Хтось сидить на Біблії, хтось сидить на транках.

Сніг на гілках,
імена в записниках,
після всього залишається три штуки на руках.
Пробити по базі
номери на КамаЗі,
і валити до Берліна з пересадкою у Празі.

Нічні прогони,
залізничні перегони,
два п'яні капітани з Міністерства оборони.
Рвались до бою,
потім бились між собою.
Цікаво, хто їм довіряє їхню табельну зброю?

Кров на траві,
шита рана по брові,
дві навиліт вогнепальні та чотири ножові.
З прохідних дворів
від місцевих оперів
до гарячих горизонтів і південних морів.

Поштові пакунки,
можливі порятунки,
мінтовські понти, заморожені рахунки,
рвані берці,
родичі в Америці —
спробуй прожити з чесною комерції.

Це і є життя —
її серцебиття,
її медичні картки,
її проїзні квитки,
кожна з її речей,

фарба довкола очей,
час, який минає,
коли вона засинає.

Це й була боротьба —
чорна скашна труба,
братні хрипкі баси,
вимотані голоси,
вересневі міста,
вся її гіркота,
терпкість, яка зникає,
коли вона замовкає.

Коли стирає листи,
залишає пости,
падає в ліжко своє.
Коли усе, що є:
подорожні мішки,
бібліотечні книжки,
бите армійське взуття —
це і є життя,

коли застуда стара,
коли вона завмира,
і говорить, стривай,
давай пізніше, давай
іншим разом, бери
випалені прапори,
які я сама несу,
в нас ще стільки часу.

В неї місяць в руці,
змії в рюкзаці,
співи в голові —
злагоджені,
хорові.

Кожного разу, коли вони зустрічалися,
коли сварилися і сперечалися,
все перекочувалося і не закінчувалося,
і кожного разу повітря засвічувалося,
з очей виганяючи найменший сумнів,
і історія їхніх дивних стосунків
не мала продовження і жодного змісту,
але варта того, щоби її розповісти.

Коли вони втомлювалися і поверталися,
коли вивітрювалися і не віталися,
боролися вперто зі своїми видіннями,
і говорили тільки з псами і тінями,
вони трималися болю і відчаю,
знаючи, що тільки їхньою вбивчою,
понівеченою, північною ніжністю
можна посперечатися з вічністю.

І коли їх вчергове ламало і кидало,
і планети над ними пливли розхитано,
коли їх знаходили ранками тихими,
відслідковуючи їхнє дихання,
вони зупинялися в мороці теплomu,
й освітлювали навколишню темряву
зірками, сигналками й сірниками,
переплітаючись язиками.

І кожного разу, коли їх відспівували,
відстрілювали і хором підспівували,
ніби життя кримінальних ангелів
вичитували з церковних євангеліїв,
переповідали їхню історію,
темну, спотворену і нескорену,
переписану,
недоговорену,
ними самими
вкотре повторену.

Із циклу «За ріков»

Від авторки:

«Цикл новел «За ріков» — це побутові сценки з життя сучасного галицького села, написані його ж мовою. Втім, мою прозу важко назвати спадкоємницею стефаниківських традицій народної трагедійності. Йдеться радше про змалювання «маленьких трагікомедій».

Якшо шо і корабиль

Власне, село було не за однов ріков, а за трома: першов — великов і бруднов, другов — меншов, але чистов, і третив — малов і бруднов. Але всім, хто жив по енцій бік рік — великої, чистої і брудної — здавалосі, шо село є тільки за однов із них, тому его називали не «За ріками», а «За ріков» або «Заріков». Село мало єдну вулицю, котра тегнуласі гет вздовж мілкої і брудної ріки, енші дві були далеко. Кождому із Зарікова кортіло жити ближче до неї, тому село сі не розросло більше вулиціма. Хто жив коло самої води, як небіжчик Гринь, мали особливі привілегії: їх любили не знати за шо. Може, їх любили за то, шо вони цілий чис були обернуті до всіх потилицив, а лицем до води, хоч і скаламученої, і їм не було коли зазирати на чужі подьв'ери. Може, вони в тій каламутній воді шось виділи — хто'го знає. Себе, може, виділи — такими, якими хтіли бути. Тий файні такі ставали від того, шо сі див'єт на себе в брудну воду. Ану подивисі на себе в замуцькане люстро — чи не станеш файним? Ага? Діти коло самої води родилисі все дуже файними. Хати коло самої води файно пахли, хоч і були щовесни в намулах від повени, корови мали жирну, жовту сметану і не залежувалисі вночи.

Будувати хороми коло самої води ніхто сі не зважував, лиш малі й скорі будови — аби не жиль було, якшо шо. «Якшо шо» —

то і є повинь. Велике «якшо шо» сі траплело дуже рідко — раз на трицять років, але най буде — всі про то пам'єтали. А маленьке — щороку.

Двоповерхові цегленні хороми стояли в третьому реді вулиці, перед ними — нижчі, одноповерхові хати, і над самов водов — найнижчі, дерев'єні. Всі виділи з вікон воду і ліс за нив, ніхто нікому не заступов, як у кінотеатрі.

Крім «якшо шо» пам'єтали такжи про то, шо колись по брудній, малій і мілкій ріці плили кораблі. Перша казка в заріковских дітий була про еден із тотих кораблів. Про шо йшлосі там — точно не знати. Казали, ніби то й не зовсім казка, а майже правда. Діти виростали і розуміли, шо їх дурут, і їхали з села. Так у селі ставало все менше і менше дітий. Найпершими пустіли двоповерхові хороми. Може, через то, шо з їхних вікон воду і кораблі могло бути не так добре видко. Знаєте, як знати, чи вже пустіют двоповерхові хороми, чи ше не? І фіранки в них висет, і світло ше сі світит, але видко, шо вже ненадовго. А такво: стіни в них знадвору сі тріскают ні з того ні з сього. Трісь — і всьо, значит, поїхали звідти діти. О.

Приїзжели діти в гості еншими і насмішкувато питали старих про кораблі. Герко їм ставало, єнди і не знати, шо хтіли чути: казку чи провду.

- То шо, вуйку, такой плили кораблі?
- Та певно, жи колись плили. Як попливут си, то аж гай-гай!
- Ая, плили, плили, в очех вам плило від півлітри.

Доказом того, шо кораблі такой могли плисти, були рештки старого, порослого травов дерев'єного корабле на березі коло ріки. Звідки він сі взєв тамичка — ніхто не знов. Усі его називали просто «корабиль», але шо то був за корабиль — моторний катер, риболовецкий човен чи прогулочне судно — тоже ніхто не знов. Втім, найфайніше виглядало, аби то було прогулочне судно, котре возило панів з бінокліми і пань у білих капелюшках. Фіст корабле сі відвалив, але ніс був цілим. Це надавало єму героїчності, так, гейби его викинуло штормом. І хоч шторму на ріці ніхто нігди не видів, тільки лиш боввані заввишки з півметра раз на трицять років, у розповідіх про корабиль казали не «якшо шо» і не «повинь», а «шторм». Повинь була якась ница коло корабле. Шторм — ото діло.

Всередині на корабли залишивсі проіржевілий мотор, де розвелисі дуже кусючі маленькі й рижі, як іржа, мурашки. Таке воно

мале, а як вкусит — аж мурашки поза шкіру йдуть, як то сі кажи в енших трафунках. Мурашки сі (шо на кораблі), ясна річ, були завезені капітаном звідкісь із заморських островів, бо в Зарікови таких рижих ніде більше нема.

Коло корабле в траві лежев справжний якір — найбільша гордість заріковських дітей. Він тримовсі на ланцови, котрий застрег у землю вже так глибоко, шо ніхто навіть не пробував его відкопати. Але якось збитошники відпилели ланц і потегли якір на металолом до школи. Сего збиткування не витримали навіть заріковські вчителі й вистидали бахурів привселюдно на лінійці. Директор школи назвов їх негідними патрійотами свого села і такими, шо позорут і гідність, і патрійотизм, і ше там багато чого нефайного говорив, аж збитошники каялисі й тегли, плачучи, якір на місце, а їхні тати зі шлеками варили его сварков до ланца назад.

До корабле приходили молодета після розпису в сільраді, покладанне квітів до Леніна і вінчанне в церкві. Такво: спочетку йшли до сільради, потім до Леніна, далі до церкви й накінець — до корабле. Тут пили горівку й кидали шкленки до якоря, щоб кинути в селі таке само міцне і породисте корінне. Як кусала молоду оранжева мурашка — буде мала добре здоров'є і вродит першого хлопця.

На кораблі пили горівку хлопці, котрим зрадила жінка. Пили на самоті, ніхто не смів іти до них, пили гірко і не тікали від мурашок. Аби забути велику біду, мали терпіти малу — такий був заріковський звичей. Мурашки їм давали на то раду — сраки розпухали зранє як банеки й про зрадливу жінку думалосі менше. Єнди жінкам ставало жіль покусаних хлопців, вони сі вертали і мастили їм сраки жовтов і жирнов сметанов від корів, шо паслисі коло самої води.

Коли дітей у селі стало так мало, шо розказувати казку про корабиль уже скоро могло не бути кому, він раптом зник. Одні казали, шо він поплав під чис повени. Ніби й сам Гринь видів, як'го забрала вода. Але хто би в'єрив тому Гриневі, в котрого в голві така сама каламуть, як у тій воді. Єнші казали, шо порубали корабиль на дрова, а мотор, чи шо то за залізне начинне було в нему, здали на металолом. Але і то на провду не було подібне, бо в селі вже був газ, а металолом давно не збирали, бо навіть по-руски вже в школі не вчили. Молодета ходили пити горівку в ресторацію, хлопці

пили не через то, що їх кидали жінки, а задовго до того, а єнди й для того. Жінки не йшли більше прати на ріку, бо покупували си пральні машинки. Тепер замість розмоклих пачок від «Арієлю» на березі сі валєли флєшки. Того, може, і добре, що скоро ріку пустили новим руслом. Багато берегів перестали бути берегами. І навіть якби корабиль і лишивсі на своєму місці, то був би вже не на березі, а так далеко від води, що стидно було би навіть розказувати якусь казку про него. Тий так і не знати дотеперка — про шо в ній ішлосі.

Компенсація

Гринь жив коло самої води. Так близько від неї не було більше жадної хати, лишінь єго. Щовесни Гринь ходив по коліно в болоті й збирив шуфлив намулу по подь'єру. Як позбирає — йде лагодити кладку, котру знесла вода. Нєсе з броду великі камені та складає їх рівно на крок, жиби було моч перескочити. Веселий такий: тішисі, свистит під ніс, носит камені. А як висохне намула, спаде вода, Гринь спохмурніє. Зачинає пити. Ні жінки, ні роботи, ні дітий у него нема. За шо п'є — Біг єго знає.

Як зробили через ріку підвісний міст, Гринь стов пити ше більше. Сухий стов як тріска, з хати не виходит. І землє стала суха. Ріку можна в мештах перейти.

— Не добре, йой, не добре, шо то так сухо. Буде велика вода.

— Йой, та не йойкайте, бо найойкаєте.

Ну, то й найойкали. Дош падов цілий день і цілу ніч, а над ранок зачили люди пхати патики в воду — м'єрити, чи прибуває. Прибувала дуже скоро. А як поплили на жовтих бовванах стовбурі з коріньми, стало ясно: буде дуже велика вода. Ну а коли вже люди вздріли, жи по ріці плине ловка і якісь банєке, то вже ніц не казали, а побігли дзвонити, закім роблєт телефони, набирати воду, закім в кирицих сі не скаламутила, і наварувати їсти, закім не виключили світло і газ. Хто жив відразу за ріков, зачєли носити манатки на подру, або до сусідів, котрі мали хати вище.

Гринь нігди нічого не носив, а теперичка — тим більше. Лиш засуєтивсі так по-діловому, сурйозний такий стов; усім поради

роздає, меблі помагає зносити, фіртки прикручує, ровери котит. А сам аж сі цілий світит: борду зголив, напахтивсі, тверезий, як цвечок, би'го дідько взєв.

— Ти би, Гриню, хоч перстені злоті забров ти й гроші, аби не поплили за хатов.

— Йой, не кажіт. Маю тих перстенів ти й грошів так багато, шо не годен винести.

У полудень люди подалисї до церкви на горбі. Звідти було видно, як пливають села за еншими двома ріками. Пливали майже щороку, але цегорку були гет у воді. У воді була колія, мости, водокачка і вокзал. Ген за колійов вишикувовсі довгий рид грузових машин. Поїзди стояли. По ріці, а можи, там, де було поле, — вже не розбереш — гарчєли амфібії. У небі літали вертольоти. Люди сі христили. Розказували ріжні історії.

— Вчєра по ріці якїсь вар'єти на лодках сі спускали. То пливут, пливут, а далі — я-як скричут! Просто перед ними високовольтна лінія провисла аж до води. Вони вмент легли на лодку і якось вспіли проскочити під дротами.

— Ади, ади вар'єти. Та то такі боввани, жи війскову амфібію первертают, а вони на лодках!

— А ви знаєте, шо міст до великого міста вже поплив?

— Ая, поплив, та мій швагро лишінь звідти приїхов! Стоїт міст.

— Ну, то енший поплив. Котрийсь мусив поплисти.

— От, плещут язиками. Нашим людям, аби лиш шось поплило, лишінь не в них.

Гринь до церкви не йшов. Як затріщєла єго хата, злаповсі за груди.

На третій ранок вода стала спадати. Сонце пригрїло і сморід стойов страшенний. Люди зносили манатки назад до хатів.

Цїлу осїнь було чути стукїт молотків: ремонтували дахи, ліски — всьо. Гринь знов наніс каменів туд, де був підвісний міст. І лагодив хату. Вона рушила з місце і так похилиласі, шо направи не мож було, але він пробувов. Людим було жиль дивитисі на него. Несли єму яйці, хлїб, молоко. Горівку не бров, казов, жи зав'єзов. Люди все в серцьох любили Гринє не знати за шо, хоч і не показували, а тепєрка ше стали поважєти. Пішли просити за него на компенсацію. Бо багато хто отримов компенсацію. Дєхто побудував собі на неї нову хату коло тої, яку нібито знесла вода. Пе-

ресварилисї через ту компенсацію — шо страшне. Але випросили і Гриньови. Казов, жи на такі грошества навесні збудує собі хороми в першім реді, над самов водов і ніц не буде сі бойов — вар'яция! Хваливсі, жи буде завидним женихом. До Різдва всіх вгощев за будущу будову. Пив, як з ланца зірвовсі, на ту компенсацію. А по Різдві, кажут, жи напивсі й замерз.

Серожина будка

Каролька тожи жила за років. Її хата була зручно поставлена — на горі, на дуже близькій, але безпечній відстані від води — завидне і дороге місце, особливо коли повінь. Карольчиній хаті ніяка вода, ніяке «якшошо» не грозило. Хіба лиш криницю копати не було як. Про такі місця казали: «Є біда, бо нема води, але як є вода, то біди нема».

Ну, але біда прийшла до Карольки з еншого боку — вона вмерла від нещасної любови. То не є щось таке, шо сі розказує для інтересної балачки, для прикраси. То було так, ти й по всьому — ні додаш, ні віднієш. Заснітиласі ти й пішла в землю, як від напасти якої, на холеру. Тьху.

Карольчині сестри сиділи по-сусідству, в своїх хатах. Не на горбі, як вона, зато при чоловіках. Каролька чоловіка не мала. Мала господарство, город, ходила акуратна, але ніхто не мов до неї діла.

Єдного разу в село прислали на роботу даїшника Серожу. Серожина праця була якась нелюдска: цілий Божий день мов стояти в будці, шо на в'їзді на міст через ріку — пантрувати якусь там мару. Чого мару? Бо ніхто не бойовсі їхати так, як му сі хтіло, коли в будці стойов Серожа. Серожу ставало видко аж з того боку ріки — такий був тлустий. Білий і тлустий, як кісто на сирні пампухи. В селі таких білолицих і тілистих хлопів мало. Будка була скленна і рівно така завелика, аби Серожа міг хіба лиш там плечі розпростати. До виходку ходив під міст. І так цілісійський Божий день: з мосту — під міст, з мосту — під міст. Ото життє в людини! Ніхто більше в тій будці не стойов по нім. Довго її так і називали «Серожина». «Здиблیمсі коло Серожиної будки».

Ну, і якось так сі стало, шо Серожа стов жити в Карольки. А хата її, як була на горбі, то й на видноті — не схована від людського ока жадним парканом, і кожен міг видіти, шо сі там діє. А діялосі шо. А то, шо каждый Божий вечєр Серожа заливов си баки, ти й крив матом і бив Карольку, а та верещєла, як зварйована. А зрані розгулювов по подверу в вижовклых швінках і казов їй таке, жи людим лице сі лупало. Ти, казов, Кароля, удівітельная женціна, удівітельная. Єнди так лупцював, шо сусіди хапалисі поблагословити палицев Серожу, але Каролька боронила. Раз хапалисі, два, а далі плюнули між бабов і хлопом сі пхати — най сі діє Божа воля. Так ті двоє вар'ювали довго — може, з півроку.

Нікто якось і не завважив відразу, як воно сі стало, але потроха, потроха Каролька й напровду стала удівітельна. Водила на шнурку корову і ворожила на квітках: «Любит, не любит». Дітлахи, першими зачули ті переміни в нів, зачили її дрочити, кричили: «Де твій Серожа? Де твій Серожа?», жбурлили в корову грудками землі. Каролька тікала, не мала спасу від тої травлі.

Ну, а затим усе пішло ше герше. Серожа потребувов записати на него хату. Каролька пообіцєла, але, казала, лиш тоди, як він сі жени на нів. Він сі женити не хтів. Може, вже мов дись жінку. Аж так він зачив пудити Карольку, жи кине. І Каролька сі згодила — пішла писати на него хату. Ну, але не списала. Люди не дали. В сільраді чи дєсь єнди, де пишут хати, сказали про ту чудасію її сестрам, і ті не дали хату, а Серожу напудили міліційов.

Так він щєз. Можи, сі вернув кудась на свої землі. А Каролька закинула господарство, ходила немита, запуцєна. Зчиста приходила до когось зрані й зачинала мову з того, шо газди їй гейби всі сі снили цєї ночі. Все одно і то саме: всі їй сі снили. По тому переходила до того, шо її інтерєсувало найбільше: питала в газдів, як вони гадают, чи вернісі Серожа. Дуже переживала, заки получит відповідь. Дєхто пробувов навернути її до розуму, давов молока, яєц і казов, аби та зварила собі їсти. Нікто не казов, шо Серожа сі верне. Подарованє їдло гнило в Карольчиній хаті. Вона стала худа, як дошка сороківка. По тому її відправили на дурку, звідки вона сі вернула напівтрупом. По тому вмерла. А по тому люди ше якийсь чис, коли минали Серожину будку, казали: «Не знати, як було би ліпше. А можи, най би був той Серожа...»

Месні

Заріков відділела від міста лиш ріка, але здавалосі, шо ціле море. Хто жив по один бік води, придурувовсі, шо живе по енший. Здавалосі ему, жи там ліпше.

— Дівки, ви звідка?

— Ми месні.

— Га-га-га!

Месні — то значило з міста. Дівки з Зарікова хотіли виглядати месними, але то було складно: не могли ходити довго по асфальті в мештах — так їм пекло в п'єти. Не витримували і сі роззували. А ше мали нести по шість хліба в сітках додому. Два білих собі й чотири чорні — свинім. Стидно було тарабанити той хліб, але хіба мама пустит дурно пльонтатисі до міста? Гострі краї хліба шкробали по литках, мешти пекли, нейлонові блюзки поприлипали під пахами, волоссе сі злипло від лаку і порохів, начесана гривка впала на чоло, як ланек, тені сі розлізли попід оче, повітре смерділо смолов — не місто, а пекло, дихнути нема чим! А най'го шлек трафит таке тирпїті! Дівки сі роззували, розплїтали, сходили до ріки, вмивали си писки, гривки і смачно кусали «свинечого» хліба. Були раді, шо їх не видет хлопці з міста, хоч, власне, за тим і пльонталисі тудя.

Хлопців ніхто не питов, звідка вони, бо й так було видко, котрі месні: сі ландигали в шльопанціх, джинсових шортах, обрізаних і спеціально пототочених, голосно цїнькали і плювали семучки. Хлопці з Зарікова до міста йшли рідко, а як ішли, то сі не придурували, як дівки. Ну, а як то хлопів зробити? Мальовивдлом сі не намастит. Вже який є.

Месна була Олександра Влодимирівна, хоч таков сі не здавала. Вона вчила заріковских дітий по-руському. Вдома діти говорили, як є, в школі мали казати по-культурному, а на уроці Олександри Влодимирівни і на перерві, коли її здибали — по-руському — такі були поредки.

— Скажи, хто твой друг и я скажу, хто ты, — кричела Олександра Влодимирівна до чемних дівчит у формі, жиби ті не стояли коло батареї разом з пустими дівчитами, котрі були вбрані в джінси.

Чемні дівчата не розуміли, що від них хочит Олександра Володимирівна й сі вилуплювали на неї, як тівні корови — поволи й гупо. Пусті не знали, чого вони пусті. В джінсах було тепліше, ніж у колготках. Всі просто гріли дупи коло батареї. У школі сі палило зле. Дехто носив форму наверху на джінси. Олександра Володимирівна не знала, як на них казати.

— Дівочки, ходите в форме, не искушайте мальчиков в брюках — говорила Олександра Володимирівна.

Мальчікі в брюках гиготіли, як гусаки повесни, і несли щоденники на двійки.

— Роман, где твой дневник? Роман, ты шо белены объелся? Роман, ты сделан на пьяную голову? Роман, ты прибит из-за угла мехом? Роман, как это нима?

Діти не хтіли йти до школи в день, коли був урок Олександри Володимирівни, а найгерше, коли мов бути твір. Твір мали писати в класі, а по тому слухати, як его читає Олександра Володимирівна перед усіма коло дошки. Всі страшно сі бояли, бо Олександра Володимирівна могла зо сто раз сі спитати про п'яну голву, биліни й траскати указков. Усі каїлисі й вибачелисі. «Простите нас, мы больше не будем». Олександра Володимирівна прощала й давала писати твір додому. Твір сі називов «Как я могу сделать пионерскую жизнь лучше». Всі написали на двійки, навіть відмінниці. Один Ромцьо мов п'ть, бо єму писала мама. Вона була тожи вчительков і вчила заріковских дітий по-агліїському.

— І кого то є вчити?! — махали руками на ту агліїську люди.

Є чи не є, але добре було сидіти в Ромцьовій мамі на уроці ти й слухати, як вона шось собі бубонит. Єнди мали повторювати то бубонінне за нив. Було страшно смішно. Єнди не тільки дітим, але й Ромцьовій мамі. Ромцьо бубонів найліпше.

Олександра Володимирівна зачитала Ромцьовий твір коло дошки. Ромцьо писов: «Не надо ждать, чтобы кто-то принес нам хорошую пионерскую жизнь на блюдечке с золотой каемочкой, надо ее сделать такой самим». По навчанню діти сі кинули до Ромці, жиби сказов їм на хлопский розум, шо мают робити з тов жизнєв, аби мати п'ть. Ромцьо торгуовсі на коржики, а коли наївсі, то сказов, жи се знає лиш его мама.

Так шо колегуванне з Олександров Володимирівнов у заріковских дітий сі не получило. А вона дуже того хтіла — бути з ними

«друзьями». Було страшно їй жись, діти ледви не плакали, бігми. Вона сі страшно старала. Жиртувала з ними. Їм здавалосі, жи то були жирти. Бо, може, й не, може, то було шось єнши, шось серозне. Вона гейби хтіла їм шось повідати, гейби сі здавало не раз, шо ше трохи і вони сі порозуміют. Але таде, аливо — зачила натомість мовчити, не потребувала письма і творів, нічого більше від того, шо сі вимагає за програмов.

А раз прийшла зрані й роздала всім картки, де кожен мов написати, яку класну керівничку хочит замість неї. Казала, жи можна не підписувати картки — так вона не буде знала, хто шо буде писов. Йой, як вони сі втішили! Шо то значит діти — ніц не пам'єтают: ані зле, ані добре. Всі як єдин написали, жи хочут Ромцьову маму замість Олександри Влодимирівни. Всі, як єдин. Крім Ромці. Олександра Влодимирівна потім підходила до декого, ти й питала : «И ты? Но почему?». Діти плакали, сі вибачєли, а хтось сказов, шо Ромкова мама добра. Просто жиби шось сказати. Олександра Володимирівна сі ду-у-же взлостила. Привела Ромцьову маму і плачучи вискочила з класу. Ромцьова мама лагідно всміхаласі, але чогось не схтіла бути класнов керівничков замість Олександри Влодимирівни. По тому стало не треба знати по-руському і Олександра Влодимирівна дись сі поділа. Можи, перестала бути меснов, так як сі й не здавала.

Пранне

Колись ріка була більша й ходилосі на нів прати. Пранне було радше забавов, аніж роботов: відпочивалосі від дітий, свиний і всілякої роботи на гридках. Зимле там від сонце порепаласі й висохла так, шо Божиборонь — не хтілосі до рук брати, а мухи кусали, як зварйовані. На ріці можна було добре відмочити пагнісці, а по тому зробити си файний манік'юр. Поредні жіночки встидалисі щодне ходити прати.

— Городи не полоті, а вона випираєсі, як до шлюбу.

— Та шо маю робила, як назбиралосі того пранне цілу мидницю?

Маруська і Вірка несли прати все в один день: лиш одна вздрит у вікно, шо єнша йде на ріку, як бігом і собі збирає

шматте. Чоловік Маруськи ходив до Вірки, а Вірчин — до Маруськи. Через то жінки мали інтерес одна до одної — кожній кортіло зазирнути в мидницю до еншої, де та прала вбранне її коханце.

— А дивисі, холерник, яке риже волоссе єму сі причепило, най би всьо повилазило! — витегала Маруська з намоченого в мидниці шматте Вірчину волосину.

Вірка прала вище по течії і виливала брудну воду просто на Марусьчине полосканне.

— А ти дивисі, яка зараза, — гепала Маруська до камінне мидниці і йшла прати вище від Вірки.

Вірка на то переходила ще вище. І так вони могли піти догори за течійов аж під високовольтну, де кінчилосі село і на дамбі росли густі молоді верби. За тими вербами сі чубили, хлюпали одна на одну брудну воду і обливалисі з мидниць. По тому сідали обсихати, жиби люди ніц не запримітили. Вбранне своїх чоловіків прати їм було не інтересно. Вони лиш знехотя ляпали чоловічими сорочками по воді — як лихим.

— По господарським милі сорочки так смердет — страшне. Особливо під пахами. Я все перу «Арієлим», — казала Маруська до Вірки.

— Ну то й що, хто'го нюхов буде під пахами? — придурюваласі Вірка. — Від твого «Арієлю» риби дохнут, а моє мило вони їдет.

— А ти дивисі, як уміє викрутити! Риби дохнут! Коли ти вже сама здохниш, суко рижа!

Зчиста Маруська і Вірка верещили і качелисі по траві, аж поки їх хтось не ввидит. Люди вже корови по обіді у верби повипускають, а ті дурнуваті сі далі качіють від самого ранне. А єнди пастухи так сі наригочут з них, аж ну. Сховают сі у вербах і слухають їх балачки, а потім переказують у селі.

Добре, як пасли хлопчурі. Маруська з Вірков тримали їм усе по цукерці, жи би ті ніц не казали, шо виділи. Дітиска єнди побіжут до ріки за високовольтнов і сі зажурут, як нема там цьотки Маруськи і цьотки Вірки.

Зле було, як пас дід Павло. Старий йойков, пудивсі й біг по котрогось чоловіка: або Марусьчиного, або Вірчиного — котрий з них на той чис був удома. Ну, а той уже лупив жінку перед коханков так, жи би остатна виділа, як він її любить.

— Суши, Вірко, патли борше, бо здаєсі нині Павлова черга пас-ти, — підганіє Вірку Маруська.

Раз Павло натрапив так, жи два чоловіки були вдома. Кожен вхопив свою жінку і лупив вдвоє сильніше, ніж коли приходив сам: тепер уже перед любовок і перед суперником: жиби кожен видів і любов, і право — кому шо сі належи.

Вірка була тендітніша і слабша, того діставала більше. Але не кричила, бо хтіла видіти, як дістане Маруська. Ся жи була дебелиша, а її чоловік — більше під стать Вірці: дрівбонький і жилисливий. Єго битте Марусьці — як чіхранне: основне лице затулити, аби око пальцьом не вибров, ти й можна терпіти.

Ти й так дерли шкєру зі своїх жінок хлопи, аж поки Марусьчиному чоловікові врвовсі терпец і він стов боронити Вірку від її чоловіка. Аж по тому счепилисі між собов чоловіки і дерли вже шкєру одне на одному. Коли в діло пішки вербові патильмаги і з котрогось цвіркнула чирвона юшка, жінки сі перепудили не на жирт. Дід Павло скочив у фосу* і звідти лиш було чути єго божканне. Маруська втихомирувала свого чоловіка, а Вірка свого, але ніц із того не вийшло, поки не помінеєлісі місціма. Так чоловіки сі заспокоїли. За тим повмивали в ріці писки, принесли дідови Павлови флєшку і більше не пускали жінок прати на ріку — ні разом, ні окремо.

А по тому за ріков збудували дорогу, а ріку пустили новим руслом, вона зміліла й ніхто вже не міг там прати.

Скора

Петрусьо робив шофером на скорі. Через то вона могла приїхати до єго сім'ї хоч серед ночі, хоч удосвіта — коли треба. Такі привілегії не все допомагают, ну, але то таке. Річ у тім, шо рідко хто з решти заріковців викликов скору вночі й тим більше вдосвіта. Не то шоби вона не приїхала — приїздит усе. І дохтори приїдут — такі файні, в білих халатах, як янголики, ніби й не хоче-сі їм спати вночі. Сурйозні такі поприходет до хати, покладут руку на чоло, задумаютсі... А єнди всміхнутсі й дадут демедрола,

* рівчак

бо більше ніц із собов не мают. І вже си спиш до ране спокійно, як убитий.

Але вдосвіта такой старалісі скору не викликати, бо Петрусьо возив на нів заріковских дітій до школи. Школа була в самім кінци Зарікова, разом із Леніним, сільрадов, церков і клубом. Всьо то стояло збоку від редів із хатами, щоб було видко, шо воно не просто собі такво стоїт, а шось значит. Ну, але через то до школи було йти троха далеко, особливо з еншого кінце Зарікова. Добре, шо Петрусьо жив тожи в еншому кінци.

Приїзжев скоров ше затемна. Приїде і не виключає мотор — аби вже пролуплювали очи сплюхи малі, тий аби не заглохла скорра, бо стара. Мотор гуде, і потроха в хатах сі зачинає засвічувати. Діти виходет до фірток: заспані, мовчезні, хилитаютсі, як ті бомки, чекают на скору. Петрусьо стає коло кожного подв'єри, де є діти, а моцних сплюхів будит піпкалом.

Петрусьо — добрий чоловік, нікого не лишит, всіх запхає в скору, але енди може бути не в гуморі, тий не стане коло когось, хто вже сі его не дочиков і пішов пішка. Ну, а шо? Тожи має мати свій гонор.

А тутка вже тим, хто жиє в самім кінци Зарікова, коло самого Петрусе, повезло — вони можут у скорі сидіти на твердих кріслах. Вообшім-то найбільше повезло Петрусевим дітим, бо вони сидет на твердих кріслах спереду, в кабіні, й можут сі дивити у вікно на дорогу. Всім решту на дорогу сі дивити заборонено, бо Петрусьо закриває вікна фіранками, аби міліція не вздріла або даїшник. Хоч який там даїшник? Серожа. Ну, але все едно: поредок є поредок, треба якось его сі тримати. Того значит — у вікна зазирати не можна. Самі розумієте, шо не можна, то не, але раз зазирнути в дерку через фіранку допускаєсі, аби знати де вже їдут: через сад чи на повороті. Бо їхати сі хочи довго і до школи йти сі не хочи, бо то є діти, й так було все.

Сидіти в скорі можут діти з п'єти чи шісти хат, решта будут вже стояли. Але є ше ріжниці, де сидіти. Найгерщі сидіти на носілках. Носілки висет на петліх і махаютсі всю дорогу. То весело сі на них махати, бо дорога вся в каменіх, скору тресе, але шо з того, шо весело, як риготати не можна, а треба сидіти тихо. Тий сидет тихо, махаютсі й трут си колінами по бородах. Носілки під дітьми проседут до самої підлоги, а ті сидет в них, як на ноцнику — ноги

коло писків, особливо в старших. Ліпше такої сидіти на твердих кріслах, але їх лишінь два: одно мале — задом до кабіни, але можна сі розвернути на нім боком і дивитися в передне скло на дорогу. То найліпше місце після тих, на яких сидет Петрусеві діти. На ще одному твердому місци может сидіти двоє дорослих, або четверо дітей. Ну так, разом з дітьми їдут ще трое дорослих: учителька, її чоловік, міліціонер і генерал Риков. Може, і не генерал, а маршал який або охфіцер чи ще хто там такий є. Але так на него казали, бо він ходив убраний, як воєнний.

Вообще-то, їдут усе одні й ті самі, кожен має своє місце, але єнди на одно-двоє менше або більше. Всіх загалом дись чоловік зо двацять, разом із трома дорослими і Петрусьом за рулем. За остатнім пасажиром двері сі ледве затраскуют. Петрусьо не хоче рушити з відкритими дверима, бо він мудрий хлоп, а не такево якесь собі, тий ще міліціонера везе в скорі. Треба тримати марку, як сі кажит! Ну, але єнди двері затраскуют так, аби лиш Петрусьо чув, шо вони траскают. Трась — і Петрусьо поїхов поволи, а двері тримає або міліціонер, або генерал Риков. Переважно їх тримає Риков, бо він залазит остатнім і стає однов ногов на сходинку коло твердого крісла, а еншу тримає в повітру. Однов руков він сі тримає за петлю коло носілок, а еншов тримає двері. Генерала всі поважуют. Він ходит на роботу в формі й при пагонах. Форма такого кольору, як у солдатів, які будуют дорогу по той бік ріки. Коли зимно, генерал ходит в плащи, такому самому, як форма, і чіпає пагони на него. Коли тепло — на піджак. Усе ходит ще в кашкеті — тожи такому, як уся форма, але чогось без зізди. Якось діти спиталисі в него, чога на єго кашкеті нема зізди. Генерал сказов, того, шо він не солдат, а робит у лікарни. Але не в тій лікарни, де Петрусьо, а в еншій — де лижела покійна Каролька. На дурці він робит, але то не є шось таке, з чога би хтось думов сі сміяти. Бо то є тежка і нелюдска робота, як каже генерал. Треба мати дисципліну, нерви, поредек тримати й ходити все в формі, аби хорі тебе хоч сі троха бояли. Бо то не є такі хорі, як усі, то є нещесні люди, але єнди треба за ними око тий око.

— Глаз да глаз, — каже генерал Риков.

Міліціонер мовчки махає головов, шо згоден, бо видко, в него тожи не дуже людска робота, але при дітих вони ніц не кажут.

Коли проїжджіють поворот, учителька зазирає в дзерку через фіранку і зітхає. То значить, що скоро школа. За вчительков починають зітхати по одному діти. Вона гладить того, хто зітхає, по голві.

— Йой, бахури, ти, бахури! Шо зітхаєш, як тиле над ясліма? Ше сі назітхаєш у своїм життю.

Коло школи Петрусьо стає, діти і вчителька виходет. Виходет тий виходет, виходет тий виходет — єнди аж смішно з того стане. Як повиходет усі, лишутсі в скорі лиш міліційонер і генерал Риков. Вони їдут до міста. От, певно, вже тоди собі сі наговорут, без діттий.

Мнекий Вітя

Мнеких чоловіків у Зарікови небагато. Раз, два — тий всьо. Вітя — вообщє самий мнекий. Він високий і худий, як тичка. А жінка его — мала і кругла.

— Вітя, є хлопи, які стілько не п'ють, як ти, — махає вона круглим пальцим до Віті.

А Віті вже сі на язиці крутит відповідь:

— Є жінки, які стілько не їдет.

Він раз так відповів жінці при людих і дуже розсмішив їх. Вони хвалили его, і єму сі то подобало. Відтоди він відповідає жінці так усе. То найбільша мужність, на яку він здатен із жінков. Так він си думає. Напровду жінка сі не злит на таку Вітіну мужність і, може, навіть не замічає, як то єму тяжело даєсі, як сильно в цей момент єму б'єсі серце, як він страшно переживає, аби вона не образиласі.

Вітя навіть не знає, що напровду здатен на багато більше мужностей зі своїов жінков. Наприклад, він її любить. Люди осудливо махають голвами на них, бо не розуміють, яким то треба бути мужним, аби такво любити, як Вітя. Вітя любить менеко, без докорів і питань. Не питаєсі в жінки про то, як вона жиє без него і чого вертаєсі. Коли вона вертаєсі, вони ходет за руки, а двоє їх діттий біжут наперед них. Діти тожи ніц сі не питають у мами, і видко, що зараз їм усім добре разом. Коли жінка йде від Віті, діти лишіютсі з ним. Люди того не розуміють. Вони так і кажут одне до одного:

— Я такого не розумію. Ні встида, ні ніц нема.

Люди думають, що Віті треба сі встидати того, що вони не розуміють, а саме:

1 куда йде его жінка;

2 чим вона там сі займає;

3 чого сі вертає;

4 чого він такий мнєкий з нив.

— Треба, аби він пішов сі подивив, — вирішують люди і посилають Вітю туди.

Вітя пішов, усьо вздрів і зрозумів, крім єдного: чого вона сі вертає.

— Мене це, блядь, не інтересує! — сказав він до людей.

Але з того, як немнєко він це сказав, було видко, що саме це его інтересує найбільше. Люди ше осудливіше замахали голвами.

— Бо ти, Вітя, дуже мнєкий, — відповіла жінка.

Того днє ему стало так добре! Він зрозумів усьо, що хтів. Вони сиділи на камени коло самої ріки, він милювовсі її ногами, які в воді виглядали значно фاینішими, бо в воді в Зарікови все виглядає фاینішим. Раптом Вітя відчув, що хотів би зрозуміти ше шось. Він подививсі на жінку. Її лице було таким, як усе — ніби Віті нема коло неї. Він, як усе, скористовсі цим, аби набратисі мужности. І спитов:

— А чого ж ти йдеш?

— Бо ти, Вітя, дуже мнєкий, — так само відповіла ему жінка.

«Вона, певно, добре не розчула, бо сильно хлюпає ногами», — подумов Вітя, але ще раз питати не наваживсі, бо для того треба бути мужним, а він мнєкий.

ГОЛОСОМ ВОВКІВ

Страшенно боюся зрад, бо не вмію їх усвідомлювати, не вмію з ними впокоритися і довго про них не забуваю.

Страшенно жалію всіх зраджених, часто думаю про зраджених, інколи навіть увесь свій час... Бо зрада — це ніж у спину, якого ти не бачиш, якого навіть не відчуваєш, але який є, бо мимоволі чуєш, що десь щось чомусь болять, ниє. Зрада — це коли тебе викидають у смітник саме ті, кого ти обожнюєш, ті, які дозволили, або навіть просили себе обожнювати, або спричинили тебе до обожнювання. Зрада — це коли руйнують увесь твій сенс, який дозволив тобі себе збудувати, або який сам будував у тобі... Зрада — це коли, забравши з-перед тебе стілець, ніжно й солодково шепочуть тобі: «Сідай». Зрада — це те, про що неможливо оповідати, що неможливо описати, що завжди страшно усвідомлювати. І єдина можливість опису зради, тобто єдина можливість передати своє відчуття зради, своє самовідчуття від зради — це по-вовчому вити.

Моя бабця часто зраджувала дідуся, зраджувала всіляко, по-різному й у всьому. Наприклад, баба давала дідові в руки граблі, косу, буханку хліба і відсилала діда в ліс косити сіно, а сама йшла в інший бік лісу до свого коханка. Дідо косив сіно, розбивав його, сушив, гріб, складав у купки, а баба кохалася з набагато молодшим за себе лісником.

Одного разу, коли я несла в ліс дідові їсти, то випадково почула, як дідо виє. Спочатку я подумала, що то вовк, і вилізла на дерево, але потім я впізнала дідів голос і почала страшенно сміятися. Дідо почув, що я сміюсь, і затих. Я засоромилась і зніяковіла. І коли я побачила діда, такого чорного й заплаканого, то теж почала вити. Ми вили з дідом голосно і довго, аж поки не похрипли.

— Діду, — спитала я потім, — а чого ти виєш?

— А ти чого виєш? — спитав у мене дідо.

Я довго мовчала, довго думала, довго усвідомлювала причину свого виття. Тепер я знаю, що я вила тоді з дідом через те, що сміялася з того, що дідо вив. Через те, що вперше вчинила зраду.

Через те, що зрадила й так уже зрадженого діда. Тоді я би мала сказати:

— Діду, дідусю, ти що, що з тобою?

А я сховалася в кущі, слухала і сміялась. Я зраджувала майже так, як баба, або ще гірше за бабу, бо зраджувала зовсім поряд, зовсім усвідомлено, й мені було під час зради добре.

Коли ми верталися з дідом додому, дідो чомусь раптом сказав:

— Я вив через бабу, я завжди вию через бабу, бо баба мене плюндрує, баба мене затоптує, баба мене ...

Дідो мовчав, важко дихав і не вмів говорити далі.

— Твоя баба, — вів далі дідо, — твоя баба ось уже третій рік відсилає мене косити. А сама йде до молодого лісника на любов.

— Яку любов, діду? — питалась я. — Баба йде в ліс по ягоди на пироги. Баба завжди приносить ягоди, а потім ліпить тобі пироги, варить тобі компот...

— А я давлюсі пирогами, давлюсі компотом, давлюсі та вию.

Дідो плакав, мовчав і плакав... Я плакала з дідом:

— Діду, — казала я дідові, — давай як ти будеш іти косити, я буду йти з бабов у ліс по ягоди, але ти не вий, більше ніколи не вий і не плач, добре, дідусю?

Дідо мовчав. Мовчав і не озивався.

Потім я пробувала ходити з бабою по ягоди, але баба примудрялася від мене втікати.

— Я по воду, — казала мені баба, а сама зникала години на три.

— Бабо, — одного разу я не витримала, але не витримала я вже аж надто пізно, в самому кінці літа, — бабо, ти знаєш що дідо вие в лісі через тебе, вие і плаче? Дідо каже, що ти його плюндруєш із молодим коханцем, до якого ти ходиш на любов.

Баба зблідла й замовкла.

— Та чого він вие, той дурний пенъ? А нащо він вие? А шлях би його трафив, що він вие. Він що, хоче, аби хтось учув? Та мені всі кажуть, що «твій Дмитро, Доньо, дурний, таки добре дурний», і що мені повезло з таким дурним чоловіком. Нащо він змовчує все, що знає, нащо він нічого не каже?

— Бо дідові важко про таке говорити, бабо, дідові важко з таким навіть дихати, йому найлегше і найбажаніше вити.

Баба стала дуже лагідною зі мною:

— То дідो щось собі видумує, бо ти видиш, що я вертаюсі з лісу з ягодами, вертаюсі дуже швидко. В лісі нікого нема, особливо в таку жару. В лісі лише змії і ягоди.

Баба завжди лякала мене зміями, коли я хотіла йти з бабою до лісу.

— А ти спитай у діда, що він ще знає, про що він ще мовчит. Спитай ніби для себе і нічого не кажи, що то я питала, — просила мене баба, коли насипала мені повні долоні ягід.

— Діду, — питалась я в діда, — баба питала, від чого ти ще виєш, що ти ще знаєш і про що ти ще мовчиш?

Дідो мовчав і був такий блідий, як той хліб, який баба не допікала.

— Скажи бабі, що я казав тобі, що я все знаю, що я знаю навіть більше за неї. Я знаю, що той її молодик, той молодий фраїр має таких, як вона, в кожному селі. Ти скажи се бабі, але більше не кажи, що я вию, і не кажи, що я тобі се казав, аби ти переказала їй, кажи, що я просто так собі казав, просто казав собі вголос.

Я про все переказала бабі, переказала майже дослівно все, про що мені сказав дідо.

На другий день, коли баба пішла по ягоди, я побігла за бабою. Баба стояла в кущах, стояла, рвала траву і вила. Баба вила голосніше за діда й за мене разом узятих... Потім баба замовкла. В лісі стукала сокира.

— Чуєш, чуєш, — казала мені баба, — то кличе мене мій коханок, але я нікуди не піду, я ніколи більше до него не піду.

Ми нарвали з бабою повний кошик ягід, наварили вареників і пішли разом до діда. Ми йшли і слухали, як в одному кінці лісу стукає сокира, а в іншому — виє дідо. Баба плакала, а я несла вареники й мовчала.

Потім баба сказала, що вона не знає, що їй робити й що вона вертається додому.

Я сказала бабі, що не треба нічого робити, що хай вона просто принесе дідові вареників, принесе — і все.

Але баба тоді принесла вареники і почала годувати діда з рук, а дідо плакав, їв, сопів, важко дихав і між цим тихенько скавулів.

Потім пішов дощ, ми всі змокли. І вже важко було зрозуміти, хто з нас плаче, хто скавулить, а хто човгає мокрим листям. Усі були змерзлі, змокли, змордовані й замучені. Усі замаскувалися

у дощову грязюку і тому всім було набагато легше і набагато вільніше. Людям завжди легше й вільніше, коли вони в масці.

Баба несла за дідом косу й граблі, дідो тягнув в'язку дрів, я йшла та співала пісню про дощик. І раптом ми остовпіли. При самій дорозі сидів сірий великий вовк і дивився на нас широкими карими вовчими очима. Вовк собі сидів і мовчав, але ми всі звідкілясь знали, що вовк сидить і виє, виє мовчки. Дідो знав, що вовкові його вовча гідність не дозволяє вити по-справжньому. Баба нічого не знала й тому впала перед дідом на коліна, дідо від того, що баба впала перед ним на коліна, впав на коліна перед вовком.

І тільки тепер я розумію, що найболючішим, найнестерпнішим, найневимовнішим у цілому світі є біль через зраду — через зражену, розбиту, понічевлену любов...

І тільки тепер я розумію, що через понічевлену любов люди інколи стають вовками.

І тільки тепер я розумію, що людям завжди легше і вільніше, коли вони в масці.

І тільки тепер...

Історія пана Лилика

Вона жила у пташниках. У таких великих просторах місцинах, де було багато голубів. Вона засинала просто неба, обгортаючись великою махровою шалею, яку колись подарував їй пан Лилик.

Я обожаю тебе, моя дівчинко, — казав їй пан Лилик, а вона скорено приймала його поцілунки. І все було так, немовби вона — то жертва, яка є жертвою тільки тому, що сама цього дуже хоче. Або все було так, немовби вона — то маленька біла пташка, яка завжди жила в сріблястій клітці й уже не вміє жити десь інде. Бо жити десь інде означало б перекреслити все своє попереднє життя, заперечити його і почати все не просто спочатку, а почати все по-іншому, почати все з іншого початку і сподіватися іншого кінця.

Людей завжди страхають власні зміни, бо змінювати себе — це насамперед себе заперечувати, визнавати в собі перед собою власну недосконалість. А якщо так, то ти перестаєш себе на хвилюку

любити, аж поки не вкриєшся остаточними змінами, аж поки не набереш іншої ваги або іншого себе в собі. ✓

Вона була жертвою власного жіночого прагнення бути опікуваною кимось, бути чиеюсь лялькою або чиеюсь гарною річчю, яку люблять тільки тому, що з нею життя робиться вишуканим і небуденним. Жінки інколи втрачають себе в надмірній жіночності.

Навіть сам пан Лилик був закоханий насамперед у її витончену вибагливість. Вона їла вишукані страви: наприклад, забагала собі, тобто вимагала у пана Лилика оливков і мигдалю або молочного білого шоколаду з кокосом і сухого напівсолодкого вина. Вона вдягала вишукані спіднички й кофтинки: з атласу, з ситцю або котону. Саме для неї і саме через неї пан Лилик мусив довго й безперервно щодня лагодити людям чоботи. 1

Влітку пан Лилик що не день приносив їй вареників із черешнями й малиною, баночку полуниць і півлітру кип'яченого молока.

Інколи пан Лилик карав її, але карав ні за що, просто так, бо у нього, у пана Лилика, був поганий настрій. І тому пан Лилик хотів чути її плач, її прохання, її безпорадність.

Люди завжди розуміють людей крізь призму власної чуттєвості, а ті, інші люди, сприймають і усвідомлюють усе крізь призму вже своєї чуттєвості. І все виходить якось зовсім по-іншому, ніж є насправді. Усе виходить якось так, як бачать собі люди. Все переплітається із людськими вигадками і викривленими уявленнями, все обростає людськими ілюзіями.

Пан Лилик, коли сердився на неї, приносив їй черствого сірого хліба і пліснявого сала, або й взагалі нічого не приносив. Тоді вона сиділа в пташнику, скоцюрбившись, мов довга гусинь на мокрому дереві, сиділа і плакала.

Пан Лилик нервово смикав свою дивно підстрижену борідку і йшов геть, бо усвідомлював, що ще трошки — й він, пан Лилик, першим не витримає її покарання. 1

Вона плакала, тихо шаруділа засохлим кленовим листям, яке клала собі під голову замість подушки, й облизувала рожеві нігті. Інколи, одержима своїми страхами, вона кричала панові Лилику:

— Не підходьте до мене, не підходьте. Я знаю, ви, пане Лилику, хочете мене згвалтувати. Ще з того першого разу, тієї найпершої нашої зустрічі ви хочете мене згвалтувати. Я про вас усе знаю, все-

все... Ви б не приходили до мене, якби не хотіли мене згвалтувати... Людям завжди від інших людей щось треба: любови, ласки, тепла, довіри, віри, турботи, товариства. Людям від усього чогось треба. Потреби людей поєднують. Потреби, пане Лилику, прості, меркантильні, егоїстичні потреби людей приводять до інших людей. Бо якби люди могли бути самі, якби людям самим було не важко, то світ би складався із однієї людини, ви чуєте, пане Лилику, були б тільки ви, тільки ви, й нікого більше. Бо якби люди могли бути самі, то ви б, пане Лилику, не вигадували собі мене, а зі мною і решту. А ви, пане Лилику, ви просто не знаєте, як мене згвалтувати, просто не знаєте — ото і все, ото й не гвалтуєте. Ви просто вичікуєте нагоди. Люди інколи вичікують нагоди ціле життя. А потім усвідомлюють, що життя — то суцільна нагода. Бо нездійсненне бажання, пане Лилику, нездійсненне бажання завжди залишає потребу для завтра. А я помру, я помру, якщо ви ціле життя хотітимете мене згвалтувати. Я помру, пане Лилику, я помру тільки від того, що все це для мене дуже принизливо, страшенно принизливо, пане Лилику. Мені принизливо, пане Лилику, так само, як і вам, коли вас зраджує ваша пані Лиликова. Це, пане Лилику, так несправедливо, що людина не може збагнути себе тільки через те, що боїться визнати власну нищість, безпорадність хоча б перед собою. Ви, пане Лилику, приходите до мене через самотність. Ваша пані Лиликова вас має за маленький зручний черевичок, який служить попільничкою, горнятком, предметом для розмови. Ви й самі знаєте, скільки в неї коханців. Бо не раз перестрівали їх на власному подвір'ї. А ще, пане Лилику, ви знаєте, що люди для інших людей є зручними черевичками, попільничками, горнятками, предметами для розмови. Ви знаєте, пане Лилику, знаєте і мовчите, мовчите, мовчите... Ваша пані Лиликова, пане Лилику, зробила вас паном через ваше ж приниження. Ви уже й не уявляєте себе не паном Лиликом, а кимось зовсім іншим, якимось простим чоботарем, яким ви були до одруження із вашою пані. Ви не уявляєте себе без своєї майстерні взуття, без стукоту молотка, без романтичної тихої музики, без ковтка холодного пива, смачних вареників з вишнями або сиром... Ви, пане Лилику, ви б ні за що не згодилися на просто свободу, ви, пане Лилику, ви....

Пан Лилик гнівався і йшов. А вона згорталася в своєму пташнику в калачик і засинала. Їй снівся пан Лилик. Але не такий, як

завжди, а вільний і самобутній, твердий і сильний. Їй снилося, що пан Лилик був не паном Лиликом, а паном Леонардом.

Вона ненавиділа пані Лиликову так само, як відчуття голоду і холоду.

Вона знала: пані Лиликова вийшла за пана Лилика тому, що ходили чутки, ніби пан Лилик отримав великий спадок від напівміфічного дядька, котрий півжиття грабував причорноморські кораблі й рік тому вмер від раку кишковика.

Вона знала, що пані Лиликова й досі не вірить панові Лилику. Пані Лиликова не вірить у те, що пан Лилик не отримав від дядька нічогосінько. Пані Лиликова переконана, що її пан Лилик ховає скриню з грошима десь під землею або в підвалі своєї чоботарні. Пан Лилик уже й на Біблії присягався пані Лиликовій, що дядько не тільки ніколи йому нічого не лишав, але й ніколи нічого не обіцяв лишити. Пані Лиликова завжди невдоволено супилася, плакала й стогнала. Вона ненавиділа пані Лиликову через те, що не могла більше дивитись, як пані Лиликова незадоволено супиться, плаче і стогне.

Одного разу пан Лилик прийшов до неї дуже п'яним, закривавленим і напівбожевільним. Він гладив її, пестив їй худенькі плечі й коліна. Вона мовчала.

— Пані Лиликова ніяк не могла визнати, що вона, красива молода дівчина, через власну манію бути багатою вийшла за кривонного, незграбного та ще й убогого чоботаря, якому на той час було тридцять вісім, — казав їй пан Лилик. — Пані Лиликова вчора не стрималася і перерила всю мою майстерню, спалила всі мої чоботи і кудись поділа всі мої голки і набивнички. І тому я побив пані Лиликову, зломив їй ключицю і великий палець на руці. Тепер ти мусиш мені допомагати піклуватися про пані Лиликову, готувати їй обіди і вечері, прати пані Лиликовій одяг, вгадувати настрої пані Лиликової, щоби кожного ранку підбирати для пані Лиликової музику. Мусиш допомагати мені вибирати тон до розмови, який би був милий і несподіваний пані Лиликовій. Бо чоловік завжди мусить бути милим і несподіваним для жінки, яку любить, щоб жінка його любила теж. Бо ніхто ніколи в цьому світі просто так ще нікого не любив. Ніхто нікого, чуєш? — казав він їй.

Вона плакала і противилася. Вона казала панові Лилику, що нічого вона не буде, що нічого вона не мусить, що вона вже від

усього втомилася, що їй уже все байдуже, що вона мріє про спокій. Але пан Лилик тихо посміхався, пан Лилик поведився так, ніби нічого не чує і нічого не хоче чути.

Але пан Лилик і справді нічого не чув, коли приходив у пташник. Бо тільки там, у пташнику, пан Лилик віддавався своїм солодким мріям.

Пан Лилик ніколи не мав дружини. Пан Лилик боявся всіх жінок, пан Лилик полагодив за все своє життя тільки одні жіночі чоботи — чоботи пані Лиликової. Після того, як пан Лилик полагодив чоботи пані Лиликовій, а пані Лиликова поцілувала пана Лилика з радості в щічку, пан Лилик став називати себе паном Лиликом, пташникарем, мрійником і горищелазом.

А вона — то єдина історія того пана, історія, яка вміла ставати кожного разу іншою, вміла кожного разу по-іншому літати, вміла кожного разу літати все вище і вище, аж поки не долетіла до самого неба.

Саме тоді, того дня, коли історія сягнула неба, пан Лилик помер. Бо людина помирає тільки тоді, коли усвідомлює в собі небо. Людина помирає тільки тоді, коли долітає до власного неба. Людина помирає саме тоді, коли дочитує власну історію до власного кінця і ставить позаду себе велику чорну крапку. Людина помирає саме тоді, коли закінчується її мрія.

А вона й досі живе у пташниках. У таких великих просторах місцинах, де багато голубів. Вона засинає просто неба, обгорнувшись великою махровою шалею, яку колись подарував їй пан Лилик, або подарує хтось інший, хто просто її розгледить.

Катерина Лебедева

Модем. Тигр

Дівчина зайшла у магазин по кефір, коли вже почалися сутінки. Вчора вона не їла нічого, крім макових зернят, і тому встигла звикнути до відчуття голоду. І зернятка ті були не для наповнення тіла силами фізичними, а спричиняли наркотичну дію, демонструючи дівчині світ не таким, яким він уявляється більшості людей. Майже всім.

— Але не ми з тобою обрані, — казав її друг, коли вони прогулювалися Пущею-Водицею та очікували зміни свідомости, — просто рослини розширюють наші уявлення про світ.

— Ми ніби трохи стаємо рослинами, — Оля із самого дитинства мислила нестандартно й тому звикла, що навіть близькі люди до кінця не розуміють її.

Павла вважала саме таким — духовним родичем, другом, людиною, з якою можна поговорити. Крім того, вони разом жили у цьому дивному місці — колишньому радянському курортному містечку, але у Києві зразка 2008 року не відпочивав ніхто. Тому Пуща-Водиця просто переросла у район міста, маршрутка куди коштувала трохи дорожче, ніж у центрі, але натомість обходилося майже без заторів.

Дівчина наймала тут дачний будиночок. Уже за два тижні в неї з'явилася безліч нових знайомих. У товаристві одного з них вона й побачила сон, який повернув її у часи параної, забуті, здавалося б, у дитинстві.

Дівчина відпочиває на морі. Вже глибока осінь, і хоча світить сонце, вона очікує, що хтось із місцевих буде купатись, аби впевнитися, що можна й самій це зробити. Ніхто не з'являється. Вночі вона прогулюється тим самим берегом — бризки, гуркіт зимових хвиль; з людського боку, на щастя, тиша — не звучать Генделеві пісні, не кричать радісні діти. Холодно, курортний сезон закрито. Двоповерховий будиночок у вигляді мініатюрної фортеці смішно і зовсім не погрозливо виструнчився на тлі ледь фіолетового, майже абсолют-

но чорного неба. Мабуть, улітку тут лимонад продавали. Близькість моря підсилювала цікавість до всього, навіть порожні напіввулиці містечка здавалися наповненими таємничим життям. А у цій архітектурній прикрасі точно мало бути щось цікаве — дівчина побігла вгору дерев'яними сходами, із посмішкою ззовні та всередині, але залякла перед входом. Дверей не було, а крізь отвір видно, що споруда завалена дошками, банками з-під фарби та іншим будівельним мотлохом. І ще вона в один момент зрозуміла, що там живе всесвіт-не зло. Це просто відчуваєш, якщо завжди довіряєш своєму серцю. Їй не було страшно, тому що зло не завжди буває у тому стані, аби погрожувати. Воно спочивало, ніби мандрівник у готельному номері. Воно часто зупинялося тут, і, можливо, тому це кримське селище має такий привабливий вигляд, хоча спокій та відчуття небезпеки чергуються тут, ніби кохання та гнів.

Оля багато працювала. Раніше вона продавала італійське взуття, але після переїзду з Харкова знайшла роботу б'їлд-редактора у журналі. Він був україномовним, і тому одного серпневого дня колективу зненацька повідомили, що видання закрито. Компенсацію Оля з радістю витратила на чергову мандрівку до Криму — адже снівся він, на жаль, не часто — а згодом знайшла і нову подібну роботу. Зараз була на стадії ходіння вже не на 10-ту годину, але й ще не на 12-ту. Але ввечері вона завжди запізнювалася на зустрічі. Звісно, Павло чекав. Таке буває: вона вже сказала, що він зовсім не та людина, з якою хочеться пов'язати життя назавжди, але він не зрозумів.

— То ми не будемо жити разом? — питав він у неї і посміхався, його довге біляве волосся м'яко відтіняло іронічні очі.

— Я не певна, — Оля дивилася в стіл. — Центром мого життя є інша людина.

— То, може, варто зачекати, — Павло не вірив, він наче прийшов сюди з паралельної реальності, де все було абсолютно таким самим, але Оля жила на його боці: любила, судилося бути разом й усе таке інше.

— Давай залишимося просто друзями.

Справжня дружба — така рідкість у наш час, тим паче — у столиці, а Павло, як і Оля, був приїжджим, і тому вони просто продовжили спілкування і разом вживали наркотики.

✓

Павло чекав на Олю із новою знайомою, яка мала провести інструктаж з поїдання мускатного горішка. Оля й сама дивувалась, як швидко навколо неї утворилося товариство зі спільними захопленнями, та ще й — із людей, близьких за духом. Звісно, більшість була з Пущі-Водиці. Один уже сивий, але ще й досі довгокосий музикант із дружиною вирощував навіть кактус сили — пейот. Цей чувак їздив на новенькому мотоциклі й завжди посміхався. Так приємно було знати, що центром його світу є внутрішнє самопізнання. Але іноді — як ось зараз ця знайома Павла, Марина — траплялися зовсім випадкові люди, які приносили цінну енергію, але, щоправда, й швидко зникали.

Марина запропонувала Павлові й Олі новий наркотик, про який вони читали в Інтернеті, але самі жодного разу не куштували, — мускатний горішок. Краще вживати на повний місяць, разом із ним варто з'їсти й ліки від болю в животі, буде приємно малювати — варто запастися фарбами. Оля пригадувала всі поради, а ще — незвичну для її переважно старших, досвідченіших у житті друзів бадьорість Марини, її слова, швидкі та цікаві, ніс у веснянках та запах туалетної води Paul Smith.

Тріп із мускатним горішком призначили на післязавтра, у лісі за півгодини їзди від Центрального вокзалу, і, незважаючи на різні побутові дрібниці, що засіли в Оліній голові, у шпаринки між ними завжди потрапляли чари, тому їй знову наснилося море.

Дівчина виходить на той самий берег, але вдень, і купатися вже зовсім не хочеться. Море за одну лишень добу винищило очевидні бажання, замінило їх глибоким зануренням у себе. Дівчина розслабилася, траплялися хвилини, коли вона не думала ні про що. Дуже дивно відчувати, що тобі сниться, ніби ти не думаєш, — дивувалася потім Оля. Але тоді, звісно, сон повністю поглинув її. І вона так злякалася, коли побачила на березі зграю диких собак, що її пружне тіло під ковдрою, на ліжку в цьому не надто затишному будинку в Пущі-Водиці, спітніло. Пригоди, пов'язані не тільки із переплетінням снів і реальності, але й снів і снів — тривали. Побачивши зграю диких собак, дівчина згадала, що ще було у попередньому сні, крім знайомства з місцем ночівлі світового зла. Вона потім ви-йшла на пляж, і відразу за нею прибіг собака — дворовий, чорнобілий, але настільки нерозкішний, що колір шерсті не мав значен-

ня. Простіше кажучи, це був просто собака. Але він почав пити морську воду з очевидною насолодою, а здаля мав вигляд неначе незнаного досі, але свідомого створіння, що вийшло з моря. Зараз Оля дивилася на кількох собак, і кожен із них здавався їй істотою не звідси — повітря, землі, реальності, — а такою, що лишень на кілька годин набула собачої подоби, аби пожитися чимось, чого не знайдеш на темному, солоному дні морському. Собаки не відставали. Вони гавкали, а очі їхні були червоними. Дівчина розуміла, що єдине в цій ситуації — не піддаватися сум'яттю, але одночасні згадки про сон і про реальність утворювали шпарини, крізь які просотувалися останні краплі здорового глузду. Коли страх охоплює цілком, переживаєш дуже дивний стан, бо ніби й готовий втекти, але це неможливо, тому реальність нібито зсувається і перестають існувати час, простір, власне «я», собачий гавкіт.

У такому хаосі Оля прокинулася цього дня, ще й досі серпневого, на щастя, — про наближення холодів думати не хотілося, адже погода завжди накладає відбиток на стиль життя. Влітку розпланувати день виходило краще, бо, по-перше, менше часу витрачалося на сон, а, по-друге, не було бажання робити зайвого. Оля почувалася героїнею багатьох сотень фільмів, усі вони розповідали про якийсь дивний випадок із життя екстравагантної людини. Цікаво, що ставалося потім із тими людьми, які застрягали надовго у ліфті, де знаходили кохання всього свого життя?! Дівчині на користь було б пережити щасливу пригоду — посміхалась би частіше. Їй і на роботі на це натякали — мовляв, не можна бути такою сумною, це впливає на весь офіс. Тому вона два тижні поспіль посміхалася начальникові й навіть дозволяла, аби він іноді торкався до неї зі словами: «Ольга, мне кажется вам нужно серьезней относиться к иллюстрированию публикаций в разделе “Экономика”». Талія, плечі, руки, навіть стегна — усе свербіло, але натомість слухної миті він сказав: «Так». Оля попросила дозволу кілька днів попрацювати вдома. Знайомий, із яким вона разом наймала будиночок і який також претендував на її та серце, поїхав до матері. Кілька днів Оля житиме самотійно, запрошуючи приятелів із міста, влаштовуючи сауну для тих із них, хто вирішить залишитися на ніч. А однієї ночі в гості запросили її саму. Та Павлова знайома, з якою вони їли мускатний горішок, влаштовувала вечірку на честь дня народження у винайманій кварти-

рі. Можна було прийти на шосту чи сьому, але Оля завітала після дев'ятої, аби була поважна причина залишитися на ніч. Це ж цікаво — почувати в квартирі чужій навіть для її тимчасового господаря. Квартирі з червоними шторами, крізь які видно шматочок Майдану Незалежності, — очевидно, тут принаймні кілька ночей на тиждень хтось дуже весело проводить час. Із кимось.

У Олі не було подарунка, й вона вважала, що це зближує її з іменинницею — вважала, що це нормально. Свято — поняття відносне. Але натомість, коли вона побачила, як було цікаво, захотіла, аби її все ж таки запам'ятали тут, адже коли певна кількість людей надзвичайно добре проводить короткий проміжок часу, це завжди потім залишається у пам'яті смачним, величезним шматком торта.

Оля подарувала перстеник із абрикосового зернятка: «Насправді це теж дісталось мені від важливої людини, але тобі...» Вона була цілком природна, давно навчилася викликати в собі цей стан у найнеобхідніші моменти — не часто, але завжди, коли треба. Ніч була довга, кілька разів вона робила чай із карпатських трав — збирала, компонувала власноруч — гостям в адекваті, але під ранок усе одно виявилось, що більшість кудись поділася. Дівчина лежала у ліжку з тими, хто залишився, і розмірковувала про своє життя. Треба покінчити з нападами параної, що навідували її час від часу. Іноді було страшно вдома — просто від того, що цей будиночок стояв посеред порожнього шматка землі, посеред таких самих ділянок, за якими починався ліс, небо над яким завжди було лиховісним і темним. «Здається таким», — уривала свої думки Ольга. Вона часто проводила подібні тренінги, адже інакше давно з'їхала би з глузду від страху. Але тишило, що комусь у цьому сенсі навіть гірше: повернулася Марина. Вона була збуджена та незвична, казала, щойно на Володимирській гірці бачила привидів. Оля хотіла залишитися до кінця, бо це зближує, це пізнавально, і тим паче — вдень маршруткі до Пущі-Водиці не доведеться чекати так довго, як зараз, на самому початку недільного дня. Але — вона навіть не надягла дерев'яного персня, неоціненного подарунка — іменинниця попросила піти, бо дуже налякалась і психіка тепер на все болісно реагує. Зрозуміло. Олі хотілося поговорити про цю знайому ситуацію, але вона відчувала, що зараз і сама здатна злякати кого завгодно, бо була розчарована. Не хотілося йти. Крім іншого, це наближало до роботи.

Принаймні дівчина могла навіть обирати з різновидів параної, неначе це були тварини. Була навіть така, що додавала наснаги для життя, як Оля мала зрозуміти пізніше. Скажімо, була в неї така мультка: то через велику зайнятість зароблянням грошей переживала, що не встигає читати книжки, спілкуватися, відпочивати, а коли час на цю насолоду життям з'являвся, хвилювалися, що згодом не буде чого робити, і — хто його знає, вченими багато що недосліджено — вона помре від тоскного буття.

Оля взяла підробіток — останнім часом підвищився попит на тих, хто може щось робити в Інтернеті. Принаймні, не боятися його — це ще й досі було рідкісною чеснотою. Робота полягала в тому, аби завантажувати контент на сайт, у рубрику «довідники». Це щось на кшталт «золотих сторінок», але віртуальне і — відповідно — зручніше. Адреси й телефони авіакомпаній, роледромів, бібліотек, СТО, аптек, лікарень тощо Оля брала на інших сайтах. Коли домовлялися, казали, що працювати треба години три-чотири на день, але Оля призвичаїлася завантажувати контент у необхідному об'ємі лише за годину, максимум — півтори. Як виявилося, розмірковувала вона згодом, швидкість не дарується долею просто так.

Це вже був вересневий день, але, як і влітку, дівчині треба було піти на зустріч із друзями, доробивши до того кілька справ. Вона нервувалася. Добре, що хоч працювала вдома. Плинність роботи контентника перервала надзвичайна ситуація. Оля підскочила — модем, що лежав на паркетній підлозі, почав горіти. Вона подумала, що поки добіжить до ванної, набере в щось води та почне гасити полум'я, ситуація потребуватиме вже зовсім інших дій. Але рятівна енергія — не така, що її можна відкласти на завтра, ніби бутерброд, і тому, цілком логічно, вона схопила ноутбук, який був до цього невгамовного модема підключений.

Павло потім казав: «Тобі пощастило, що була в капцях із гумовою підошвою». Але вона й не надавала цьому ніякого значення — мабуть, струмом таки вдарило потужненько. Її струсонувало так, що навіть волосся на голові заворушилось, і вона стояла, ошелешена, з ноутбуком у руках. Від модема залишилася купка попелу.

Інтернет був потрібен терміново. Вона поїхала на вулицю Артема, там мертвий модем можна було обміняти на новенький. Звісно, за доплату, але це навіть плюс екстремальних пригод — переїждяш хвилюватися через гроші. «Дуже мудро, адже від думок їх більше не стає», — розмірковувала Оля, споглядаючи низенькі будиночки, обплетені плющем і виноградом на околицях міста, повз які проїздила маршруткою. Крім того, дівчина згадала одну річ. Коли працювала, їй здавалося, що то було джизичання уявних комах у неї в голові, а насправді то модем уже подавав сигнали, ніби корабель, який наближається до берега. Він перегорав повільно, сповіщаючи цими звуками про скору смерть.

До чого це?

Таке запитання Оля поставила і білявчику, який сказав, аби підписала папери — договір на аренду модема, щось таке. Вона нервувалась — і дорогою сюди, і в черзі. Дратували люди, які мали ті самі проблеми. Все ж таки вважала свої важливішими, адже одна справа — коли не працює якийсь там телеканал, і зовсім інша — коли немає доступу до Інтернету. Пояснювати різницю вона вважала нижчим за свою гідність і лише дивилася зверхньо на лисуватого чоловіка з дружиною, що був у черзі перед нею. Були й інші оператори, й до них додавалися, ніби бонус-треки, такі, як і вона, невдоволені клієнти. Охарактеризувати низеньке підвальне приміщення можна було б лише антонімом до слова «розкіш», але Олі чомусь пригадався килим із фільму «Страх та ненависть у Лас-Вегасі». Вона з того часу збуджувалася, неначе собака від запаху дичини, коли бачила візерунки на килимах — такі, які почали оживати на очах у Джонні Деппа, коли на нього почало діяти ЛСД. Ще їй подобався мультсеріал «Футурама». Та скільки ж можна стояти у цій черзі!? Вона шаруділа пакетом, у якому лежав модем, присипаний, ніби приправами, попелом.

Дівчина вчилася заспокоюватися самотійно, швидко, зручно у подібних ситуаціях, і зараз це також їй вдалося. Треба просто сказати собі: «Все ок. Це лише час. Ну, десять хвилин доведеться провести не так, як хотілося б, але це ж не вічність. І, тим паче, треба іноді переживати щось проти своїх бажань. Не часто, аби не втратити самовпевненості, але й не рідко, аби не втрачати норову». Отже, Олі

вдалося заспокоїтись. Вона дивилася на підлогу, на свої ноги, ще й досі в літніх сандалях. Вона тримала себе за біляве кучеряве волосся. А коли знову підняла очі, все навколо почало оживати й рухатися так само, як той візерунок на килимі. Парубок, який мав видати їй новий модем, мав тепер ріг посеред лоба й реготав, як тварина. «Невже таке можливо? — блискавки спалахувли в Оліній голові. — Навколо мене тепер зовсім немає людей». Вони ще й досі ходили на двох ногах, але це були зебри, лані, свині. Стіни перетворилися на суцільне плетиво із рослин, деякі з них, сподівалася Оля, були наркотичними — можна було б назбирати, засушити, пригостити друзів. Але ці думки не допомагали заспокоїтись. Світ навколо неї змінився, й на це не було жодних об'єктивних причин. Істоти навколо неї спілкувалися й далі, але вона вже не розрізняла сенсу розмов — це й не були слова. Собака, на якого перетворився той лисуватий чоловік, змінився формами на зразок тигра, який відкусив шмат від мавпи, що нею обернулася його дружина. Дівчині хотілося кричати, але привертати тут зайву увагу було ні до чого. Дівчина дуже вирізнялася з-поміж них. «Небезпечні істоти, — крутилося у голові. — Де б сховатися?». Раптом ще й під ногами виявила не килим, а навалу мурах. «Не боятися, не хвилюватися», — увесь мозок перетворився на заспокійливі гасла. Вона хотіла впевнити себе, що все це їй тільки здається, що це вона перенервувала через пожежу, через вимушену мандрівку до міста, через витрати на новий модем, через неможливість виконати роботу, коли, тим паче, цього хочеться.

«Це тільки параноя, я маю владу над нею», — тремтіла Оля, ховаючись у куток під дерево, яке раніше було ксероксом, але тут не було безпечно — згори на неї капала слина якоїсь тварини. Аби володарювати, треба мати більше сили за те, що хочеш узяти під свій контроль. Навколишнє тисло звуками — ніби попереджувальне дзижчання модема посилюлося у багато разів. Дівчина не розуміла, що відбувається. Вона боялася. Вона не могла заспокоїтись. Ніщо — ні світ, ні ставлення до нього, ані натяки на внутрішню гармонію — не робилося таким, як раніше. Дівчина більше не володіла собою.

Нарешті тигр побачив зіщулене, беззахисне людське тільце. «Поживлюся спочатку ним, а потім доїм мавпу, — вирішив звір. — Також мені здається, що найкращий саундтрек до цієї думки — хряскотіння кісток, напій — кров, а смак — м'яса».

Новели

Образ Богородиці

Хочу розповісти майже неймовірну історію з мого далекого дитинства, записану більше з материних вуст, аніж із власної пам'яті, бо в ту пору ще лише збирався на осінь до школи.

Того першого повоєнного року до нас часто навідувалися з «емгебе». Це слово було добре знане у нашої близькій до політики родині.

Приходили ночами, страшні, озброєні, злі. Приїздили авто — певне, трофейним, ставали трохи віддалік, на сусідній вулиці, щоб не можна було вгледіти з вікна та щоб застати зненацька. У нічній тиші добре було чути м'яке воркотіння двигуна. Відтак попри вікна та вздовж глухої стіни важко гупали чоботи, хряпала наче катована благоденська хвіртка, й одразу по тому схарпуджено алярмували засклені двері. Але ми вже були наготові. Мати поспіхом запалювала газову лампу, відчиняла. Наломлювались до сіней (бабця називала їх на австрійський штиб: форгавз), а вже з них — до помешкання, на кухню. Гейби господарі, котрим усе тут можна. За їхніми спинами ячіла темрява ночі.

— Где муж, где свекор? — викрикували з порогу. В дверях кімнати з'являлася постать бабці в довгій білій сорочці, з розпатланою косою. Не боялася — вигляд мала трохи навіть моторошний у своєму гніві праведному.

— Где, где они? С бандитами ушли? — не давали спам'ятатися, ані хвильки помислити.

— Тихіше, прошу вас, тут малі діти... — мама намагалась якось уговкати їх, завжди спокійний, лагідний голос її помітно тремтів. — Нема тут нікого...

У кімнаті прокидалася маленька сестричка, починала пхінкати, відтак голосно, на весь дім заходила плачем. Бабця брала її

на руки, стиха наспівувала колисанку, йшла з нею на кухню, де вони кричали на маму. Дитина у сповитку аж захлиналася, наче її вивертало.

— Убери ребенка, старуха! — люто гукав котрийсь, розмахуючи пістолем. — Где зять, где отец? Отвечай!

— Вони самі собі господарі, що ви хочете від жінок? — гнівно відповідала бабця. — Ми нічого не знаємо. Тут із нами лише діти малі.

— Куда сбежали? В лес подались? — кивав у бік високої — як мені здавалось тоді — гори Домник, що нависала над нашою Клокічкою.

— Та який же то ліс? — відповідала майже ласкаво мама. — Не побігли вони нікуди. Ромуни забрали чоловіка... А свекор до війни ще виїхав.

Вони вивергали брудні слова, яких ми тоді ще не знали, — ті слова я пізнав після школи. Але навіть у найважчі хвилини їх не вживаю.

— Ну, глядите! Споймаем — всех в Сибирь! И то еще спасибо скажете... коль живы будете. Мы на войне гадов били, и здесь вам пощады не будет.

Із грюкотом, лайкою вони забиралися геть. Гупали чобітьми поза стіною. Хрюскали дверцята авта, хурчання мотора даленіло. Якщо в горішній бік вулиці — на ранок усі знали, до кого ще наскочили, кого забрали. Коли ж у долішню частину — то в бік міста, до своєї страшної кам'яниці на головній вулиці.

У мансарді — двох крихтних кімнатках на другому поверсі — квартирувала військова лікарка. Була молода і гарна. Кругле личко виключно виглядало на світ Божий з-поза чорних кучерів, ясно навіть у темряві. Сині очі аж наче світилися зсередини. До неї часто заходили офіцери. Не грюкали у двері, лишень, жартуючи, тихенько шпурляли камінці у її вікно. Сінешні двері вона відчиняла їм сама, просила не тупати високими закрученими сходами. Незрідка приходили по двоє або й більше. Гучніше лунали тоді голоси нагорі, грав патефон. А то, бува, й самі співали. Ближче до ночі той гомін трохи вщухав, стихала музика. Певне, вона казала їм, що внизу — малі діти. Як гості розходилися — ми вже того не чули. Лягали завчасу: мама вдосвіта йшла в місто, звідти машина везла жінок рубати ліс. Докторка на другий день приносила нам

консерви, хліб, нерідко й цукерки. Бабця відмовлялася, дякувала.

— Це дітям, дітям, — казала поспіхом лікарка, викладаючи гостинці на стіл. — Не хворіють, бува? Ви скажіть, коли що, не соромтеся.

Бувало, що спускалася й після тих вечірніх відвідин, випровадивши гостей, трохи напідпитку, сідала під образом Богородиці у заскленій рамі. Якийсь час мовчала.

— Я на хвилику лише, — вибачливо казала, кутаючи плечі у теплу вовняну хустку. Дивилась на шпаргат, над яким сушилися пелюшки, різні діточі лахи.

— То страшні люди... — глухо казала, ні на кого не дивлячись. — Ми фашистів не боялися, бо ж війна — знане діло. А ці... Ні на що не зглянутесь!

Траплялося й так, що приносило їх, а у неї там — гості. Щойно заграюкотять у двері — в мансарді западала тиша. Та чули ще з вулиці.

— А там хто шумит? — напивували грізно. — Не лесные ли гости?

— Там пани офіцери. Докторка винаймає помешкання.

— Это мы проверим! — лиховісно обіцяли. Та, певне, давно все знали, бо до мансарди не потикалися.

Бувало, спустившись до нас, лікарка вибачливо говорила скоромовкою про те, що, мовляв, хоч війна і скінчилася, але довкола повно ворогів, особливо тут, на возз'єднаних землях, де радянська влада тільки й була що рік-півтора.

Мама мовчала. Була й без того неговіркою, а в тих часах кожне слово могло обернутися лихом. Усім тоді вуста заціплював страх.

— Ви лише не перечте їм, нічого довго не пояснюйте, вони й заберуться швидше, — нараювала лікарка. — А ти не бійся, — до мене вже. — Маму не дозволяй кривдити. — Нагадавши, похапцем виймала з нагрудної кишені шоколадку, простягала мені. — Бери, не соромся, — ледь осміхалася...

(Усе це пишу з материних слів, як запам'ятав колись, дуже давно, її розповіді, лише склавши ті її слова так, щоби зліпився до ладу сюжет. А в дитячій пам'яті зафіксувалися лише розрізнені уривки з тих далеких літ...).

А то, бувало, лікарка замислено, довго дивилася на образ Богородиці з дітям на руках — він висів на стіні якраз навпроти дверей.

— Яке прекрасне, яке... тихе обличчя, який спокій в очах. А її життя тоді було виповнене тривогою за дитя. Натомість — всенський світ обійняла поглядом цим...

Той образ ще за румунської влади бабця принесла, здається, аж із самої Сучави, куди пішки ходила на прощу. Матір Божа, вбрана у дивовижні блакитно-золоті шати, на руках тримала маленького Ісуса. Посеред глухої ночі, в час, коли страшні прибульці кричали на маму, вона так само не спала і спокійно дивилася зі стіни мудрим очима. Наче промовляла до нас: «Не бійтеся нічого, ся ніч мине, як і всі дотеперішні страшні ночі та дні, й буде знов ясна днина з ласкавим сонечком, а ввечері повернеться мама і принесе хлібця»...

Щоранку й на ніч я відчитував «Отченаш» перед цим образом, і мені здавалося, що Матір Божа тихесенько усміхається до мене своїми лагідними очима.

Той образ бентежив нічних посіпак, а відтак ще дужче лютив їх.

— От нас не скроються! — лиховісно запевняв один із них. — От нас даже она, — кивав у бік образу, — не сбежала бы! — і реготав, задоволений своїми словами.

Іншим разом кричав на маму:

— Убери этот опий, не то сам выброшу!

Мама з острахом дивилася на святотатця.

— Гріх великий ваші слова. Це образ Божий. Заступниця наша.

У відповідь реготали.

Якогось ранку докторка зайшла до нас на кухню, тихенько сіла при дверях — якраз проти образу. Мовчки звела очі на ікону. Бабця вместились у кутку біля вікна, при столі, перебирала квасолю.

Якийсь час тривала тиша. Так бувало не раз, лікарка дедалі частіше заходила до нас, щоби лишень посидіти, перемовитися кількома словами.

— Хотите келішок? — зненацька мовила лікарка, й це було, мабуть, так само несподівано, якби тої самої хвили святий образ раптом зірвався б зі свого цвяшка. Бабця подивовано глипнула на неї. Хоча, пам'ятаю вже з пізніших часів, як справдешня горянка, вона могла спожити чарочку-другу.

— А то самій воно, знаєте, якось-то... — І по хвилі замислено: — На війні все було просто. Хоча... Я там такого набачилася! На сотню життів би стачило.

Тут вона опустила погляд на руки, що лежали на колінях, і жваво розгорнула паперовий згорток, який стискала в долоні. Поквапливо, ніби поспішала кудись, пояснила, при цьому рвучко встаючи зі стільця:

— Отут журнал наш, «Огонек» називається. Гляньте, це портрет Сталіна... він якраз під цю раму, — звела очі на образ Богородиці. — Так ви його... з іншого боку...

Говорила скоромовкою, немовби хотіла чимшвидше позбутися цього всього — і журналу, й оцієї розмови, хоча був то, швидше, монолог її самої.

— Вони лише в двір, а ви раз — і перевернули, — вона крутнула затисненими кулачками, показуючи, як саме це треба зробити. — От! При вождеві вони й припишуть... Посумирнішають...

Бабця слухала ту гарячкову бесіду, не все розуміючи. Врешті дотямила. І, здивована до краю, все-таки видобула з себе:

— Або ще лютішими будуть.

Мовила це кудись гейби вбік, щоби не дивитися на той портрет. І враз прикрила долонею уста — наче злякалася власних слів.

— Нічого-нічого... Ви лише не бійтеся... — Лікарка на хвилюку ммовкла. — Так, він дає їм силу. Але так само забирає. Вони це знають. І завжди бояться, увесь їхній кураж — від страху... — Знову пауза. — І від безпорадності жертви... — додала замислено вже. — Бачила я їх на фронті! Тож ви... зробіть отако... як раджу вам. За для дітей зробіть.

Увечері мама повернулася з лісу, довго відігрівалася біля шпаргата, сушила мокру одержу. Коли бабця розповіла про портрет, одразу встала і мовчки, затято заходилася припасовувати його до ікони, ще й місцями їх поміняла, так що вождь опинився у привілейованому становищі — за склом. Так само мовчки знову присіла до шпаргата — розмовляти не було сили. Так з'явився у нашому домі портрет вождя — щоправда, лицем до стіни. Точнісінько так, як мама ставила мене в кут за мої провини, — коліньми на кукурудзу.

Та коли наступного разу емгебісти вдерлися до хати, ніхто й не гадав про нього.

Певне, були напідпитку — поводитися брутально.

— Ну, что, не объявлялись бандиты?

Мама скорботно мовчала, стоячи біля шпаргата. (Після тих промерзлих лісів ціле життя не могла потім відігрітися).

— Та які ж вони бандити? — бабуся вимовила ці слова притишено, мовби сама до себе, колишучи на руках мою маленьку сестричку та низько схиляючись над нею, наче в неї запитуючи. Та вони все одно почули.

— Не бандиты, говоришь? А зачем прячутся?

— Та не ховаються вони. Вже казали ми вам. Один ще до війни виїхав, де він тепер, Господи! А зятя забрали шанці копати, аж кудись під Ясси. Та ви це все й так знаєте.

— Шансы? — той чи не дотямив, чи вдав, що не зрозумів. — Нет у них никаких шансов! — сказав як відрубав. — Это я обещаю!

Зачувши це, бабуся перехрестилася на ікону зі словами: «Господь посеред нас! Храни їх, Богородице Діво Маріє! Оберегай від біди всякої. Щоб не лишилися діти сиротами», — і присіла на ослоні.

У тій же хвилі враз гучно бухнули постріли. Раз, другий і третій поспіль. Жіночий скрик, плач дитини, дзеленчання розбитого скла... Смердючий, дошкульний дим умить виповнив помешкання. Офіцер захоував пістолета.

— Ну, вот... пусть оберегает теперь, — криво посміхнувся.

За дверима на сходах загупали чоботи, за мить до кухні влетіли докторка та ще двоє офіцерів, обидва з пістолетами наготові.

— Кто стрелял? По какому поводу?

— Раненые есть? — крикнула докторка. І враз побачила розбите скло на підлозі.

— Успокойся, майор. Все целы. Это так... учения, — знову та крива посмішка.

Докторка незмигтно дивилася на ікону. Нараз рвучко підійшла до стіни, зняла образ і обернула до емгебістів другим боком. На портреті вождя, якраз на обличчі, було добре видно рвані отвори від куль.

— Капитан! — голос їй урвався, захрип. — Это вы стреляли?

Емгебісти враз наче зів'яли, на виду в них поволі потворився страх, офіцер тремтячими пальцями намацував гудзички під шиєю.

— Дак... это ж... — зненацька обернув голову до другого. Той стояв струнко з виряченими очима. — Старшина! Кру-гом! — і хутко вискочили обидва за поріг — лише гупання чобіт за стіною.

Більше ми їх не бачили, ані будь-кого іншого з того страшного їхнього будинку.

Смерть в останньому прихистку

Надвечір птахи почали збиратися у зграї. Ті зграї об'єднувалися у більші турми, а ті, своєю чергою, у ще більші, скидалось на те, що вони злітаються сюди зусібіч на якийсь свій незрозумілий пташиний шабаш, їхні крила тривожно лопотіли в пружкому повітрі затиснутої горбами долини, величезні юрмища раз по раз запинали сонце, і від цих мерехтливих тіней, що безгучно проносилися над самою землею, ставало моторошно.

Занепокоєний незрозумілим пташиним рухом, він вийшов на веранду з філіжанкою духмяного чаю, що надто повільно остужувався, і в подиві заляк на місці. Птаства гейби зібралося тут з цілого світу. Хоча птахів, на позір, було не надто й багато. Вони перегруповувалися у стрімкому леті, пташині турми робили свої кола все ближче до будинку, все нижче до веранди, скидалось, що всім цим керує наче б розумна сила. Котроїсь миті йому здалося навіть, що вони хижо позиркують у його бік, поклацуючи при цьому короткими масивними клюваками.

Він повів очима далі, туди, де ще місяць тому стояв ліс. Тепер місцина являла жахне видовисько. Покотом лежали потрощені дерева — мов солдати на марші потрапили під прицільно-безжальний перехресний вогонь. Обвалені береги каньйону, в якому струменіла ріка, можна було порівняти хіба з вивернутими нутрощами самої планети. Посеред течії порозкидувано велетенське каміння... І — нічого живого. Немов усе разом — землетрус, тайфун, смерч, усі катаклізми, що є в природі, в непорадну годину зіткнулися на цій прекрасній ще донедавна землі, перетворивши її на руїну. Незрозуміло було, яким дивом зацілів тут людський пристанок, коли все довкола — старий ліс, котрий дав йому колись притулок, і виноградник, й важкою працею плекані овочеві грядки, а ще хитромудра меліорація, вивершена його руками, і загати на річці, — все ячить нині пусткою.

Тоді, п'ять років «тому, лежачи в обласній лікарні, він випадково дізнався про найстрашніше. Він сам призначив собі речинець. Не всяк годен був би витримати такий удар. Він тікав од людей. Не хотів бачити нікого з них — здорових, веселих, безтурботних, котрі ще житимуть і житимуть, в той час, як він уже...

В цій обступленій безоглядними лісами закутині він оселився в покинутій здичавілій садибі, і з дня у день, від світанку до смерку, трудився у лісі і на городі, удома чи на березі річки. Ріка текла тут широко, неквапно, немовби збирала сили перед стрімким каньйоном, де геологічний розлам колись утворив глибоке провалля. Там вона летіла навскач, аж гул стояв над узвором. А тут була ще тиха, мовби аж замріяна. Густий очерет стіною стояв з обидвох берегів. Та ні — не стояв, а таки наступав на його баклажани, перці та помідори, на беззахисні ряди цілком пристойних сортів лози. Він воював з цим лихом до кону. Викошував і палив нещадним вогнем. Труїв хімією. Рубав рискалем. Аж йому піт важко скапував у ріллю. Комиші відступали, відкочувалися на старі позиції, набиралися моці. Відтак знов уперто лізли наперед, наче та орда, проривалися у тили, захоплювали нові плацдарми. То була війна, у якій виживає хтось один. У ній не лишалося місця думкам про минуле, про ще страшнішу загрозу йому зсередини. Про того смертельного ворога, від якого тікав колись у цю глушину. Колись люди пішли звідси туди, звідкіль він утік у їхню правітчизну. Одвічна людська круговерть. Сплетений одвіку нероз'єднуваний клубок енергії. Вічний двигун із стиснутих або ж, навпаки, натягнених сталевих пружин. Може, це і рухає світом? Що ж, він прожив уже п'ять відведених йому тоді строків, і це тому, либонь, що не випала з того механізму його пружини — він не дав їй випасти.

Й ось тепер тут ячіє пустка. Й нема у кого спитати, що ж сталося, яка напасть натрапила на його долину. Непотрібною іграшкою став телефон — що він без грошей? А старе авто, що ледве продерлося крізь нетрі страшного руйновиська, стало бруктом, який ще с'як-так тримається купи. Та й сам він після отакої дороги, після всього побаченого, почувається далекі не краще. Кількома ковтками він допив захололий чай і зненацька згадав про гніздо. Воно з'явилося тут якраз перед його поїздкою. Кваплячись якомога раніше вибратися з дому, щоби за дня дістатись міста, він тоді геть забув, що самиця сидить на яйцях, і щільно прикрив на заціпки усі ставні на вікнах веранди. Два тижні гніздо бовваніло пустою. Від цієї думки стало враз маркотно на душі. Він квапливо зазирнув під низький столик у кутку веранди. Два крапчастих яйця самотньо білили на кількох сухих, абияк прилаштованих у кутку гілочках. Яка прикра необачність! Могло додатися в його

заповіднику двоє птахів — це він так назвав якомсь безлюдну оцю місцину. Воно б нічого: він тут не орнітолог, не лісник, отримав дозвіл та й зайняв давно покинуту садибу. Але ті, хто його пускав сюди, знають лік цим птахам, та й не так і багато їх тут лишилось. Врешті-решт, він їх не стріляв, бо ніколи не водив знайомства з рушницею. І не ловив у силки, і взагалі не думав про них. А відтепер думатиме? Може, билась самиця грудьми до зачинених вікон, і невтямки їй було, що за ними — пустка... Він нагнувся, крекчучи, змів гніздо на фанерний шмат і пошпурив через перила.

Звировані юрмища птахів шугали понад самою землею, їхнє безперервне, майже безгучне мигтіння, потрощений ліс з оддалея, високе небо, що багряно точилось крізь розчепірені крила, — все це віддзеркалювалося у склі, спотворене, покращене тісними квадратами чисельних маленьких рамок. В завітні кімнати ці тоненькі рамочки могли б видатись ґратами, проте господар давно звик до них, так само, як ті, хто його добре знав, звикли до його аскетичного обличчя, також мовби заґратованого глибокими горизонтальними та вертикальними зморшками.

Отямившись від задуми, він хутко забрав зі столика порожню філіжанку й пішов з веранди, щільно причинивши за собою двері. У кімнаті ввімкнув світильника і втомлено впав на канапу. З полиці зсунулась пака газет і часописів, що їх накупив, рушаючи з міста додому. Зарясніли перед очима крупні літери заголовків, якісь великі тривожні фото. Він згріб усе на підлогу, стулив повіки. Відчував незрозумілу втому. Далека поїздка машиною, важка дорога додому, спотворене до невпізнання прекрасне колись обличчя Зеленого Доли, як називав інколи свою долину, нарешті, цей загадковий рух невідомо чим розтривожених птахів, — усього цього було задосить.

За вікнами обвуглилось небо, і летючі пташині тіні вже не справляли такого гнітючого враження. Проте птахи не заспокоювалися, в моторошному безгоминні раннього вечора вони знесамовитіло пікірували на веранду. Зненацька в давучій, настороженій тиші пронизливо задеренчав телефонний дзвінок. Від несподіванки він здригнувся, і, ще не вірячи — може, галюцинація? — не одразу й дотямив голосу приятеля, з котрим зазнайомився, коли оселився на цьому покинутому осідку.

— Не впізнав? А я ось чергую, та ледь не заснув. Дай-но, думаю, зателефоную.

— Державній безпеці не можна спати. — сказав перше, що зішло на думку.

— Що там у тебе скоїлось? — запитання пролунало немовби з немислимої далини. Він подумав про те, що, мабуть, там про все уже знають, і прокричав у відповідь:

— Це добре, що ви вже знаєте. — Йй додав по хвилиці:

— Але погано, що ці питання не вашої компетенції. Всі оті поведні та зсуви у горах починалися з варварського вирубування лісів... Але про що це я? Ти приїдь, то й побачиш тут се.

— Яка обстановка зараз?

Він описав руйновисько, яке застав тут сьогодні, додавши наприкінці, що, мабуть, на його садибі відкрився пташиний базар.

— Завтра прилечу з орнітологом. А за тобою чай. Отой, знаєш, з тринадцяти трав.

— Знаю, хотів навесні засіяти грядку, та не зішло насіння.

Біля вуха залунали короткі гудки. Він поклав телефона і втомлено відкинувся на канапі.

Його розбудив розпачливий дзенькіт розбитого скла, гоготіння крил; незнайомий запах торкнувся ніздрів, гострий і теплий. Він очманіло роздер повіки. Якась темна хмара, жива, рухлива, засломила собою вікно, ломилась до кімнати. Щільно зтирловані докупи, сотні птахів тиснулися у віконний отвір. Зранені від розбитого скла, вони падали долу, знову злітали, зосліпу бились крильми до стелі, наштотхувались на меблі, стіни. Була якась уперта затятість у цьому невтолимому прагненні будь-що, навіть ціною незчислених жертв, увірватися в цю кімнату, заповнити її собою.

Йому здалося на мить, що канапа разом з ним також похитується на повітряних хвилях разом з птахами. А їх ставало в кімнаті все більше, і там, за вікном, не було їм краю. І не було спини їхньому натискові. Ось вони вже заповнили кімнату — наче тісний мішок, вже обступили його зусібіч, в їхніх очах — майже людська зненависть, хижо націлені на нього важкі дзьобаки, розчепірені гострі пазурі. Вже задихаючись від нестачі повітря, від гострого, теплого запаху, він інстинктивно прикрив голову руками, незграбно ховаючи обличчя десь у колінах. Йй нараз відчув перший удар...

О десятій ранку в небі завис гвинтокрил. Легке пташине пір'я, потривожене потужним повітряним струменем, закружляло над осідком. Той, що вискочив на землю першим, притьмом кинувся до будинку.

Кімната була встелена мертвими розкуштраними птахами, мовби тут відбулося страшне пташине бойовисько. Обережно розгрібаючи черевиками м'які безживні грудки, він дістався в куток. Туди, де над скоцюрбленим тілом людини все ще горіла електрична лампочка.

Людмила Дядченко

Дихання метеликів

не святі ми
тому й мовчимо
то все німби
на чиїхось лобах написали сури:
ти мене раптом любиш так
я побачила ніби
а проте ще сусіди мовчать
мабуть не чули

не пропащі
бо час не такий не китами
світ тримається із пророцтвами і прокльонами
це нарешті почалося те «боже» між нами
вишивай мені будні тільки червоними

і не грішні
бо в янголів на підробітках
дивимося коли лоба хрестити.
але ж ти
засинай зі мною восени весною взимку і влітку
бо без тебе мене немає і решти

Це розколи відстань демонструє
розвіває вітром образ мачо
як тобі бінокля подарую
мене побачиш?

ваших Будд любити не навчили
кожен хоче істинного Бога
я в Христа прошу для тебе сили
це нічого?

так нестерпно за містами-стіною
відпусти будь ласка душу. Біль же!
я їду від тебе жінкою
треба більше?

косий як заєць дощ пробіг вечірнім містом
і плавали птахи що є на небеси
якщо спасіння ти в півслові вмістиш
то мчи по муках та мене спаси
ковчег завіту може іншим разом
погладить із жалю за гріх по голові
все сталося між нас як у книзі Франсуази
поранені тіла зробились воскові
а черга до причасть притягує за вуха
ці сповіді що дощ в кишенях понесе
ти щось таке важливе за звичкою прослухав
а я за звичкою прослухала усе

тиху печаль нероздягнену вітром прибило
каву не варять арабському бабі-алі
я вже остання твоя. коло зчепилось
осінь у морі. хвилями йде до землі
довгі хвости від русалок — це все що лишиться
на табуретах на ранок. совість говорить
ти молодих смакував бо жінки риби птиця ...

царство морське як небесне і небо як море
 чайка та ворон виплюнуть тугу як слину
 в краї що скраю де ця печальна тюрма
 я наймолодша з русалок хвостик не скину
 точно остання молодших за мене нема

каламутиться розум що має бути тверезий
 вже жовтень за кордон біжить платити мито
 я ще не мати і навіть не Тереза
 аби так довго без тебе вміти
 сповзає доля на руку а конкретно до ліній
 і нерозбірливо проказує чужі послання
 а це виходить навіки божевільно-осінні
 якщо мені ти не перший а тобі я остання?
 за шибками прив'язаний дощ монотонно лив
 переклавши пророцтва на зрозумілий всім ідиш
 за сім днів — навіть менше — Бог світ сотворив
 а ти ніяк за десять до мене не доїдеш

більше дай більше цих слів
 щоби забрати
 у споконвічний ясир
 у підлі дзеркала
 вітер у сто голосів —
 ще не соната
 ти мене не просив
 я тебе не чекала
 крутиться дзигією світ
 і штрих пунктиром
 падають угорі

тіні пернатих
голий осінній зліт
юних та щирих
звідки ти взявся якщо вас таких небагато?
фарби зеленої мало — бідна палітра
гавкає в небі літо і підгортає ноги
ти мене не просив так за півлітра
мирра єлею і свічку мінявся із Богом

ото підпливала осінь крізь воду взаємин
на хмари як айсберг ставала неначе на прю
і ти віддаєш свою пошту у віці твоєму
уже все одно присилають усяку херню
ото забирали птахи манатки готові до втечі
петляли у небі та замітали сліди
глевкі тумани на скоро мабуть до речі
втікати треба пора втікати але не йди
загасить бра необережним звичайним словом
і вкотре сусіди в кишеню камінь і вкотре з вини
вже другий день не дзвониш знаєш це так чудово
та значно краще як навпаки тому дзвони

цифрові мікрофони не транслюють моїх молитов
відцвітає любов і стає перешкодою підло
ще до тебе лечу ще під звичку горнуся немов
ти течеш як вогонь ну а я як метелик на світло
ще у ліжку де ти через ніч або дві шарудиш
м'ята ковдра нагадує вранці що тут поле бою
світ простив би тобі й газети б мовчали та лиш
так невчасно ти ставки на виграш подвоїв

скоро збігли дзвінки й передача безсонних послань
і прокралась любов під твої переможницькі шати
нас пришили китайці своїми нитками інь-янь
та газети не схочуть такого про нас написати

озеро за вікном збирається витікати
над нами щось гуде — видно знову ремонт
це ми з тобою вкотре в гостях у твоєї хати
ліпимо наше щастя. от...
далі столи й паляниці та мезозойські води
думаєш: похотілось осені, дожилося
стукає німічний дощик правда не хоче заходить
так би з тобою лишилась. ось..
ми полюси одного ліжка яким екватор
а за столами вечір а на столах — саке
озеро за вікном перехотіло втікати
це воно щастя з тобою. таке.

і так однаково чи ти мені простиш
як засвистить тобі той що чомусь у горах
немає шаблі — ліліпутський ніж
говорить лезом й ти із ним говориш
як все було як шкандибав у степ
ловити рибу в сіті на ставки
і все твоє життя то нерест на дуреп
і я в твоїх руках — одна із них таки
тепер до того: випий чи зігрій
чи лезом по прощенню не істотно
лиши себе
і викупай в моїй
душі
і не обсохни

фініки — частинка з піщаного пра-дому
солодкі як фініки і спокушені вуста
і вечір містом і вечір якому
гріхи і провини дніпро відпуска
кручена фраза обривається на половині
долоня шукає тепер твоїх вуст чи
реготом розливається жар у каміні
якого в квартирі немає, але так звучить!
капців додати які падають одяг нехай по стелях
стіни на всіх сторонах світу і тіні за край
якщо Господи ці нещасні тому веселі
то може воно і нехай...

кінь біля під'їзду видно до когось принц
час би схоже прокинутись мало-помалу
через вікно розібрати втиснутих в дощ пару лиць
кінь і не білий не чорний — таке що попало
більше себе не почути — куплені і чужі
думка за думкою тупає кроками не своїми
там за вікном виживає світ у людях во лжі
і торгує скотиною і людьми такими
викинуто за борт срібняків двадцять сім
розвідка стежить сусідкою наче баба яга
преса писала вчора: завтра воздасться усім
двері не відчинила принцу, а на фіга?

Василь Махно

Нові вірші

Серпень 2009: Мейн

мартини у цих широтах по дерев'яних пірсах
походжають — немов туристи — що спрагли хліба й видовищ:
пари з медового місяця, якісь старички та вдови —
вервиці мотоциклістів — що пронесуться лісом —
світлом своїх «Гарлеїв» і нікелем блиснуть гувльіси
стривожаться фермерські коні й чорні молочні корови

і ти зауважиш що швидкість спідометр вимірює в милях
і заклик який сповіщає побачити всіх атлантичних китів
мабуть це поет Антонич один із своїх гітів
виконує перед століттям — у хвилях шипучих як мило
це він цих китів напустить щоби про нього звістили
фонтаном глибокого видиху — який просвистів

далеко від Горлиць і Сяноку а чи сановитого Львова
де жодних китів не було — ані китобійних флотилій
і проповідник Йона що плів у киті безсилий
вздож Городоцької мабуть — зухвалість його безголова
бо авта втікали врозтіч і трамваї шептались у півслова
співали сталеві рейки — й дельфіни у бубни гатили

це тільки моє припущення — Бар Гарбор суцільне засвоєння
цих прибережних ліній що закінчуються на маяках —
яхтах — морських хворобах — линвах у тремтячих руках
пристанях для швартовки — внутрішнього заспокоєння
на цих дівчачих литках і колінах тату — що наколені
китайськими ієрогліфами з реклами на торбинках

повсюди ці ресторанчики в яких продають харчі
морська атрибутика й символи — лобстери — риба — креветки
збиті наспіх з дощок і реклама що живиться від розетки
для подорожніх клієнтів що їдуть уздовж океану вночі
що зачиняють авта — ховають в кишені ключі
і є ключовими гравцями бар-гарборівської поетики

у серпні ти слухаєш тишу котру обступили полки
соснових лісів — яку придавило камінням — яку облітає яструб
у небі нитки літаків із білого алебастру
зашивають зблідлу передосінню блакить — і поки
лосі переходять ріку а за ними слід в слід вовки
тиша переливається видолинком квітчастим

і десь віддаля океанічний прибій бовтає яхту з одним вітрилом
субмарини китів гріють спини і саксофонять свій джаз
зустрічні авта прослизують — тиснучи до сказу на газ —
серпнем і прохолодою півштату накрило
дорога помалу на південь посувається вбік — і криво
петляє по пагорбах і вихляє хвостом від нас

у Бар Гарборі мабуть у сутінках засвітилися ліхтарі
яхти пришвартувались — рибалки вернулись з уловом
вутлі човни переповнені рибою й словом
кити в океані хвостами збивають місяць — мов лампочку — вгорі
що на ребристих хвилях світла свого пирій
висіяв до горизонту — й містечко чекатиме серпня знову

З циклу «Nach Berlin/Даєшь Берлин»

1. Charlottenburg Сюзен Кігулі

У цьому місті кав'ярні порозсипувані — наче кавові зерна —
Запах сухої осені. І африканські вірші поетки з Уганди
вони про жінок і свободу — отже ніякої пропаганди —

тільки рухлива мова, що сторожка наче сарна,
Вигадує Сюзен про воду — що риби летять в озера
в них плавці ніби арфи і крила-гіганти

однак німецькі вулиці звикли до цих військових
парадів: велосипедних маршів — берлінського марафону
й моє відчуття безчасся — й безнастанности в тому
що крім прочитаних віршів — є кілька речей додаткових:
ще не написані вірші — й усвідомлення мови
котра — як маяк — показує напрям води і дому.

У цьому місті усе не так — починаючи від бетону стіни
й двох вождів що взасос цілуються — як «голубі».
Джазисти як мокрі кури — тут джаз помирає в трубі
у стравоході музики — сіпнувшись м'язом спини
ударом по барабану — від чого вривається нить
усвідомлення теми музики лохи — переважно — тупі

поділ міста забувся — тепер всі святкують возз'єднання
Дембель радянської армії в парадці захищає Берлін —
горобців які пролітають над бетоном зруйнованих стін
уособлюючи собою бойових дух і військові з'єднання
й емігрантів з Союзу — котрі як весільне придане —
не знати чи знадобиться — тому й заховали під стіл.

Знаєш, у Шарлоттенбурзі завше крутилась богема:
тепер стипендисти DAAD'у — й продавці російського хутра
в еротичнім музеї — стимулятори і Камасутра —
у газетах — скандали і вічна тривожна тема
про ціни на нафту і золото — і про французькі креми
які рекламує в «Шпігелі» чергова лахудра

російська присутність залишилась — музики та олігархи
табличка Цветаєвої In diesem Haus... die Russische Dichterin.
Нас же цікавить праця «Сутність поезії та Гельдерін»
котра говорить про мову — і кожен уже затрахав
цитуючи її слово в слово — й зникають неначе шахи
бокали з вином червоним — а також зелений дрінок

із шахівниці часу. Сюзен вправляє з англійською
зелену рослинність савану й строфіку середньовіччя
Різдво під пальмами що святкують у грудні/січні
навернуті християни в спасіння Господнє військо
пострілюючи двадцять років тому то вже зовсім близько:
революцій небесне царство і з автоматами вічність

колоніальна залежність як докторати з Англії
або при звичаєння тіла до заштриків від малярії
африканською піснею й танцем славлять дитя Марії
молячись до чорних святих і до чорних ангелів
вдаючись до слів ворожби й до чорної магії
і йдучи за біблійними текстами вслід Месії.

Знаєш осінній Берлін не схожий на риб'ячі зябра
ні на риб що летять в озера які ти зловила у вершу
так як остання строфа не схожа ніяк на першу
так як свічка посаджена в діаметр канделябра
що означає — затиснута у металеві обійми — лярва
виламується як танцівниця полум'ям спершу

знаєш Берлін не схожий на Рим чи біблійну рибу
чи вічне це місто? Чи ми тимчасові у ньому?
Але той хто пише вірші — повертається завше додому
буття — він слухає наче джаз — збиту дощами ринву
вишукуючи з-поміж слів одне — порівняння і риму —
забуваючи розділові знаки — найчастіше крапку і кому.

2. Berliner Marathon

усім їм хочеться добігти до Бранденбурзької брами —
сотні тисяч атлетів під покровом ангелів бігу —
декого ангел підтримує — дехто ледве плете ногами
засмічуючи місто пластиком — зображеннями Обама
доганяють самі себе і бранденбурзьку квадригу

або ж учорашній день чи тінь на котру не наступиш.
 Кайзер Вільгельм із почтом якраз під'їжджає до церкви
 яку зруйнували союзники — і якось зліпили докупи
 хоча й вигляд має вона — наче карієсом — знищені зуби
 на які чатує дантист що виймає свої обценьки

і коли марафонці біжать повз пивбари де смажаться бургер
 а сіоністи на площі протестують супроти воєн
 і палестинці навпроти — й увесь цей берлінський бурдель
 поливають вальсом Манджурії — заробляючи цим на бутель —
 два солдати союзу — що горляють й заводять сумної.

У Мезон де ля Франс — дегустація сиру, а потім — читання прози
 на виставці Далі — голяк; більшість валить в еротичний музей
 Марафонці прослизують культуру котра під попсу косить
 дехто здихає збоку — декого просто заносить
 дехто ще тягне час щоб не випалити ауфвідерзейн

насправді ці марафонці схожі на зниклий десант
 що виконав спецзавдання — біжать щоб зненацька напасти —
 спочатку їх тисячі — потім сотні — і лише п'ятдесят —
 оббігають Бранденбурзьку браму — їх наче сліпих цуценят —
 за шкірку кидають — хто виживе того й щастя.

І коли з них залишиться троє і комусь випаде масть
 а ще кілька десятків прибіжать на годину пізніше — може
 Кайзер якраз помолиться і кілька наказів віддасть
 і його парадний мундир забомбардує голуб — і шасть
 у берлінське небо — й залишить у дурнях кайзерову сторожу

на цих змагунів що кружляють довкола Берліна
 підкрутивши вуса — споглядає — сидячи на дивані жіночих губ —
 Сальвадор — тримаючись за палицю — як за жіночі коліна
 вуса його — як роги бика — Зливаються в дисгармонії гітара
 і мандоліна
 бульдог і носоріг — і альтом на ратуші розпоре тишу когут.

Кайзер стоїть на фініші з бургомістром лічать останні секунди
чекають на переможця — якого під пахи ангели бігу — ведуть
просто його волочать — наче злочинця — що крилами їхніми скутий
атлет після фінішу падає мертво наче випив цикути
а Кайзер з бургомістом — переминаючись — ждуть.

Французи якраз дочитали прозу — і почали їсти сири
Сальвадор повернувся на виставку і — як вкопаний — став у вікні
Кайзер на фресці у церкві сам приймає дари
крила ангелів — мокрі футболки на марафонцях — і при-
чеплену тінь — бренденбурзької брами — німб.

3. Берлінська осінь

справді — історія міста майже до всього дотична:
до віршів в яких уже маса критична
дійшла до абсурду — біля кас залізничних
відсутність попиту і пасажирів

до заможного турка що роками берлінить
відстамбулив своє — тепер у першій коліні
смажить темні каштани і м'ясо на зміну
обтираючи руки від жиру

все подібно: таксисти у черзі дрімають
за будинком рекламу подерту знімають
асфальтують бруківку — авто гасають
і згасають вогні запальничок і вікон

запах кави і пива й сигаретного диму
запах дому чомусь від капусти — і диво
від жіночих парфумів — солодкавих властиво
що солодшають з віком

парасольки при барах — поліцейські в мундирах
нерухомість берлінська зросла на квартирах

і богема змирилась — прощається мирно
посуваючись знову на схід

їх впускають у простір розвалені стіни
тішити їх що відносність ще стримує ціни
що підешва міцна хоч старі мокасіни
і повсюдно — берлінський ведмідь

співачи підробляють — емігранти з союзу —
і баян обіймають як подружку й музу
і кричать гей братан це для тебе ця музи-
ку я хриплю на німецький манір

і кричати в цю осінь нуль восьма року
що перемога за нами — не віриш пророку
попиваючи каву espresso і тоссо
у безчассі шукаючи нір

цей братан що заговір як і ти фестивалить
він стіну — як і музику — мабуть завалить
потім сяде на ровер й тобі посигналить
розміняв п'ятдесятку на євро — а роки

твій ровесник і дембель з одного призову
музикант без оркестри — загублене слово
як берлінський ведмідь чи тірольська корова
а ти дивишся вслід наче справді пророку.

4. Потяг «Київ — Берлін»

братан — життя це суцільна лажа — напади еміграції
внутрішньої — якщо зберегти для себе — Послухай: базар/вокзал
Ти — притулившись до шиби вагона — вдивляєшся в станції
що для тебе влаштовують зі світла і звуків танці
і митникові ніколи ти всього не скажеш і не сказав.

Усе починається з Малої Житомирської — від запахів стін постійних ремонтів — зварювальних апаратів і цін на карбід потяга — позначеного на квитку — за маршрутом «Київ — Берлін» який ще формують в депо — білизну перуть і габардин — й залізничники постукують по колесах які заміняють каріатид.

Провідниці чистять кокарди — блоками скуповують цигарки щоб потім продати у Польщі — до Німеччини не довезуть ховають валюту за пазуху — як засмальцьовані карти циганки — але ті хоч відгадують долю з долоні — із ліній вродженої чеканки а ці — витирають поруччя — на яке наліпився мазут.

У тебе два дні — замовлена кава стигне на столику на Прорізній тусовка й богема перейшли: із застілля — в глухе підпілля: закотилися — як монети під стіл; колишні — з братви й тусні — навіть на запах кави і коньяку не прийдуть — розлучення/сім'ї/пісні все стало інакшим — А ти сидиш і чекаєш — й колотиш цукор із сіллю.

А далі кілька театрів читаючи твої п'єси — мабуть забули абетку ти завжди мав недовіру до режисерського фаху і режисур. Демонстранти стоять на Майдані — захищають прапорами естетику. Комуністи із гучномовців у пропаганду налили патетики сповіщають про себе мідними трубами ерихонських сурм.

Братан — каже бомж до бомжихи — пропивши квартиру числа
й роди
і дістає «Гетьманську» на етикетці якої срібний Богдан-Зиновій Бомжі сині-синющі — підтримуються як сліпці — припорошені
світлом руди —
щасливі бо п'яні — лаються — да не судимий будеш — й сам не суди вони надломивши хліба — половину кидають приблудному псові.

Потяг «Київ-Берлін» число 29/30 Південно-Західної залізниці з точним розкладом руху хилитає пивом горілкою і теплом чорного чаю — на поля і узлісся вляглись велетенські лисиці рацією перемовляються бригадир потяга і барокові провідниці: з митницею усе домовлено — але треба ділитись баблом.

Завтра прокинешся у Берліні — не зважаючи на тижневий заріст
 прикордонна служба Німеччини підтвердить що ти перетнув
 кордон
 і що чомусь плентався по Румунії — заїжджаючи у Бухарест
 де перекладач твоїх віршів і досі в корчмі бухарить
 не помітивши ані твоєї відсутности — ні відсутности постарілої
 Бриджіт Бардо

яку він мав намір прилишити на ніч — про що домовилися нарешті
 але після кількох пляшок «Мурфатлару» — вони загубили адресу
 її сестри.

Він ще пробуде з тиждень блукаючи по Бухаресті
 бо йому не залежить на часі, хіба що залежить на хисті
 і як він пише в e-mail'ах до мене — прочитай ці листи й зітри.

5. Жовтень 2008

батьківщина тебе зустрічає уніформою митника
 солодким слоганом задоволеного політика
 графіті у якому місцева софістика —
 димом вітчизни з цигарки — запханої в рукав —

запахом самогону — студентами у вагоні
 кількома горобцями що не дають доїсти вороні
 запліснявілий сир — по радіо знову гонять
 туфту — смертю Римарука

позаду занепала Європа — Берлін й Бухарест
 а тут пастух із козами самотній як перст
 проводить потяг — зіпершись на придорожній хрест —
 «Тойоти» і «Мерседеси» на переїздах стоять

світлом різким — як хірурги — здійснюють кесарів розтин
 Залізничник із прапорцем — чухається мов від корости —
 вчора ледь перебрав — повернення це так просто
 наче змінити статъ

після зустрічі з батьківщиною «Львівське 1715»
об'єднує всіх закоханих — консолідує націю
запах пива заповнює вагон і найближчу станцію
наче мобільні дзвінки і присохла сеча

у вагон-ресторан суне гурт неформалів
на зап'ястях тату — сині ружі та мальви
і спілкуються часто — посередництвом мами —
згадуючи фестиваль і хто скільки раз кінчав

батьківщина в якій всіх цікавлять пристойні бабки
і вживається знак оклику але не ставлять крапки
гетьмани на етикетках і з ковбасою канапки
в підземці — віолончель

поруч Коля горланить своїм баритоном
сутенер б'є по морді повію — (злочин в законі) —
молоденькі менти під покровом Богородиці з ікони
чистять чернь

так — проходить осінь поверненням й жовтнем
не обмовившись проминанням — ані словом жодним
смиреним поглядом василіянина з Жовкви
що схилився при Святім письмі

і мені відкривається книжка — тому що я книжник
знаю що з-поміж братів — блаженних та ближніх —
батьківщина котра існує лиш тиждень
а решта її перейде не в час — а в сніг.

Іван Дзюба

Пишеться «Велика книга нашого народу»

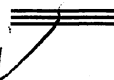
(До 80-річчя Ліни Костенко)

Із Енциклопедії історії України:

Костенко Ліна Василівна (19.03.30, смт Ржищів, тепер Кагарлицького р-ну Київської обл.) — поетеса, культуролог, громадська діячка. Державна премія Української РСР ім. Т.Г.Шевченка 1987 року за історичний роман у віршах «Маруся Чурай» та збірку поезій «Неповторність». Міжнародна премія Фонду Омеляна і Тетяни Антоновичів. Премія імені Олени Теліги. Премія імені Франческо Петрарки за книжку поезій у перекладі італійською мовою «Інкрустації» (1994).

Закінчила середню школу в Києві, де живе від 1936 року, навчалася в педагогічному інституті, 1952 р. вступила до Московського літературного інституту ім. О. М.Горького, який закінчила 1956 р.

... Перші вірші Ліна Костенко надрукувала 1946 р. Поетичні збірки «Проміння Землі» (1957), «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961) засвідчили прихід в українську літературу сильної творчої особистості. Органічна відстороненість від імпульсів суєтної «злободенності», а натомість чутливе сприйняття й переживання великих моральних і громадянських проблем та запитів доби, природність і чистота ліричного світу, культура письма, незалежність голосу і виразно вгадвана вже масштабність творчої особистості — все це відразу ж привер-

нуло увагу читачів, спраглих слова чесного і яскравого. Але так само привернуло специфічну увагу й офіціозу. Під час розпочатої з ініціативи М. Хрущова погромної ідеологічної кампанії, фальшиво названої «боротьбою з абстракціонізмом і формалізмом», Ліну Костенко звинувачено в «ідейній нечіткості». Секретар ЦК КПУ Андрій Скаба в доповіді на Республіканській нараді активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників 8 квітня 1963 р. називає її ім'я серед трійки молодих поетів (М. Вінграновський, І. Драч, Л. Костенко), чий «формальні викрутаси зі словом неодмінно призводять до викривлення і затуманення ідейно-художнього змісту творів». Оскільки Ліна Костенко не тільки не виявляла бажання «виправитися», а й дедалі виразніше стверджувалася в незалежній творчій і громадянській позиції, то її поезія стала предметом особливих зацікавлень політичної цензури. Незважаючи на схвальні або й захоплені відгуки найавторитетніших майстрів слова (М. Бажан, Л. Первомайський, Б. Антоненко-Давидович), її твори дедалі рідше з'являються друком, а потім настає багаторічна негласна, але жорстка заборона. Збірки «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора» були зняті з виробництва, історичний роман у віршах «Маруся Чурай» — затриманий на багато років. Після «Мандрівок серця» наступна книжка — «Над берегами вічної ріки» з'явилася тільки 1977-го, через шістнадцять років!

Багатий і тривожно-напружений духовний світ нашого сучасника в ліриці Ліни Костенко несе на собі печать високого індивідуального переживання. Це слова долі, а не біографії. А доля говорить мовою вічних питань буття і духу людського. Вічне ж — воно й вічно актуальне та злободенне.

У першій поетичній збірці «Проміння Землі» (1957) ще відчувається залежність від тиску суспільних стереотипів, але вже й початок звільнення від них. Усе добре, що чиниться на Землі, промінням осяває її і шле свої сигнали у Всесвіт, найголовніше ж, найяскравіший промінь — це Людина. 1958-го року вийшла друга збірка — «Вітрила». Міряючи її тією висотою, якої сягає пізніша творчість Ліни Костенко, можна знайти в ній сліди поетичної риторики перших років післясталінської «відлиги». Але, підходячи історично, не можна не звернути увагу на той дух демократизму й поваги до людської особистості, який відбився у віршах про людей праці («Новобудова», «Поштова скринька», «Виноградар», «Обурення»). Спогади війни якимось інтимно озвались у вірші «Сноп», де з-поміж її злочинів виринає найбуденніший і тим страшніший: снопами пшениці чужинці вимощують собі дорогу, кидаючи їх під колеса, гусениці, чоботи... «І колоски тонули у багні». Та ось один чужинець

«...нахилився до вибоїн. // Змахнув сльозу. // Напевно, селянин. // Могло б не бути на планеті воєн, // якби отак заплакав не один». Пізніше поетеса уникатиме прямолінійного звертання до таких тем, надто швидко скомпрометованих кон'юнктурними «прогресивними» віршувальниками, але протистояння обивательському снобізму в ставленні до буденних реалій залишатиметься і глибшатиме.

Вгадуються й проблиски деяких інших мотивів, що знаходять розвиток у поезії наступних років, певні моменти становлення світобачення. Це, сказати б, предметність поетичної мови — як прообраз її майбутньої максимальної емоційно-образної насиченості й афористичності. Це зорієнтованість на бачення джерел і витоків, приховано значущого, а не вочевидь наявного: *«І тільки ті джерела непомітні, // Як і глибоке створюють русло»*. Це мотив цінності дитячої чистоти серця у випробуваннях життя, як і цінності його сприйнятих або переборених досвідів: *«...душі найчистіше начало // (найчистіше, що маєш ти)»; «І ніщо не здавалось випадком, // бо лишало на серці сліди»*. Це мотив мандрівки як жаги пізнання і духовного осягнення світового безміру — він вивершується мотивом повернення до рідної землі, бо *«навіть плаваючі квіти // мають корінь у землі»*. Вірш «Лідія Койдула на чужині» започатковує ще один мотив, що буде серед найхарактерніших і найпродуктивніших у Ліни Костенко — мотив солідарного переживання долі й жертвовного покликання поетес, які стали голосом своїх пригноблених або зневажених народів.

Кілька поезій інтимного характеру дуже делікатно, обережно і часом непрямо — коли за сказаним криється неказане — окреслюють «контурний» малюнок кохання, за яким угадується його внутрішній драматизм і неминуча суперечливість душевного самоозначення в колізіях вибору і чекання того, хто поза вибором. Тут уже та зрілість чуття і певність свого права бути собою, що дасть етичну потугу пізнішій ліриці Ліни Костенко. Але це багатомна означеність, за якою широка палітра тривожних почуттів. Тут і неясність самої себе: *«Не питає, чи люблю, чи навіки, // Я, здається, не знаю сама, // де взяли свій початок ріки, // де ті ріки море прийма»*. Тут і сумнів у НЬОМУ, зроджений, може, й прикрою проникливістю: *«Закохані люди дуже вродливі. // Милий, чому ти не дуже вродливий?»* (тобто: чи ти справді кохаєш?). Тут і намагання вплину спогаду переконати саму себе: *«Я спокійна. // Я щаслива з другим. // Я тебе нітрохи не люблю»*. Тут і діалог із собою у формі діалогу подумки з НИМ, який присутній у ІНШОМУ, знаменуючи неостаточність складного сюжету кохання: *«А знаєш, з'явився третій, // той третій, // що за-*

йвим звуть. // Він дуже схожий на тебе. // Твій голос. // Обличчя твоє... //
Не треба вдивлятись, не треба! // Можливо, це ти і є. // Не той, котрого
любила, // а той, що немилим стає». Поверхове прочитання цих віршів
може навести на думку про — вдамося до сучасного жаргону — «багатовекторності» почуття. Але насправді це тужний голос однолюбства: він звернений до одного й того самого в різних іпостасях, який — у цьому загадка долі — не знати, чи стане гідним ОБРАННЯ.

Власне, особливість уже ранньої лірики кохання у Ліни Костенко — в оцій інтризі почувань, яка розгортається і в рефлексіях, і в символізованих картинах життєвської обстановки та безпосередніх стосунків («Циферблат годинника на розі // хуртовини снігом замели... // Нам з тобою, видно, по дорозі, // бо ішли й нікуди не прийшли»).

Ще одна особливість цієї лірики кохання — болісне міряння того, що сталося, тим, що не збулося, болісне переживання помилок серця і нездійсненого як образи ідеалу кохання: «Краще зроду не знати жодної хвили кохання, // ніж образити початок таким нелюдським кінцем» (сказати найтяжче: «Не люблю»).

Дозволю собі навести тут справжній шедевр лірики кохання:

*В дні, прожиті печально і просто,
Все було, як незайманий сніг.
Темнооким чудесним гостем
Я чекала тебе з доріг.
Забарився, прийшов нескоро.
Коротала я дні в жалю,
І в недобру для серця пору
Я сказала комусь: — Люблю.
Хтось підносив мене до неба.
Я вдихала його, голубе...
І не мріяла вже про тебе,
Щоби цим не образить тебе.
А буває — спинюсь на місці,
протягаю руки без слів,
ніби жду чудесної вісті
з невідомих нікому країв...
Є для серця така покута —*

*Забувати скоріше зло,
аніж те, що мусило бути
і чого в житті не було.*

... У цій книжці Ліни Костенко виявився також її інтерес до притчових оповідок (як-от у «Думі про три камені») та багатої, виразно прописаної фабули, — це останнє провіщало її майбутню поетичну епіку. Маю на увазі її поему-легенду «Казка про Мару». У «німечній жінки», що, може, «шанувалася мало», «нелюдська дитина знайшлась». Обличчя дівчини з одного боку було чарівним, а з другого — потворним. Люди сахалися її. Підрісши, вона намагається будь-що позбутися своєї потворності, шукаючи допомоги в різних казкових персонажів. Але виявляється, що зло не можна просто скинути з себе, передарувавши його комусь або чомусь: його можна лише вгамувати в собі самому. Це пояснює Марії-Марі останній, хто міг би їй зарадити — Дурний Чоловік (так його прозвали за те, що все своє майно роздав іншим, а сам живе в лісі зі звіриною, птаством, комахнею): *«Всю цю потворність зніму за годину. // Тільки куди ж я її подіну?»* — вона скрізь породжуватиме зло. Отже — жорстокий вибір: або «потворність загнати в душу», тоді *«будеш прекрасна з обох сторін. // Тільки душа в тебе буде потворна»*; або *«красу твою змушу // переселитись навіки в душу»*, тоді *«душа в тебе буде прекрасна»*. Хоч і вагалася дівчина, але обрала красу ціною доброти душі. Зразу ж стала інакшою — лихою, але зовні прекрасною. Парубки захоплювалися її вродою, та трохи ближче пізнавши, відверталися. А той, заради кого вона й хотіла стати чарівною, знаджуючи його, повертається до своєї зарученої: *«Та душа у Галі ніби сонце, // а у тебе чорна й завидюща»*.

Цей схематичний переказ дає уявлення лише про моралістичну ідею поеми-казки, але зміст її глибший: дуалізм показного й сокровеного постає в гарно описаних фантастично-символічних епізодах і, обростаючи легкими поетичними сентенціями, не набуває дидактичної нав'язливості, перебуваючи в межах народно-поетичної казковості. До схожої стилістики Ліна Костенко інколи звертатиметься й пізніше.

Є у «Вітрилах» поетична рефлексія, чотири акти якої означені зачином: «На все є час...» — у ній в афористичній стислості дається огляд, сказати б, репертуару можливостей особистості, яка входить у свідоме своєї покликаності життя і муситиме перейти етапи самотворення, *«щоб, не вагаючись, на плечі // узяти непосильні тягарі»*. І вже тоді, після всіх інших часів, прийде час, щоб

... розрізняючи баласти

І з-поміж них —

єдине основне,

спокійно зняти, вибрати, перекласти,

сказати: — Життя, прийми тепер мене!

Це була виношена в душі програма життя і творчості...

... Наступною книжкою Ліни Костенко була збірка поезій «Мандрівки серця» (1961 р.). Назву їй дала однойменна казка, про яку скажу далі. Але мотив мандрівок серця звучить і в ліричних віршах збірки, що мають інтимно-автобіографічний характер (зустрічі-розлуки з коханим у просторі й часі; тема Польщі; сюди належить відомий вірш, що став піснею, з рефреном: «*Що кому до того, // же ми так кохами*»). Своєрідний обертон мандрівок серця — його неслухняність. Аж до того, що коли розум схиляє до розчарування в коханому, серце живе своєю правдою-потребою (вірш «Ідол»: «*Його давно із пам'яті пора // жбурнути прямо у ріку Почайну. // Хай відпливає, тоне у воді... // Але боюсь, що це не допоможе, // що бігтиму вздовж берега тоді: // — Видибай, боже! Видибай, боже!*»). Порівняно стримане протистояння розуму й серця часом постає в змирливому гумористичному ракурсі — серце все одно візьме своє, воно чи то мудріше, чи просто саме собі пан: «*Суворий вчитель, // розум невблаганний, // немов дитину, серце навчає. // Оцінки ставить. // Вписує догани. // Найменших помилок не вибачає (...)* А серце робить вигляд, ніби слуха. // І, як школяр, на вікна поглядає».

Казку «Мандрівки серця», що дала назву збірці, авторка більше не передруковувала, — може, вважаючи її трохи наївною. Але мотив цієї казки, альтернативно перегукуючись із «Казкою про Мару», досить характерний для Ліни Костенко і в більш рафінованому озвученні житиме в її творчості. В якійсь злиденній хаті «НАРОДИЛАСЯ ДИТИНА З НЕЙМОВІРНО ВЕЛИКИМ СЕРЦЕМ». Биття цього серця викликало тривогу в людях, а сам хлопець, виростаючи, відчув пустоту в своєму великому серці, яку треба було заповнити чимось вагомішим за особисті буденні клопоти. І він іде в мандри світом, беручи в своє серце його життя, лиха, страждання й надії людей, виповнюючись любов'ю до них. Оцей мотив мандрівок серця, пізнання серцем світу й людей звучить і в ліриці, й у поемах Ліни Костенко. Іде Україною Маруся Чурай (в однойменному романі); подумки проходить усю Україну Богдан Хмельницький («Берестечко»); Дніпром її пропливає безіменний «грек» («Скіфська

Одіссея»)... А, власне, оте «неймовірно велике серце» доля подарувала самій ліричній героїні Ліни Костенко в усіх її подобах.

У поезії Ліни Костенко багато глибинних перегуків із її великими попередниками в українській культурі — насамперед із Шевченком і Лесяю Українкою. (Є і своєрідне звіряння Шевченкові, скажімо, в збірці «Мандрівки серця» прозвучало оте славетне: «ще не було епохи для поетів, але були поети для епох», або в іншому вірші, про Кобзаря на Кос-Аралі: «Правдивий пісні передзвін кайданів — то тільки звичний акомпанемент»). Ця тема ще чекає на своє дослідження. А тут із великої теми «Ліна Костенко і Леся Українка» хотілося б звернути увагу на кілька, може, й не найголовніших моментів. Скажімо, саркастичне позиціювання людської можновладної пихи як суцільної марноти, що з неї невблаганно глузує саме життя («Притча про ріку» — цар Кір покарав за непослух річку Діалу, наказавши засипати її піском і перемінити їй річище. Та минули століття, й «ріка в русло вернулася своє»: *«Царя немає. Є ріка Діала. // Немає Кіра. А Діала є»*). Пригадується «Напис в руїні» Лесі Українки...). Або вірш «Климена» — про «нешасну, вірну жінку Прометей»: тему забутої дружини-подвижниці славетної людини «відкрила» Леся Українка... В поезії Лесі Українки часто звучить мотив глибокої душевної солідарності з подоланими, а не з переможцями, особливо, коли подоланий не віддається на милість переможця. Внутрішня гідність вища за брутальну силу — це стосується і особистостей, і народів. Ліна Костенко особливо чутлива до тих болісних і невідновних утрат людства, яких воно зазнавало і зазнає від перемог матеріальної сили над духовною гідністю («... *І зійшов Колумб на берег Америки вранці...*»; «Картинка з американської виставки» та інші поезії збірки «Над берегами вічної ріки»). Ці перемоги, очевидні своїми предметними наслідками, завжди заперечені своїми наслідками етичними, гуманістичними, — треба тільки вміти це побачити, побачити той докірливий урок людству, який у цьому закладено. Ліна Костенко вміє побачити, їй даровано пережити це і сказати нам. За якоюсь археологічною знахідкою, за побіжною літописною згадкою, за нібито випадковою подробицею їй може відкритися забуте історичне дійство, часто трагічне. І тут інтуїція разом із етичним чуттям дають поштовх поетичній уяві, точніше — поетичному баченню недобаченого оком людської пам'яті чи оком самозачарованого прогресу.

Ось вірш «По-Лицю-Дощ». Таке дивне, в душі міфопоетичного мислення індіан, ім'я мав «великий воїн знищених племен», «високий, гордий і красивий», «із племені, яке не знало зрад». Він не впокорився з тупою

загладю «християнських» колонізаторів. І коли вже «горіли джунглі, залягав бамбук», коли вже рідної землі залишилося «ото лиш те, що зараз під ногами», — він... чи плакав? Ні — це: «По-Лицю-Дош... По-Лицю-Дош... По-Лицю-Дош...»

Мотив «знищених племен» у поезії Ліни Костенко, як і в багатьох передшістдесятників та шістдесятників, звучав, певна річ, не лише й не насамперед зворушливим історичним спогадом. Він був насажений моральною і політичною актуальністю, і цей підтекст легко прочитувався. Надзвичайно популярний у 60-ті роки, читаний на несанкціонованих вечорах і переписуваний від руки, вірш Ліни Костенко «Іма Сумак» сприймався як поетична метафора національного опору, — бо, власне, таким і був. Уже немає на світі інків — «кого улещено дарами, кого утоплено в крові»; уже і пам'ять «вгвинчено в могили»; уже «асфальтами залите вухо // не знає імені: Народ», — але: «Ти де взялася, Іма Сумак?» Яка сила призначила тебе на те, щоб «плем'я, знищене для битви, помстилось голосом співця?»

... Буде ще й поема «Циганська Муза» — про поетесу Папушу, яка хотіла «сказати на весь світ» про свій народ.

... Назви поетичних збірок у Ліни Костенко ніколи не є випадково обраними, приблизно-характеристичними — вони точні метафори-девізи, етичний і емоційний ключ до розмаїття тем і мотивів. «Над берегами вічної ріки» — це вже 1977 рік. Після шістнадцяти літ мовчання. Не мовчання, звісно, а цензурних заборон друку, «заблокованости». І назва звучала як зверхнє, хай, може, й гірке глузування з тих заборон: хіба ви, скороминущі, владні заборонити поезію, що народжується на берегах вічної ріки життя? Не знаю, чи був це ще й свідомий виклик шаленій «політизації» та «ідеологізації» самої категорії історичного ЧАСУ, коли «справжню» історію починали від «пострілу «Аврори» (доти ж була лише передісторія), а Хрущов саме тоді проголосив, що «уже нынешнее поколение советских людей будет жить при коммунизме». Навіть ЧАС ставав відносним і скорявся волі партії, про що писалося у віршах і співалося в піснях. Може, Ліна Костенко й не фіксувалася полемічно саме на цьому державно-споживацькому ставленні до ЧАСУ як циферблату триумфів партії, але в неї ЧАС — форма існування ВІЧНОСТІ. Її доторк до чола ЛЮДИНИ. Поезії все відкривається тільки в людині. І тільки в людині, до людини причастившись, усе стає самим собою.

*Десь там галактик зоряна танечність.
А де початки, де її кінці?
Ідуть сніги... Плюс-мінус безконечність...
Сніжинка тане в мене на щоці.*

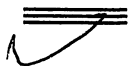
Мить життя вливається в ріку вічності й дістає з неї осяяння. Ліна Костенко глибоко відчуває безмір часу, але цей безмір у неї не аморфний, не глевкий розпливистий масив. У ньому кристали життя, які його опрозорюють. Про це — глибокі поетичні рефлексії над творами мистецтва і образами мистців («Ван-Гог», «Концерт Ліста», вірш про Данте, якому «тільки тисяча літ»; про Скіфську Бабу, «кам'яну незграбу», яка великодушно поглядає на мінливі людські захоплення століть: «*Це все прогрес. А ти стара, як світ...* // *Сміється баба, клята скіфська баба, // сміється, ухопившись за живіт*»).

Ця сама тема — тривання життя серед заглиди часів і всупереч їй — і у віршах про людей міцного кореня роду («Веселий привид прабаби»), душевного самостояння («Ота сама ївга»). Загладі протистойть і краса природи: «*Стільки років землі, — і мільярд, і мільйон, —* // *А яка вона й досі ще гарна!*» Гарна насамперед людським у собі — своєю людською пережитістю:

*Летять на землю груші, як з рогаток,
Б'є в тамбурини осені горіх.
Сади, омиті музикою згадок,
Ковтають пил міжселищних доріг... — наче міжзоряний пил!*

Чи здатен хтось встояти перед цією людською мовою чарів природи?

*Блискоче ніч перлиною Растреллі.
Згори збігає Боричів узвіз.
І солов'ї, пташині менестрелі,
Всю ніч доводять яблуні до сліз.
Цвіте весна садами молодими,
Шумлять вітри, як гості з іменин.
В таке цвітіння, князю Володимире,
Тобі не важко бути кам'яним?*

...Ті шістнадцять літ між «Мадрівками серця» і «Над берегами вічної ріки» були сповнені праці, роздумів, радощів і клопотів особистого життя, мук слова і мук тієї «заблокованості», про яку в ширшому значенні, вже стосовно становища всієї нашої національної культури, скаже Ліна Костенко згодом у своїй відомій лекції в Києво-Могилянській академії. Тому так багато важить у цій збірці тема мистецтва, відповідальності митця перед епохою і перед своїм талантом, гіркий обертон якої — втра- та «цензу» покликаності, коли на зміну майстрам (або й відштовхуючи їх обшинтованими державною бляхою ліктями) сунуть гендлярі:

*І приходять якісь безпардонні пронози.
Потираючи руки, беруться за все.
Поки геній стоїть, витираючи сльози,
Метушлива бездарність отари свої пасе.*

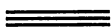
... Збірку «Над берегами вічної ріки» завершує розділ «Моя любове, я перед тобою...». Це своєрідний інтимний щоденник, коли чекання справдилося, ВІН прийшов, ВІН поряд щодня й щогодини, але палітра почуттів не згорнулась і не зблякла, бо «скільки років кохаю, а закохуюсь в тебе щодня», і все ж «моя свобода завжди при мені». Це, певно, той талант любови, з якого починаються всі інші таланти...

Ніби резюмуючи внутрішній досвід, набутий за оті кільканадцять років зовнішньої «заблокованості», Ліна Костенко напише в наступній книжці «Неповторність» (1980):

*Настане день, обтяжений плодами,
Не страшно їм ні слави, ні хули.
Мої суцвіття, биті холодами,
Ви добру зав'язь все-таки дали.*

*І це нічого, що чигали круки,
Що проминуло так багато літ.
З такого болю і з такої муки
Душа не створить бутафорський плід.*

Істинно так!

У поезіях збірки — неповторність і безмежність особистості, яка твориться і твориться, триває і триває, стверджуючи себе в духовному розростанні. Тут і мотив кохання як-вистражданої істини життя, і мова про непідлеглість, твердість перед випробуваннями долі або підступами прозаїчніших сил, і філософські питання буття, і психологічні нюанси щоденності, й характерна для Ліни Костенко (така рідкісна в наш час переходу зовнішніх суперечностей у внутрішню розшматованість) апологія цілісності й волі бути собою. Усі ці й інші «вічні» мотиви обростають тонкими варіаціями в безлічі іскрометних контактів із течією сучасного життя.

Уже авторка книжок, які здобули їй загальне визнання і славу, — Ліна Костенко опублікувала історичний роман у віршах «Маруся Чурай». Він став однією з найкоштовніших перлин усієї української поезії.

До образу легендарної народної піснярки не раз зверталися поети, прозаїки, драматурги протягом XIX і XX століть. Але до відомого Ліна Костенко підійшла як до невідомого. Є два види художніх відкриттів. Можна незнане зробити знаним. І можна знане зробити незнаним — побачити в ньому те, чого ніхто не бачив, або пережити його так, як ніхто не переживав. Тоді відоме й нібито пережите стає якісно інакшою величиною — неначе його досі не було. На слово Ліни Костенко все озивається своєю незглибимістю.

Про що «Маруся Чурай»? Як окреслити безмежне? Вся Україна піднялася на Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Ця боротьба має не тільки свою ідеологію, свій пафос та емоційну ауру, а й свою естетику, до створення якої причетні пісні Марусі Чурай. Та це, сказати б, лише «зачіпка», мотивація теми. Сама ж вона набагато ширша. Тут — і українська історія в її драматизмі та героїці, в багатостраждальності землі нашої. Тут — широкий спектр щедро (в щедрості лаконізму) виписаних натур, що в сукупності своїй створюють враження глибини й потуги народного життя. І вічні питання людського духу, що постають не абстрактно, а в усій предметній конкретності національного буття, через його соціальні, моральні, політичні конфлікти. І поезія та трагедія кохання. Великість людської собистості, явлена в українській дівчині-козачці й духовно співзвучна з великістю будь-якої іншої національно-характеристичної постати світового життя — в будь-яку добу і в будь-якій частині землі. Пристрасний і водночас зважений, витончений роздум про поезію, пісню, її місце в житті взагалі

й у житті та долі українського народу, про тяжку й невідхильну місію поета. Все це є в романі. Його можна розглядати як присвячений кожній із цих тем зокрема. Але й усім разом. Усі вони бачаться одна крізь одну, як у багатогранному самоцвіті. І всі зливаються в думі про український народ на всі часи його історичного буття.

От саме під таким кутом зору — структури поетичної думки — й спробуємо поглянути на цей твір, добре відомий і не раз уже обговорений.

«Маруся Чурай» Ліни Костенко нагадує класичний архітектурний ансамбль, який втілює великий план, велику ідею. Поетичний матеріал розгортається «сам із себе» за законом внутрішньої необхідності й зовнішньої доцільності. Кожна частина необхідна для цілості, а цілість надає кожній частині вищого значення. Усе живе наскрізною симфонічною взаємопов'язаністю, взаємопідсиленням.

Згадаймо — починається роман із картини судочинства (Марусю Чурай звинувачено в отруєнні коханого, Гриця Бобренка — за зраду). Точно і зримо, в усіх подробицях описано (поетично відтворено!) складну судову процедуру, що засвідчує розвиненість форм суспільного життя тогочасної України. Різноголосся учасників і свідків, ретельність процедур, не тільки мають показати порівняно високий рівень правосвідомості тодішньої української людності (наскільки історично точна тут Ліна Костенко, можна побачити, звернувшись до лекцій М. Слабченка «Судівництво на Україні XVII — XVIII ст.ст.», читаних в Одесі та виданих 1918 р. в Києві), — а є і справжніми шедеврами портретно-психологічного живопису. Вимальовуються не лише багатство й колоритність людських вдач, а й складна соціальна структура суспільства, з майновим розшаруванням і не однаковими моральними поняттями та мотивами. І ось у це переплетіння міркувань та поррахунків вривається голос гінця із Січі — і враз наче падають стіни полтавського магістрату: бачимо всю Україну, що піднялася на визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Говорить Іван Іскра — і бачимо, що «справа криміналітер» змикається з українською національно-політичною історією, з картиною народного життя, співвідноситься з народними суспільними та моральними ідеалами.

Після розлогої, багатобарвної, стоустої сцени суду — враз різка зміна. Як підведення risks під судом і присудом, як перехід від долі однієї людини до долі землі й народу — розділ «Полтавський полк виходить у похід» — суворий, лапідарний, героїко-патетичний. А за цим

патетичним злетом — «Сповідь», розділ третій. Полтава спорожня. Усі, хто годен стати до бою, пішли на поміч Богданові Хмельницькому. З піснями Марусі Чурай. А сама вона три передсмертні ночі згадує своє життя. Судить себе власним судом. Та це не просто сповідь, суб'єктивна інтерпретація пережитого. Тут розвиваються три взаємопов'язані великі світові теми, великі вічні конфлікти: високе духовне кохання — і житейський реалізм (Маруся — Гриць, Галя); героїчно-максималістське світопочування — і тверезо-практичне, егоїстично-влаштувальницьке (вони й соціально детерміновані): Чураї — Бобренки, Вишняки; потім, як специфічне відбиття обох, — конфлікт «поетичного» і «прозаїчного» рівнів народного духу, що конкретизується в очужінні між Марусею Чурай та тією частиною громади, яка її не розуміє і в якій її пісенний хист викликає лише глузи. Переростаючи свою суспільно-побутову та історичну конкретність, ці три теми, три конфлікти набувають характеру загальнолюдських. В українській поезії аналогію маємо хіба в «Лісовій пісні» Лесі Українки.

І знову за розлого виписаною морально-психологічною драмою — лапідарний героїчний малюнок, що переводить дію в історичний масштаб. Розділ четвертий: «Гінець до гетьмана». Закоханий у Марусю Іван Іскра поспішає до Богдана Хмельницького, щоб вблагати його втрутитись і звеліти помилувати дівчину-піснярку. Вражає емоційна сила в зображенні поривання цього молодого козака, але ще більше — печать трудів на втомленому чолі Богдана Хмельницького, відчуття історичного тягаря, що ліг на його плечі, розмах подій, у яких «ідеться про долю країни», — все це Ліна Костенко зуміла вмістити в кількох десятках рядків!

Далі «Страта», теж короткий розділ — а яка довга дорога від в'язниці до шибениці крізь натовп цікавого люду! Простий зміст, а скільки динаміки картин і думки! Напруження останніх хвилин зростає до краю. І тут з'являється гінець із гетьманським універсалом: Марусю Чурай помилувано! Типова ситуація романтичної літератури, однак тут вивершена великою психологічною правдою: «І раптом вголос заридали люди». Від потрясіння справедливості. І ще тому, що в кожного за звичним потягом до жорстоких видовищ та показною зверхністю над «злочинницею» — на споді душі жевріли почуття провини перед нею і вічне людське милосердя. Мудрі слова Богданового універсалу вразили всіх, крім самої Марусі Чурай. У неї «...не було ні радості, ні чуда. Лиш тихий розпач: вмерти не дали». Внутрішньо вона вже пережила свою смерть.

Здавалося б, і сюжет, і тема роману вичерпані. Та ні: далі буде чи не найважливіший розділ: «Проща». Мотив долі Марусі Чурай переростає

в мотив долі України. Спелеліла душею Маруся йде на прощу до Києва. Перед її очима постає і великість, несходимість української землі, й великість, незмірність її страждань. Випадковим супутником Марусі Чурай стає мандрівний дяк, чоловік великого розуму і вчености, що «відзначався коромольним хистом — несклонністю к духовному ярму», мовби предтеча Сковороди, — він тактовно, ненав'язливо, тамуючи патріотичні пристрасті й болі врівноваженістю гуманістичної мудрости, коментує події української історії та явища, що їм трапляються дорогою. І раніше Маруся Чурай не була чужа до того, що діялося поза Полтавою. Та тільки тепер бачить усю глибину трагедії України, розтерзаної ворогами, сплюндрованої війнами, спустошеної пошестями, розіпнутої власними дітьми-зрадниками, як-от Ярема Вишневецький, нащадок славетного Байди, «уламок лицарського роду, мучитель власного народу, кривавий кат з-під темної зорі». У монологах-роздумах мандрівного дяка зринає ще один великий трагічний мотив — несправедливости історії та історичної пам'яті людства. Весь світ знає античних героїв та християнських святих, — а хто знає Наливайка та подвижників його міри? Увесь світ знає про розіп'ятих на Аппієвій дорозі, — а хто знає про багатократ більше розіп'ятих на довших і кривавіших дорогах скатованої України? І, розгортаючи цей сувій історичних рахунків, дяк міркує: причина в нас самих, у тому, що ми не сотворили свого писаного слова. Не взагалі (взагалі списано багато), а на міру великого й сутнього: *«Хто знає, що тут відбулося? // Хто розказав це людям до пуття? // Неназване, туманом поїнялося. // Непізнане, пішло у небуття»*. Бо ж: *«Усе комусь щось пишуть на догоду, // Та чечевіці хочуть, як Ісав. // А хто напише або написав // Велику книгу нашого народу?!»*. Але мусить же вона воздвигнутися з народу? Вони не знали, але відчували: буде ще Шевченко. І ждали його. (Певна річ, є тут у підтексті й актуальне адресування до сучасних «майстрів пера»).

А по цьому клубочінню болів — знову тиха, аж ідилічна картина: «Дідова Балка». Втім, ідилічність ця лише в оманливо-замиреній зовнішній тональності. На Полтаву налягають вороги, а «невмирущий дід» Галерник не хоче ховатися за стіни фортеці, з цілковитою зневагою до смерті й ворогів живе як собі жив неподалік од міста, рукомеслує й далі, й димок із його хати в балці — як поетичний образ невмирущости, невикоренимости залюбленого в працю українського люду...

Цей мотив нездоланности розвивається в розділі «Облога Полтави» — уже в картинах гуртового протистояння ворогові. І нарешті фінал: «Весна, і смерть, і світле воскресіння». Україна знову повсталала: «Богдан підняв козацтво за свободу, універсалом обіслав полки». І полтавці та-

кож вирушають у похід. З піснями Марусі Чурай. Життя її вичерпалося, але пісня її житиме вічно в серці України.

Так вивершується архітектурний план поетичного роману. Рідкісна як на сьогодні класична стрункість, продуманість, згармонізованість. Але ця досконалість архітектоніки — як «матеріальне» вираження повноти саморозвитку великої поетичної ідеї. Про суверенність української історії (що протистоїть третируванню нашого історичного життя як принципово недорозвиненого); про велич душі та моральну висоту українського трудового люду, наших предків, у яких нам є чого вчитися і вчитися; про нероз'ємність минулого, сучасного, майбутнього...

Натхненна сила віршованого роману Ліни Костенко, етична глибина образу Марусі Чурай змушують залишити осторонь давно дискутоване питання про те, чи існувала така козачка-піснярка насправді. Хоч би що ще сказали про це дослідники, вона живе і житиме як символ поетичного духу українського народу. І як героїня «неопалимої книги» — роману Ліни Костенко «Маруся Чурай». Так само й недоречні спроби відшукувати якісь історичні неточності або закидати наявність нафантазованих епізодів, «вільне» поводження з образом Богдана Хмельницького. Адже маємо не історичну розвідку, а поетичний твір на історичну (і вічно сучасну!) тему. Це не означає, однак, мистецької сваволі. Звертаючись до історії, авторка ретельно вивчає джерела, — й це видно з щільної фактографічної та предметної насиченості кожного такого її твору.

Колись великий знавець і «охоронець» української історії Володимир Антонович, відповідаючи на закиди Шевченкові в певних фактичних неточностях, мусив спеціально зупинитися на тому, що мета і характер роботи поета принципово відрізняються від мети і характеру роботи історика-дослідника. *«Поэт воспроизводит живой и цельный образ эпохи, оживляет и выводит перед взором читателя отдельные лица, целые поколения; в творчестве его воскресают эпохи и народы с их телом и душой, с их чувствами и помышлениями. Словом, для художника безразлична фактическая точность подробностей, лишь бы они были возможны на фоне изображаемой им эпохи. Применяя всё сказанное к литературной деятельности Шевченка, к историческим произведениям его, необходимо выделить в них великое художественное воспроизведение изображаемых эпох, характер которых всегда верно угадан поэтом (...) Ввиду того не имеют значения многочисленные фактические ошибки и неточности в подробностях»*.

* (В. Антонович. Произведения Шевченка, содержание которых составляют исторические события // В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995. С. 192-193).

Це слушне роз'яснення варто пам'ятати, читаючи поезію Ліни Костенко.

Ліна Костенко бере з історії не минуще, а вічне. Звідси, зокрема, й висока питома вага кожного слова; поетична мова раз у раз згущується в афоризми, сповнені мудрости, притаманної небагатьом, а не просто дотепности, досяжної для всякого жвавого розуму. Взагалі мова роману (як і інші його компоненти) могла б стати предметом спеціального дослідження. Вона проста й вишукана водночас, багатує і строга. Та головне — «соборна»: з державним тактом поєднує загальнолітературну нормативну основу й діалектні барви та новотвори, залучає та активізує форми староукраїнської книжної і канцелярської (для стильових ефектів урочистости чи іронії). І щедро черпає з народно-розмовної образности: досі це останнє такою мірою не було приступне поезії, хіба що прозі. А як органічно історично-документальний текст переходить у речитатив і в пластику вірша! Яка природність зміни ритмів (колиш уперше явлена Шевченком), що «ламаються», вибухають, «пропадають» і перебиваються, як пульс схвильованого серця.

У літературах світу не так і багато є епічних творів, сюжетом яких була б не перемога, а поразка героя чи нації. У нас — здається, тільки «Слово о полку Ігоревім». А тепер — історичний роман Ліни Костенко «Берестечко». Нещасливий для Хмельницького й козаків, програний бій під Берестечком, що так несподівано урвав низку блискучих перемог, гірко озвався в свідомості сучасників і нащадків; фактичний малюнок трагедії відтворено в багатьох історичних описах. Але й у пам'яті народу, і в працях авторитетних дослідників Берестечко поставало як епізод — хоч і моторошний, але не визначальний у всьому ході боротьби. Так воно й було, коли дивитися з пункту наступного піднесення народної боротьби, з пункту наступних перемог. Інакше подивилася на Берестечко Ліна Костенко. У неї Берестечко — узагальнений образ національної історичної поразки («поразка — це поразка. Вона нас істребля»), проєктований і на минулі, й на майбутні часи. З осягненням її причин, наслідків, уроків. Але також і неминучости подолання поразки — у вимірах політичної реальності й ментальності народу («тавро поразки маєм на чолі»). І самий програний бій, і наступний реванш залишаються поза межами роману, вони мовби винесені за дужки. Ми бачимо і чуємо самого Хмельницького — тоді, коли він виривався з полону в зрадника-хана, якого кинувся був наздоганяти, й опинився в розпачливому становищі, наодинці зі своїми тяжкими думами. Микола Костомаров задовольнився тут однією фразою: «Хмельницький, по своїм звільненню, поїхав прямо в Укра-

ину и, прибувши в местечко Паволочь, три дня и три ночі пил без просыпу». Деякі історики взагалі оминають цю «релаксацію» і відразу ж переходять до того, як до гетьмана сходилися з усієї України ті, хто хотів продовжити боротьбу. У Ліни Костенко це не три дні, а вічність. Психологічна вічність. (Як дні перед стратою в «Марусі Чурай»). Для гетьмана, який переживає все своє життя і долю України, якому все стало в іншому, ніж досі, вимірі («Чого не бачив досі я очима, // побачив раптом саднами душі»). У тяжкому самокартанні переживає він усю цілість трагедії — в сув'язі об'єктивних обставин і перипетій власного життя (вічне українське запитання до самих себе: «Усе було за нас. Чому ж програли ми?»). І хоч він схильний бачити безпосередню причину поразки у власних помилках і слабощах («Хіба ж я гетьман? Вспище глупот: // Так дався оморочити оманам» — це про довіру до Іслам-Гірея та спробу наздогнати й завернути хана-втікача, через що потрапив до нього в полон, а військо залишилося без гетьмана), та у пригніченості (через зраду Гелени), — але поступово в його роздумах, самокартанні й маренні вимальовується ширша картина стану України — розшарпаної хижими сусідами («А звідусіль — то хижі кігті лева, // то дзьоб зоключений орла»; «Не пощастило нашому народу. // Дав Бог сусідів, ласих до насешть. // Забрали все — і землю, і свободу. // Тепер забрати хочуть вже і честь»); не схильної до впорядкованості й однастайності, ворожайної на чвари та розбрат («Всі хочуть булави, всі борються за владсть. // Та й буде булава, як макова голівка. Отак поторохтять, і знову хтось продасть. Не той, так той. Там зрада, там злодійство. Там вигнали Сомка, обрали слимака. Там наливайківці побились з лободівцями. // Там ті об тих зламали держака»...); не забезпеченої високим самозображенням у Слові світової міри («Чому у нас нема Горація?» А втім: «...чи справді ми німі для світу, // чи, може, трохи світ недочува?»).

Зрозуміла річ: Богдан Хмельницький у романі «Берестечко» — це не конче історичний Богдан Хмельницький у всій достеменності його конкретної поведінки й думання. Це — узагальнений поетичний образ великого національного діяча в годину поразки, і сама ця поразка переростає свої конкретні обриси, резонуючи з усією національною долею. Внутрішній монолог Богдана Хмельницького (яким і є роман) увібрав у себе все болісне переживання цієї національної долі самою поетесою; звідси широкі «проблемне поле», велика «думна» й чуттєва осяжність і насиченість цього монологу, розкид його настроєвих полюсів. Звідси й вагомість кожного рядка, кожного слова, та пристрасність сповіді, що робить її незаперечною; та щільність поетичної мови, що й сама стає

творчим началом, продукуючи мало не суцільну афористичність і викликаючи з лексичного небуття небувалі словоформи, розпечатуючи скарби народної мови.

Богдан Хмельницький, яким ми його бачимо в «Берестечку» Ліни Костенко, думанням і почуваннями незрівнянно багатший, ніж у працях істориків, які залежать від фактичного матеріалу і можуть оперувати лише документально зафіксованими діями, вчинками та висловлюваннями. Але сила поетичної інтуїції та уяви така, що саме цей Богдан Хмельницький здається істинним. У нього та повнота бачення України, та глибина самоототожнення з нею, що тільки й притаманна національному генієві. Марна справа — шукати тут якісь фактичні невідповідності (хоч загалом Ліна Костенко прагне дотримуватися історичних фактів, але вони їй говорять більше, ніж документалістові), сумніватися, чи міг Богдан Хмельницький подумати або сказати саме так. Тільки великий поет міг почути плач Ярославни та «золоте слово, зі слізьми змішане» і перетворити біль і ганьбу поразки в пристрасний заклик до об'єднання та противу смертельній небезпеці.

У «Берестечку» Богдан Хмельницький переживає долю України так, як це відповідає людині його вдачі й діячеві його формату, — але водночас і так, що його переживання й думки суголосні нам, за чиїми плечима і XVII, і XVIII, і XIX, і XX століття. (А в картинах поруйнованої України вчувається і чорнобильський досвід самої Ліни Костенко). Тут і геополітична пастка, з якої непросто знайти вихід; і розп'ятість між Заходом і Сходом; і історична запізненість національного самоствердження, але водночас і його неминучість; і ганьба національного зрадництва та перекинства; і драматичний діапазон самоусвідомлення — від картання за національні вади до ствердження національних чеснот. Нещадно судячи себе, Хмельницький, однаке, весь час непомітно переходить і до самозахисту, прямої чи прихованої полеміки з сучасниками й нащадками, з їхніми оцінками його особи...

Із великою силою звучить у «Берестечку» незмінна думка Ліни Костенко про те, що Україна мала ствердити себе не лише в справах, а й у Слові світової міри (*«Бо лиш народи, явлені у Слові, // достойно можуть жити на землі»; «Вмирати вмієм, по степах гасати, // але себе не вмієм написати»*). Тут говориться таке Богдан Хмельницький, але це голос самої поетеси. Один із головних мотивів «Берестечка» — необхідність Шевченка. Однак Шевченко — це й певна альтернатива Богданові Хмельницькому. Коли така собі чаклунка-«відьма», незмінна супутниця гетьмана в його поневіряннях, викликає дух козака Небаби, той

7 провіщає прихід Шевченка, що вносить дисонанс, хоч і ненаголошений, у візію майбутніх перемог Богдана Хмельницького, які закінчатся підданством у Москви...

*Коли ж віднімуть у людей і мову,
коли в сибірах закатруплять їх,
душа Богдана в розпачі німому
нестиме неспокутуваний гріх.*

.....
*На землю прийде гетьман слова,
Богдана п'яним назове.*

Однак цей мотив не знаходить розвитку; натомість ближче до фіналу роману дужчає рішучість Богдана розпочати все наново: «Мене не можуть люди не почути — // душа в мене розгойдана як дзвін!». Але, власне, це Україна «розгойдана», і Богдан відгукується на її поклик. Роман закінчується знаменним мотто:

*Не допускай такої мислі,
що Бог покаже нам неласку.
Життя людського строки стислі.
Немає часу на поразку.*

Ці слова гідні того, щоб стати девізом і людини, й народу...

Історичні сюжети Ліни Костенко майже завжди містять у собі якщо не очевидний, то прихований полемічний заряд. Не з охочости до полеміки як такої, звісно, а з потреби щось доповнити до «відомого», домовити ненаголошене, інколи взагалі гостро заперечити, зрештою — подати своє поетичне переживання історичного факту, яке завжди «більше» за самий факт.

У деяких випадках увесь твір може мати полемічний вимір. Такою є поема-балада «Скіфська Одиссея». Вже говорилося (Майкл Найдан, Володимир Панченко) про те, що поема є своєрідною альтернативою «Скіфам» Олександра Блока, одного з улюблених поетів Ліни Костенко, — його візії месіанства Росії, яка нібито несе онівний заряд кочівницько-революційної енергії нового «скіфства», що зруйнує фальшиву культуру буржуазної Європи. Натомість у Ліни Костенко не

політизований міф умовно-скіфської всеруйнівної повені, а епічна картина Скіфії як землі наших предків чи попередників — у тому сенсі, що на цій землі постало й українське життя, отож і скіфи не можуть бути безвідносними до нього. Ширший масштаб полемічності «Скіфської Одиссеї» — уже не тільки щодо блоківських «Скіфів» — і полягає в стримано-захопленій та дивовижно-щедрій на обставини й подробиці та їх переживання поетичній візії Скіфії — на підставі хоч і скупих, але промовистих (бодай своєю інтригою) історичних згадок.

У російській поезії «срібної доби» скіфіана представлена чудовими поезіями В. Брюсова, М. Цветаєвої, О. Блока. Однак не можна не помітити, що світ Скіфії у цих поетів вельми умовний. Власне, кожен із них одягав у приблизно «скіфські» барви власні пристрасті та ілюзії, — що для поезії річ правомірна. У Блока це — ностальгія світового катаклізму, його, катаклізму, грандіозна історіософська романтизація. У Брюсова — монументальна романтизація інтелектуальна. Для Цветаєвої Скіфія — поетична таїна, що грає яскравими барвами буття. А взагалі тут відбилася складність і неідентичність сприйняття російської революції, що й викликало поетичні містерії кочового Сходу. Трохи органічніше відчуття скіфського світу — в прозі й статтях Сергія Есеніна.

В українській поезії початку минулого століття скіфська тема з різних причин не дістала помітного розвитку. Зате буквально вибухнула в другій половині. Можна назвати вірші М. Вінграновського, Ірини Жиленко, І. Драча, С. Тельнюка, Д. Павличка, Б. Олійника, Р. Лубківського, П. Засенка. Яскравий внесок в українську поетичну скіфіану зробив Л. Череватенко, але, звичайно, насамперед варто згадати ім'я Бориса Мозолевського — археолога, якому пощастило знайти славетну «Золоту пектораль», поета, який натхненно «вживався» в реальний світ Скіфії.

Ліна Костенко немовби вивершила оцю тенденцію української поезії до осягнення світу Скіфії як самодостатнього й самоцінного, оборонивши його від інтелектуалізованих геополітичних спекуляцій та агресивної суб'єктивної міфологізації.

Означення «поема-балада» вказує на відмінність «Скіфської Одиссеї» від інших віршованих історичних творів Ліни Костенко. Це несподівано «легка», спокійна, послідовно ведена оповідь про мандрівку такого собі умовного грека-купця вглиб Скіфії Дніпром. Власне, він і не зовсім умовний, має якогось здогадного прототипа: поштовхом до роботи поетичної уяви стала нотатка в УРЕ про знайдені в заплаві річки Супою, лівої притоки Дніпра, залишки човна, скелета людини й античних

бронзових посудин, — що свідчить про торговельні шляхи причорноморських греків. Ліна Костенко й «простежує» одну з таких виправ. Її «грек» шукає купецького щастя в землях, яких уже й досягали його конкуренти-земляки, але йому самому ще не знаних. Отож йому трохи лячно, більше цікаво, а ще більше звабливо з розрахунку на можливий торг.

Ліричний компонент поеми виражений «м'яко» — принагідні (але неунікненні) коментарі до ймовірно побаченого й відчутого «греком», що немовби орієнтують і потроху врозумляють цього неординарного подорожанина, немовби дорожуючи купця до світознавця. Коментарі ці проникливі й утеплені гумором — загальною «масою» якого «Скіфська Одиссея» вирізняється з-поміж усіх творів Ліни Костенко. Гумор з елементами бурлеску, одначе, переходить в іронію, а то й сарказм, коли мовиться вже не про наївного «грека» та його скіфський першодосвід, а про стереотипи популярної скіфології. Зокрема, уципливими репліками супроводжує Ліна Костенко всілякі довільні припущення про етнічну природу скіфів та їхню причетність або непричетність до історичної генези українців:

*Які б тут не були стовпотворіння,
хто б звідки не накочував сюди,
а люд був корінний тут, бо коріння
в такому ґрунті глибоко сидить.*

.....
*Які тут не прокочувались орди!
Яка пройшла на землях цих біда!
Мечем і кров'ю писані кросворди
ніхто уже повік не розгада.
Немає дат, немає фактів голих,
усе дійшло у вимірах легенд.
Але в курганах скіфських — не монголи.
На пекторалі — теж не Орієнт.*

*Повірить можна в будь-яку легенду.
Теорій напридумувать на трьох.
Не можна брати істину в аренду
і сіяти на ній чортополох.*

Широкий спектр гумористичних та іронічних інтонацій, як також інтонацій поблажливо-серйозних та вдавано-серйозних, що непомітно переходять у добросердний ліризм, який підкоряє собі, дає можливість поєднувати у вільноплинній оповіді й побутові реалії, і мандрівничі спостереження, і колоритні картини природи, й принагідні екскурси в географію та історію, і дотепний огляд наукової та псевдонаукової скіфіани. У сумі своїй усе це й становить сучасне культурне переживання Скіфії, солідарне з історичною пам'яттю і вільне від ідеологічних екзальтацій.

Зовсім інша полемічність — у «Думі про трьох братів неазовських». Твір прямо адресує нас до відомої народної думи, в якій картина втечі трьох братів із бусурманської неволі стає і своєрідним «соціо-психологічним» аналізом відступництва — в цьому випадку, сказати б, локального: двоє братів кидають у халепі третього за неможливості врятуватися всім. У думі наче й нема прямої етичної оцінки поведінки кожного з братів, однак їхні мотиви в ситуації вибору між несправедливим порятунком і праведною жертвою окреслюють «простір вагань» і озиваються глибокою травмою національної вдачі — власне, одного з типів цієї вдачі: в особі старшого брата.

У драматичній поемі Ліни Костенко феномен відступництва-зрадництва постає вже в масштабах національної трагедії та історії (згадується Франкове: «І чом у нас відступників так много, // І чом для них відступство не страшне?»). Конкретний історичний епізод видачі козаками полякам свого гетьмана Павла Павлюка, ватажка протипольського повстання, обростає згадками про інші випадки, коли бунтівні козаки, зазнавши поразки, віддавали в руки ворога провідників, сподіваючись на прощення (Леся Українка: «Народ наш (...) катам своїх поводитарів віддав»). Національна трагедія, закладена в національному характері? Але українська історія дає й протилежні приклади.

... Везуть на страту зрадженого своїми ж козаками гетьмана Павлюка та його побратима старого Томиленка. А з ними — молодий козак Сахно Черняк. Він сам-один кинувся був на допомогу гетьманові, коли варту захопили сонною. Тепер і його везуть. Але він має можливість утекти — він не такий важливий полоняник, його не так пильнують. Старші побратими схилиють його до втечі, переконують, благають. Але він упертий у своїй рішучості поділити з ними їхню долю. Коли дорогою (а ця довга дорога — немовби ритуал прощання України зі своїми синами, хоча водночас зустрічна людність по-різному відгукується на мораль-

ний «запит» їхньої долі), — коли дорогою стратенці чують спів кобзаря — думу про трьох братів азовських, — Сахно Черняк не йме віри, що можна так залишити напризволяще молодшого брата; кобзарева дума накладається на його болючу розмову з самим собою і ще зміцнює його рішучість. Він немовби хоче кинути виклик поганій славі зрадництва, підтвердити можливість і природність іншого вибору: *«Я їду з вами не по честь і славу, // Я їду з вами, бо мені так легше»*. Слова думи: *«А слава не вмере, не поляже // Однини їй довіку»*, — викликають у нього подив і спротив: *«Але яка ж це слава, як вони // В такий біді од брата одступилися?»* І старий Томиленко мусить припустити: *«Либонь, це слава з іншої десь думи // до цих братів азовських заблудилася»*.

Драматична поема Ліни Костенко і є відповіддю на оту потребу «братів неазовських» усіх українських поколінь в іншій думі. Вірність для неї — більша реальність, ніж зрада.

Багатоманітно й глибоко «вибудовує себе» в ліриці й поемах та віршованих романах Ліни Костенко тема мистецтва, місця митця в житті, в суспільстві. Тут і власні оголені болі й переживання, і самовираження через великі творчі біографії, і прозорі в своїй глибині притчі, й філософське осмислення суті та призначення мистецтва, служіння красі.

Це бачимо зокрема у драматичній поемі «Сніг у Флоренції». Якийсь імпульс поетичній уяві авторки, за припущенням М. Гольберга, могла дати коротка згадка у «Життєписах найславніших живописців, скульпторів і зодчих» Джорджо Вазарі про те, що коли у Флоренції, на загальний подив, випав сніг, П'єтро Медичі замовив великому Мікеланджело зліпити з нього статую. У драматичній поемі Ліни Костенко до цієї роботи долучається його учень Джованфранческо Рустичі. Так окреслюється метафорика минушого і неминущого, справжнього і марного в мистецтві.

У глухому закапелку монастирського саду (у французькому місті Тур) на лаві дрімає загадковий для ченців Старий. Двоє ченців (у Ліни Костенко вони монахи — це слово, мовляв, більше відповідає їхньому образу: «воно товсте і веселіше») — грають у шахи, криючись від «братів» — гру ж осуджено як поганську чи диявольську. Втім, увага їхня зосереджена не так на грі, як на супровідній балачці з натяками на події в країні та на обговорення можливих небезпек для себе: чи їх не побачать, чи не почують, і що з того може вийти: «Куди не глянеш — все якийсь заперет». У цій репліці — квінтесенція самопочуття людини

в суспільстві духовної неволі. Атмосферу страху посилює пустотливе втручання в гру чортика, але його бачить тільки полохливий монах, другий, скептичний, пояснює:

*Я не боюсь, то я його не бачу,
А ти тремтиш, то він тебе й скубе.
І знову:
Ти так бойшся, що він мусить бути.*

У кількох афористичних репліках — що так характерно для стилістики Ліни Костенко — маємо психологічну формулу певного суспільного афекту: тут — формулу психології страху, механізму його самопідтримання. І, мабуть, не тільки про монахів мова. Як і тоді, коли вони уникають спокуси слова, бо ж «магнітом слова, сказаного всує, // усяку нечисть можна притягти».

Але ж слово має й інше, нетабуйоване життя, відповідне своїй летючій природі, — й ось чуються таємничі «далекі зітхання» — це «*Мадонна Саду // балакає з Мадонною Ріки*».

Поетична ірреальність цієї коротенької інтродукції готує до часової стереофонії, яка розгортатиметься у наступних діях, коли Старому з'явиться Флорентієць. Вони не впізнають один одного, хоча Флорентієць — це молодий Рустичі, а Старий — це той, ким він став. І далі йде пристрасне й болюче зведення рахунків між молодістю і старістю — на широкому полі вікових утрат і неминуче змінюваного осмислення життя та долі митця в його відносинах із суспільством. Яка молодість не злякалася б, побачивши свою старість, і визнала б її своєю заслуженою? Спершу Флорентієць не бачить провини за собою і зверхньо судить Старого за його занепадність, відмовляється бачити в ньому себе, свою старість. Ніби Старий злочинно привласнив і спотворив його єство. Але поступово Старий розгортає свій контррахунок: старість екзаменує молодість на ті чесноти, які та сама собі приділяла, — і Флорентієць мусить раз за разом добачати в собі самому те, що зрештою привело його з рідної Італії до звабливої Франції, де його талант остаточно згас: «Гіркий фінал приборканого хисту». Колись він, Джованфранческо Рустичі, стояв поряд із Мікельанджело, але, на відміну від нього, не мав того вогню генія, що давав вагу говорити з тиранами й замовниками мовою непогамовної гідності. Він не боровся за себе на батьківщині, а втік із неї у марній надії на кращу долю.

Збагнувши змарнованість таланту й життя, Старий, пройнятий гострою ностальгією, поривається повернутися до рідної Флоренції — у втрачену молодість. І питається:

(руками розводячи повітря, як сліпий)
Скажи мені, в який тут бік Флоренція?

«Уже у бік безвиході», — відповідає Флорентієць і запрошує: «Ходім». Багато означає це запрошення: вони обоє вже один — той, хто змарнував свій талант і втратив себе.

А потім у спорожнілому монастирському саду знову з'являються знайомі нам монахи догравати свою гру. Дивуються, звідки взялася мармурова статуя прекрасної дівчини. Це матеріалізоване видиво Старого — Маріема, ідеал, який він відтворив колись у мармурі, який загубив і який став неприкаяним духом його таланту. Чується далекий голос:

*(як антична флейта,
загубленим у просторі відлунням)*
Де ти подівся, Рустичі, Джованні?
Джованфранческо Рустичі, де ти?!
Його немає. Він пішов у бік безвиході.

Тему самотості митця за найнесприятливіших обставин, тему творчої самодостатності генія Ліна Костенко розкриває з таким осягненням, що мало не кожен поетичний рядок звучить як афоризм філософської міри та універсального врозуміння. І коли Старий печалиться: «Як важко бути в наші дні митцем!», — пригадується інша славетна максима поетеси: «Ще не було епохи для поетів, але були поети для епох». І найбільша небезпека не в обставинах, а в нас самих: «Хто може врятувати нас від нас?».

Це запитання вже понадмистецьке, універсальної ваги...

Для Ліни Костенко вищою мірою характерний вихід крізь тему мистецтва у тему народу, його буття у світі.

Це останнє на широкому й тонко інтерпретованому історико-культурному матеріалі розглядає Ліна Костенко у своїй лекції

«Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала», прочитаній у Києво-Могилянській академії 1999 року. Тут маємо теоретичний аспект тієї проблеми, яка постійно зринає у її поезії: проблеми неприсутності або неадекватної присутності образу України в житті світу, а власне, й у свідомості самого українського суспільства — не лише через неопанованість інформативної сфери, а й через невиповненість писаного слова мірою великого й сутнього. Цей мотив із великою силою звучить і в «Марусі Чурай», і в «Берестечку», і в «Скіфській Одиссеї», і в багатьох ліричних медитаціях. Звичайно, в ньому — й умовне полемічне перебільшення, і безумовна претензія до себе, наказ собі, моральний імператив. І та «Велика книга нашого народу», про брак якої з грікотою говорить мудрий мандрівний дяк — супутник Марусі Чурай, насправді писалася і пишеться. І нетлінні сторінки в цю книгу історичного й духовного буття народу вписує Ліна Костенко. Бо ж: «Душа тисячоліть шукає себе в Слові». ≡

Твори: «Проміння землі» (1957); «Вітрила» (1958); «Мандрівки серця» (1961); «Над берегами вічної ріки» (1977); «Неповторність» (1980); «Маруся Чурай» (1979; 1982); «Сад нетанучих скульптур» (1987); «Бузиновий цар» (1987); «Вибране» (1989); «Берестечко» (1999) — всі в К.; «Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала» (Л., 2001).

Література: Барабаш Ю. Розмова по широті // Літ. газета, 1957, 2 серп.; Симоненко В. Краса без красивостей // «Молодь Черкащини», 1962, 23 бер.; Новиченко Л. Пора змушніння // Літ. газета, 1962, 26 січ.; Антоненко-Давидович Б. Перед невизатою смугою // «Дніпро», 1962, № 11; Новиченко Л. «Я человек, я коммунист»: Об общечеловеческой теме в литературе наших дней // «Дружба народов», 1962, № 7; Іванисенко В. Один день з поетичного року // Літ. Україна, 1963, 20 груд.; Тарнавський О. Сучасні поетеси України. — Остап Тарнавський. Туга за мітом. Есеї. — Нью-Йорк, 1966; Первомайський Л. Мова і майстерність // Первомайський Л. Творчий будень. — К., 1967; Турбин В. Ліна Костенко: века, годы, дни и минуты // «Дружба народов», 1979, № 1; Бажан М. Поема про кохання і безсмертя // Літ. Україна, 1980, 4 берез.; Макаров А. Історія — сестра поезії. (Шкіц до портрета Ліни Костенко) // Укр. мова і літ. в шк., 1980, № 10; Макаров А. Поезія — сестра історії: О стихотвореном романе Лины Костенко «Маруся Чурай» // «Дружба народов», 1982, № 2; Янченко А. Любов і небо Марусі Чурай // «Вітчизна», 1983, № 1; Ільницький М. «Якби знайшлась неопалима книга...» // «Прапор», 1980, № 8; Ільницький М. Неповторність — це доля // «Прапор», 1981, № 3; Никанорова О. «Душа не створить бутафорський плід...» // «Дніпро», 1981, № 3; Козій Д. Ліна Костенко. — Дмитро Козій. Глибинний етос. Торонто Нью-Йорк — Париж — Сідней, 1984; Салига Т. Поезія — це завжди неповторність: Мотиви художнього мислення у творчості Ліни Костенко

// «Вітчизна» 1986, № 5; Дзюба І. Неопалима книга // «Україна», 1987, № 7; Гольберг М. «Душа тисячоліть шукає себе в слові»: Роздуми над книжкою Ліни Костенко «Сад нетанучих скульптур» // «Жовтень», 1988, № 6; Фізер І. Шедеври поетичної літоисторії Ліни Костенко // «Сучасність», 1988, № 7; Прісовський Є. Оновлююча пам'ять // «Вітчизна», 1988, № 8; Соложенкина С. В глибинах гармонії // «Вопросы литературы», 1990, № 3; Гуцало Є. На всесвітніх косовицях (Про поезію Ліни Костенко) // «Літ. Україна», 1990, 22 бер.; Базилевський В. Поезія як мислення // «Дніпро», 1990, № 3; Антонішин С. Місія слова (Ліна Костенко) // «Слово і час», 1990, № 12; Брюховецький В. Ліна Костенко. К., 1990; Базилевський В. Поезія як мислення. — «Дніпро», 1990, № 3; Копач Олександра Ю. Майстерність портрета. «Маруся Чурай» Ліни Костенко. — «Збірник наукових праць Канадського НТШ. Торонто, 1993. Кошарська Г. Ще один підхід до поезії Ліни Костенко // «Слово і час», 1996, № 8-9; Панченко В. Поезія Ліни Костенко. Кіровоград, 1997; Ключек Г. Історичний роман Ліни Костенко «Маруся Чурай». Кіровоград, 1998; Коляда Т. Інтенціональний світ поезії Ліни Костенко. О., 1999; Жулинський М. Лицарство Духа: Про творчість Ліни Костенко // «Вітчизна», 2000, № 3-4; Краснова Л. Поезія Ліни Костенко. Посібник для вчителів. Дрогобич, 2001; Овдійчук Л. Вивчення творчості Ліни Костенко в школі. Тернопіль, 2002; Барабаш С. Поетична історіософія Ліни Костенко: безсмертя духу. Кіровоград, 2003; Кудрявцев М. Перед лицем епох. До проблеми історизму творчості Ліни Костенко. — «Українська мова і література в школі», травень 2003; Ковалевський О. Ліна Костенко. Нарис творчо-світоглядної біографії. Х., 2004; Карпенко Ю., Мельник М. Літературна ономастика Ліни Костенко. О., 2004; Кириленко Н. Історія України у творчості Ліни Костенко. Навчальний посібник для студентів та викладачів філологічних факультетів. Суми, 2005; «Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних». Матеріали круглого столу 18 березня 2005 року в Києво-Могилянській Академії. К., 2005.

Євген Баран

Притча про Миколу

31 липня 2009 року українському поетові Миколі Холодному виповнилося б 70. У березні 2006-го він помер. Ніхто про цю сумну подію не згадав, традиційний некролог у «Літературній Україні» (все мені згадується один настирливий пошукач спілчанського квитка: «Що я буду з того мати?», маючи на увазі свій імовірний вступ до НСПУ, на що я делікатно відповідав: «Некролог в "ЛУ"»), і більше жодних подробиць. Ніхто не доповнював цю сумну інформацію дружніми ностальгійними листами-споминами, так ніби Микола Холодний не просто помер, а ніби генерал Карбишев у Велику Вітчизняну, замерз від крижаної байдужості української спільноти...

Уже пізніше я дізнався детальніше про обставини смерті Миколи Холодного, а в нещодавно видрукуваній книзі публіцистики Василя Чепурного «Акурайку», в розділі щоденникових нотаток, прочитав про трагічний фінал життя Миколи Холодного: *«Помер поет Микола Холодний. Знайшли задубілого і засмерділого в остерській квартирі — довго не виходив, сусіди примітили. Талановитий був, але злість його поїдом їла, і він ненавидів цей світ і залишив його зі смородом. Як жив — так і помер»* (Чернігів, 2009. — С.144).

Жорсткий запис, щоби не сказати жорстокий. Але се один із варіантів правди про Миколу Холодного, яка, за словами Адама Загаєвського, «завжди бездомна»: *«Певний вид строгої мудрості, яка часом виражена в оцінці чийогось вчинку, в похвалі чи засудженні («зрадив... був марною людиною... великодушний...»), у присуді, який є чимось більшим, ніж моральною оцінкою, в якому відчувається щось остаточне, абсолютно правдиве, не має свого філософського дому. Жоден Кант, чи Декарт, чи Гуссерль не вміли такого дому збудувати. Такого роду присуд може бути висловлений старою жінкою в поїзді (особою, якої ми ніколи більше не побачимо), кимось дуже молодим і навіть — може так статися — філософом. Правда бездомна»* (Адам Загаєвський. У чужій красі. Есеї. — Львів: Кальварія, 2008. — С.104).

Я не знав Миколу Холодного так близько (на щастя?), аби вдаватися до подібних висновків. Однак чув подібну оцінку від декількох літераторів. Ніхто не сказав, що Микола Холодний був приємним у спілкуванні. Останнє інтерв'ю поета, нещодавно оприлюднене на інтернет-сайті

«ЛітАкцент», яке незадовго до смерти Холодного взяв у нього Дмитро Дроздовський, лише підтверджує те, що всі знали: Холодний безкомпромісний і нещадний в оцінках. Чого варта лишень його згадка про антирелігійні мотиви в поезії раннього Павличка...

Але це нічого не змінює у тому, що Микола Холодний таки був поетом. І як поет, він знав, чим усе закінчується:

*Вмирають поети в душі,
а потім в лікарні вмирають.
Ховають спочатку вірші,
а потім поетів ховають.
(«Вмирають поети»).*

А знаючи це, він зробив усе можливе й неможливе, аби сей традиційний фінал був атрадиційним. Словом, таким, що запам'ятовується...

Зрештою, смерть Холодного була насправду християнською, адже один зі стовпів християнського вчення Тома Аквінський твердив, що не має значення те, як поховане тіло, та й чи поховане воно взагалі; головне, аби душа була відспівана.

Про поета Миколу Холодного якось не говорилося. Не прийнято було. Сама постать поета мовби відсікала всі розмови. Хоча всі знали: Холодний — талановитий поет, один із найяскравіших поетів доби шістдесятництва.

Сьогодні поетичний доробок Миколи Холодного подано в двох книгах: прижиттєвій книзі вибраного «Дорога до матері» (Київ: Укр. письменник, 1993. — 206 с.) та посмертній книзі вибраного «Повернення» (Київ: Факт, 2009. — 212 с.), упорядкованій Павлом Вольвачем. Він же написав і переднє слово, в якому, власне, підтверджує загальну негативну оцінку постати Холодного: ««По житті» бо Микола Костьович був людиною складною. Говорячи відвертіше, майже нестерпною — таким собі персонажем-скупсом, який незрідка повертався спиною й до тих, хто хотів його щиро й по-дружньому погладити. Сам мав нагоду не раз в цьому переконатися».

Не буду заглиблюватись у причини такої поведінки поета, а просто приймаю її як даність, яку потрібно прийняти. Зрештою, кожен має право жити так, як дозволяють йому обставини, власний світогляд і моральні переконання. Бо правда полягає у тому, що людина народжується і залишає сей світ самотньою...

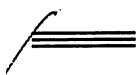
Мене більше цікавить феномен поетичної свободи Холодного, який проявився вже з перших віршованих рядків. А ще неймовірне чуття до

слова, яке музично переливається у авторські почуття, в авторський настрій — як у фольклорі:

*Мати в льолю білу
Хату одяга.
Сонце стало біля
і допомага
(«Мати і сонце»).*

Якось важко повірити, що на час написання цього вірша майбутньому поетові виповнилося одинадцять (!). У кумира моєї студентської юности, якого я знав усього напам'ять, — Василя Симоненка — найраніший датований вірш 1953 року «Про поезію»: звичайний симоненківський плакатний вірш із романтично-юнацьким пориванням (поетові вісімнадцять!). Симоненко мені й досі подобається, хоча розумію, що стилістика і ритміка його вірша — романтично-мітингова з фольклорним орнаментуванням і наскрізним шевченківським патосом. Вимоги доби чи то, швидше, її перевитрати. Тоді як Холодний зі своїм побутово-їдким скепсисом, з наскрізним трагізмом і внутрішнім болем аж ніяк не вписувався в революційно-комсомольський контекст:

*Сьогодні у церкві коні
ночують і воду п'ють.
Сьогодні новим іконам
прочани поклони б'ють.
Сьогодні гвалтують рації
про мера шлунокві болі.
Сьогодні зникають нації,
а світ очманів на футболі.
Сьогодні комусь на згадку
подарували літак.
Сьогодні у полі дядько
гнилий підібрав буряк.
Сьогодні жива колекція
побільша потойбіч грат.
Сьогодні у клубі лекція:
«Людина людині — брат».
1961 р. *

Якби не дата під віршем, можна цілком сприймати його як реакцію на нинішні реалії.

То здається дивним. Але вірші Миколи Холодного 50-70-х років сьогодні мають вигляд набагато сучасніший і актуальніший (Холодний — соціальний поет!), аніж його власні твори 90-х. Що втратилося? Відчуття сучасності? Ні. Відчуття простору і перспективи. У ранніх віршах М. Холодного, попри соціальний контекст і актуальність тематики, є бачення соціальної і естетичної перспективи.

Холодний вирізняється з-поміж поетів тієї «відлигової» доби світоглядною і естетичною автентикою. Йому не потрібно було жити подвійними стандартами чи прихованим внутрішнім життям або підлаштовуватися під новітню торквемадівську кон'юнктуру, переходити на іншу мову, як це маємо у творчості Дмитра Павличка, Івана Драча. Та навіть у Ліни Костенко (радикальна зміна мови поетичного вираження в середині 50-х!). Він був органічний у кожній темі, у формі з її вільним експериментуванням, у відтворенні власної правди, у гармонії, з якою жив і творив. Уже у 90-х це відчуття було поетом навіть не втрачене, а внутрішньо згвалтоване, що стало наслідком розчарування і втоми. Тому Микола Холодний органіку світу перетворив на органіку майже маніякальної жовчи (у кращих віршах цієї пори, які подає Павло Вольвач у «Вибраному», ці риси поезики збережено).

Кожен вірш Миколи Холодного 60-70-х років минулого століття потребує окремого прочитання, окремого підходу, окремого коментування. Він не потрапляє у тенета індивідуальних шаблонів. Це один із небагатьох українських поетів, який у кожному написаному вірші був інакшим. Отут уже Холодному підходить фраза Окуджави: «Каждый пишет как он дышит»: це справді не було писанням, це дихання. Вільне дихання вільної людини. Воно збереглося у Холодного навіть після арешту й отого суспільного серпанку «зради» і суспільної зневаги, під покровом яких жив поет до останнього свого подиху. Що об'єднує всі його вірші — постійний затамований біль, завуальований іронією та сарказмом.

Холодний — унікальний поет настрою, картини-настрою. Він різний — від любови до ненависти один крок, — але ніколи не холодний (яка іронія в цій тавтології з власним прізвищем поета), ніколи не байдужий. Пристрасно-відвертий, іноді аж до відразливості:

*Відпливає від вас мій човен
без весла проти течії.
Хлібоїди ви, стини чії*

приросли назавжди до жорен.
Вас під шкло б у музей покласти,
де нам радісно смерть козира.
Та натомість, немов педераста,
оточили ви Кобзаря.
З Катерин приміряєте коси.
А живи він у ці роки —
ви б на нього писали доноси
і боялись подати б руки.
Ви загинете, аки обри.
І не буде до вас мені діла.
Я чужий вам. Бо я від кобри.
Від тієї, що й вас породила
(«Обри»).

Звичайно, Микола Холодний-поет незручний співрозмовник. Він говорить правду, якої ніхто не хоче почути. Його іронія дошкульна, вона зриває маски і скидає з патріотичних хідлів:

Пахне небо ліками Коротича.
Пахнуть перса пальцями Драча.
Пахне Сингаївському у родича
самогоном дідова сеча.
Пахнуть вірші маками та вербами,
а на вербах пахнуть асигнації.
У непосидящого трудящого
пахнуть димом з печі облигації.
Пахне Вінграновський сивим бардом.
Всі пісні пропахли буряками.
Пахне Д.Васильович більярдом.

А в повітрі пахне Соловками....

Найсмішніше, що цей вірш, писаний 1964-го, і сьогодні актуальний. А ще — генетичне відчуття тривоги, з якою живе український поет...

Кожен вірш Миколи Холодного — про себе. Як тут не згадати Ахматову з її афористичним виразом: «Лірика — це завжди про себе». Але

є два вірші у поетичному доробку М. Холодного, взаємодоповнюючі, які мовби розставляють акценти у сприйманні його як поета і як громадянина: «Іноземець» і «Притча про матір і сина». Щодо першого, то дивуюся його кассандрівській пророчості, тим вічним ляпасом, якого справжній поет дає будь-якій владі:

(...)

*Ми вам робили революцію,
в війну звільняли від ярма. ✓
А ви розвели проституцію
біля державного керма.
Навкруг міста ростуть лісами —
до комунізму ідемо.
Тим часом податі ті самі,
в тюрмі тій самій сидимо.
Є мова піль, озер і неба —
та ходить мова та німа.
Є українців більш, ніж треба,
а України-то нема.*

(...)

1966 рік написання!

«Притча про матір і сина» розкриває внутрішню драму самого Поета, якого, аби почути, спочатку прокленуть за аморальність.

Холодний — інтимний поет. Амплітуда інтимного у нього від фольклорної моральної чистоти до жаргонної вульгарності і епатажності, провокативності. Класичним взірцем є віршик 1964 року:

*На стрімкім териконі
віддалась ти мені
серед білого дня в суботу.
і дивився на нас
весь Донбас, весь Донбас,
припинивши роботу.*

Можна говорити про вірш-факт у Холодного («Кінь у Києві», «Дядько має заводи й фабрики...», «Балада про чорну птицю», «Притча про

червону та білу троянди», «Чоловіча сорочка», «Нагорода» та ін.). Якщо зважити на традицію цього жанрового різновиду, то Холодний найвідвертіший серед поетів своєї доби і найуважніший до деталі, яку в нього не сплутаєш ні з ким і ні з чим.

Холодний — геніальний поет-імпровізатор. Його імпровізації легкі, драматичні, крилаті, влучні, дотепні, іронічні («Небалакучий», «Лелеки з Чернобиля», «Десь мій канат перетягнутий трісне...», «Троє в наметі» та ін.)...

Уже не кажу про цикл «антиспілчанських» поезій Холодного, де розставляються акценти між творчістю і ремеслом, між покликанням і чиношуванням («У війни граються онуки...», «Роздуми на цвинтарі», «Мухи над поетом», «Розмова поета з самим собою», «Фабрика штучного запліднення корів імені Миколи Холодного», «Сонячні зайчики», «Вмирають поети», «Промова Миколи Холодного у Спілці письменників України на урочистій вечері з нагоди його смерті», «Поето-кочегару»)...

Не кажу, бо Холодний у цих віршах до публіцистичного прозорий, хоча й вдається до алегорій, алюзій, містики. Він заганяє співрозмовника на слизьке...

Холодний — поет всерозуміючий, тонкий знавець людської психології, людської величі й нищоти. Колись моя випадкова знайома здивовано запитувала, прочитавши книжку поета: «Як із цим можна жити?!» Холодний жив із цим всезнанням так, як умів. Зрештою, він помер так, як умів. І це вже стосунку до міщанського побуту не має. Не має стосунку й до пліток про Холодного. Його біографія вивершена. Його творчість, як завжди буває у таких Поетів, залишається невідомою територією. Тим єгипетським царством Мертвих, яке вабить живих, дражнить їх своєю невідомістю і ошелешує правдою, від якої всі заліплюють вуха воском. Залишається один вічний Мандрівник. Поет. Він завжди сам. У творчості. В житті. У смерті. У безсмерті. Бо такий його льос. Така його доля. Судьба... ≡

Сергій Грабовський

Кліматична катастрофа: міфологема чи неминучість?

Як і передбачали скептики, екологічний саміт ООН у Копенгагені завершився практично нічим — було ухвалено компромісну угоду, яка не має зобов'язальної сили, а тільки фіксує добровільні зобов'язання щодо запобігання кліматичним змінам тих держав, які підписали цей документ. Загальна ухвала стримувати середньорічну температуру на Землі на рівні $+20^{\circ}\text{C}$ у порівнянні з рівнем доіндустріальної епохи в принципі прийнятна, проте надто абстрактна; не передбачено комплексу конкретних заходів для досягнення цієї мети та відповідальності за ухилення від виконання угоди. А оскільки ціла низка країн не підписала угоди, то її дієвість взагалі сумнівна — у будь-який момент можливе приєднання до цих «борців із глобальним імперіалізмом» (а ядро групи «відмовників» становлять

тоталітарно-популістські режими) інших держав, у тому числі й із лідерів колишнього «третього світу», що належать до провідних забруднювачів довкілля.

Помірковані оптимісти, втім, вважають: мінімальний результат усе ж таки краший за відсутність будь-якого результату. Копенгагенський саміт став, як наголошує прем'єр Великої Британії Гордон Браун, першим кроком на шляху прийняття юридично зобов'язуючого договору. Голова Єврокомісії Жозе Мануель Баррозу також належить до оптимістів такого ґатунку: «Ця угода краща ніж ніяка, але це незначний крок». Крім того, чергова міжнародна конференція з питань глобального потепління пройде через шість місяців у Бонні (Німеччина), а потім переговори будуть продовжені на підсумковій конференції у столиці Мексики наприкінці 2010 року.

А тим часом термін дії Кіотського протоколу, який юридично зобов'язує держави-учасниці до скорочення викидів парникових газів, закінчується 2012 року. Руйнівні ж наслідки кліматичних змін у вигляді глобального потепління виявляють себе дедалі більше.

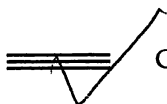
Звісно, періодичні зміни кліматичних умов на Землі — це до певної міри стандартне явище; воно не може розглядатись як щось виняткове, небувале, невідоме в історії людства. І все ж таки те, що відбувається в останні роки, навряд чи можна вважати стандартними природними коливаннями періодів похолодань та потеплінь у глобальному масштабі. Йдеться про дещо принципово нове, породжене діяльністю самої людини [див. 10].

Проте було б неправильно вважати, начебто існує однастайність у політичних або наукових колах стосовно причин і наслідків самоочевидного підвищення середньорічної температури в Європі, та й не лише в ній. Дехто взагалі заперечує сам факт глобального потепління — мовляв, розмови про нього викликані помилками у вимірах (такої думки дотримується, скажімо, колишній науковий директор

Нідерландського метеорологічного інституту Гендрік Теннекес). Інші вважають (як досить відомий російський дослідник Хабібুলло Абдусаматов), що потепління є, але воно спричинене суто природними чинниками, отже, провина за несприятливу зміну клімату не лежить на сучасній цивілізації.

1. Концепція Ломборга: приспособуватись, а не боротися

Значно цікавішу позицію обстоює данський еколог і економіст Бйорн Ломборг, колишній директор Інституту екологічної оцінки, який очолює центр «Копенгагенський консенсус». Він вельми скептично оцінює сучасну політику боротьби з проблемами забруднення довкілля та кліматичних змін. 1997 року в книзі «Скептичний еколог» данський дослідник стверджував, що обговорювані в ЗМІ проблеми пов'язані з кризою соціоприродних систем і, власне, є її симптомами, — перенаселення, вичерпання нафтових запасів, скорочення площі лісів, вимирання видів, нестача води та зростання середньорічної

температури насправді не підтверджуються даними статистики. Далі, втім, його позиція де в чому змінилася. 2004 року Ломборг створив «Копенгагенський консенсус» — групу фахівців, яка взялася до розв'язання глобальних проблем економічними методами. До цієї групи ввійшло, зокрема, троє Нобелівських лавреатів. Ця група спробувала відповісти на запитання: «Якби у світі було, скажімо, зайвих 50 мільярдів доларів на доброчинство, на що було б краще їх витратити?» Відповіддю стала теза про боротьбу зі СНІДом, на яку треба витратити 27 мільярдів доларів, що дозволить уникнути понад 28 мільйонів нових випадків захворювання [4].

А 2007 року Ломборг випустив книгу, в якій доводив, що твердження про зміну клімату — не більше, ніж сукупність новітніх міфів [5]. Головним предметом негачії для Ломборга є Кіотський протокол, який у його чинному вигляді відсуне глобальне потепління всього на 7 днів; і навіть у разі, якщо до протоколу приєднаються США та Китай, які цього не бажають робити, то підвищення температури не вдасться від-

сунути більше, ніж на п'ять років.

Ломборг пропонує: замість того, щоб витрачати величезні гроші на спроби зупинити кліматичні зміни, слід пристосовуватися до них і жити за таких умов, бо, мовляв, нічого іншого не лишається. Треба боротися зі СНІДом та малярією, будувати гідротехнічні споруди, збільшувати виробництво кондиціонерів та допомагати країнам «третього світу». На його думку, коли йдеться про порятунок популяції білих ведмедів, треба не зменшувати викиди CO_2 в атмосферу, а вкласти значно менші кошти у боротьбу з браконьерством; обмеження розвитку промисловості зменшать ризик захворювання на малярію на 0,2%, а поширення ліків та протимоскітних сіток — удвічі. Боротьба з глобальним потеплінням порятує від затоплення десятки квадратних кілометрів суходолу, а побудова гідротехнічних споруд захистить ще цілі десятки тисяч квадратних кілометрів. Витрата трильйонів доларів згідно з Кіотським протоколом дасть змогу понизити літню температуру в мегаполісах на $0,17^\circ\text{C}$, а фарбування стін і дахів у білий колір і виса-

джування дерев у містах — на 8-10°C.

«Ми дуже багато чуємо в новинах про глобальне потепління. Щоразу, коли по телевізору показують буревії та цунамі, мова заходить про зміни клімату і про глобальне потепління. Ми чуємо про клімат дуже багато і забуваємо, що у світі є величезна кількість інших проблем. Ось лише один приклад. Кіотський протокол коштує 150 мільярдів доларів на рік. При цьому, за оцінками ООН, за половину цієї суми, тобто за 75 мільярдів доларів на рік, можна вирішити всі головні світові проблеми, починаючи від постачання людям чистої питної води й закінчуючи освітою та медичною допомогою» [6], — говорив Бйорн Ломборг у одному зі своїх інтерв'ю.

На загал Ломборг критикує алармістські настрої і вважає, що страх перед екологічною катастрофою штучно роздутий і не має під собою серйозних підстав. Насправді, стверджує Ломборг, соціо-природні системи виходять із кризи: ріст населення земної кулі сповільнився, пройшов свій пік, сільське господарство навіть у більшості країн «тре-

тього світу» непогано вирішує свої завдання, забруднення повітря зменшується, ліси зовсім не щезають, зменшення популяції тих чи інших видів тварин має природний, циклічний характер тощо.

Опоненти Ломборга зазвичай зазначають, що він у своїх аналізах та прогнозах ретельно уникає згадок про найгірші оцінки ситуації та найбільш негативні варіанти розвитку. Проте головне, очевидно, зовсім не в цьому. Данський економіст-еколог бере до уваги суто кількісні чинники без їхнього можливого взаємозв'язку і взаємовпливу, без урахування якісних переходів за зміни тих чи інших кількісних показників. Скажімо, в якомусь регіоні зміна середньорічної температури лише на півградуса може спричинити істотні зміни в ланцюгу харчування того чи іншого виду тварин або птахів, наслідком чого стане принципово непередбачувана сьогодні трансформація біоценозу (бо ж ітиметься про проходження крізь точку біфуркації, коли ті чи інші варіанти змін виникають без суворого попередньої заданості). Чи можна взагалі зарані вести мову про певні наслідки на-

явних змін, — мовляв, вони не будуть значними, — чи варто все ж таки ставитися до цих змін із певною осторогою?

Водночас неполітикоректні критики ідей Ломборга говорять про те, що нетрадиційна сексуальна орієнтація вченого наклала значний, якщо не домінуючий відбиток на його міркування, звівши їх до низки проблем сьогодення і — внаслідок відсутності особистого зацікавлення в якісному житті дітей і онуків нинішнього покоління, — до відсутності турботи про віддалене майбутнє.

Крім того, «парадигма Ломборга» передбачає істотні зміни в самій основі способів людської діяльності й розвитку соціоприродних систем. Цільним способом діяльності, власне, самою основою буття людини дослідник пропонує зробити пристосування — за допомогою потужних техніко-технологічних та інформаційних підсистем — до стихійної (хоча й антропогенної) трансформації природних обставин існування, тоді як до цього інваріантом людської діяльності було раціональне перетворення довкілля, загалом — світу. Знову ж таки, заздалегідь прогнозувати від-

далені наслідки таких змін напрямків людської діяльності навряд чи можливо, й це також змушує до чітких острого.

2. Концепція Лавлока: боротися вже запізно

Утім, знаний британський учений Джеймс Лавлок вважає, що вже пізно намагатися протистояти глобальному потеплінню — змінилася екосистема Землі й вона тепер працює проти людини. Дослідник вважає, що людям залишається тільки намагатися вижити за катастрофічних екологічних умов, бо з іншим воно вже спізнилося. І немає жодних гарантій, що пристосуватися вдасться, — у цьому гіпотеза Лавлока докорінно відрізняється від гіпотези Ломборга. Та не лише цим: Лавлок значно критичніше дивиться як на попередню, так і на нинішню діяльність людства, а відтак він вважає навіть алармістські прогнози недостатньо реалістичними — дійсність, на його думку, значно гірша.

Джеймс Лавлок — член Британського королівського наукового товариства, відомий завдяки створенню і популяризації гіпотези Геї (англ.

Gaia), в якій він постулював, що Земля функціонує як своєрідний суперорганізм (термін, введений Лінном Маргулісом). Власне, йдеться про певну біосферну концепцію, сутність якої полягає у тому, що наша планета (як певна цілісність живої та неживої матерії) має не лише системи самоорганізації, а й «контрольний механізм», який підтримує довкілля у придатному для життя стані. Гіпотеза, власне, на сьогодні вже концепція Геї представлена у вигляді системної організмичної науки про Землю — геофізіології. Ймовірно, саме вона стане згодом тією синтетичною біосферною наукою, про потребу створення якої свого часу розмірковував Володимир Вернадський. Але значення концепції Геї не зводиться лише до формування природничо-наукової теорії. Її метафоричність, полісемантичність формулювань, рівень узагальнень надають їй метафізичного змісту. Сама метафора — ім'я давньогрецької богині, використати яке науковцеві порадив письменник Вільям Голдінг, — справляє враження на глибинні архетипічні шари підсвідомості людей, викликає широкі асоціації, в тому числі й релігійні,

і тим сприяє її популярності не лише серед учених-екологів та «зелених».

Науково-теоретичний і філософський виміри концепції Геї, тобто геофізіологія, вельми близькі до біосферної концепції Володимира Вернадського. Втім, виникла «гіпотеза Геї» в 1950–70 рр., коли Дж. Лавлок, за його власним визнанням, ще не був знайомий із працями Вернадського. Він висловлює жаль з приводу свого незнання і пояснює це тим, що донедавна були відсутні вдалі переклади творів Вернадського на англійську, а також загальною «глухотою» англomовних авторів до іншомовних текстів. [12]. Сьогодні теорія Вернадського розглядається швейцарським дослідником Жаком Грінволдом як інтелектуальна передісторія концепції Геї, а сам Лавлок описує Вернадського як свого «найбільш визначного попередника» [15].

Отже, Гея — це своєрідна самоорганізувальна система, метафорично, як зазначає сам Лавлок, — це суперорганізм, що має саморегуляторні геофізіологічні (це, власне, теж метафора або напіфметафора) властивості, тобто підтримує цілий ряд параметрів внутріш-

нього середовища на відносно стабільному, сприятливо-му для живих організмів рівні. Власне, гіпотеза Геї полягала у твердженні, що в планетарному масштабі життя активно підтримує відносно стабільні умови на Землі, комфортні для власного існування. Інакше кажучи, біота організує глобальні параметри середовища, безперервно «вибудовуючи» їх під себе в процесі власного еволюційного розвитку (гомеорез). «Увесь лик Землі, клімат, склад гірських порід, повітря й океанських вод є не лише результатом геологічних процесів, а й наслідком присутності життя. Завдяки безперервній активності живих організмів, умови на планеті підтримуються в сприятливо-му для життя стані впродовж останніх 3,6 мільярдів років. Будь-які види, котрі несприятливим чином впливають на довкілля, роблять його менш придатним для потомства, врешті-решт вигнані так само, як і найбільш слабкі, еволюційно непристосовані види...» [13, р.25].

Під оглядом геофізіології життя — це властивість цілісної складної системи, відкритої для потоків енергії та речовини й наділеної здатністю

підтримувати відносно постійно свій внутрішній стан. Геофізіологія, як синтетична наука про Землю вивчає властивості й розвиток цілісної системи, тісно пов'язаними між собою компонентами якої є біота, атмосфера, океани, земна кора. При цьому вважається, що саморегуляція таких важливих властивостей, як клімат і хімічний склад, є емерджентною властивістю процесу розвитку Геї. Геофізіологія орієнтується на пошук і вивчення механізмів саморегуляції планетарного рівня шляхом установлення зв'язків циклічних самопродукувальних процесів на клітинно-молекулярному рівні з подібними процесами на інших пов'язаних рівнях, таких як організм, екосистеми і планета в цілому.

Внаслідок процесу спільної еволюції біоти й середовища народилася, розвинулась і досягла зрілого віку Гея. При цьому такі глобальні параметри Геї, як хімічний склад атмосфери, іонний склад морської води, клімат підтримуються у далекому від термодинамічної рівноваги стані, сприятливому для існування самого життя. У цій системі живе й неживе настільки неподільні та потрібні одне одному,

беручи участь у загальному глобальному процесі шляхом колообігу і перенесення речовин, обміну інформацією, — що традиційне уявлення про середовище як про сукупність зовнішніх чинників, до яких організм змушений пристосовуватись у процесі адаптації та еволюції, має односторонній і вузький вигляд, є «поглядом зсередини», з точки зору популяції, виду, в обмежених часових рамках, справедливим тільки в масштабах існування дрібних таксонів і окремих типів екосистем.

«Традиційна аналітична методологія, заснована на уявленні про природу як зовнішній механізм, що його аналізує, ділить на частини і скеровує людський розум, який є об'єктивним зовнішнім спостерігачем, цілком неадекватна цій картині світу. Значно ближча їй «постніцшеанська» лінія, серйозно просунута М. Гайдеггером і його послідовниками (Гадамер та інші), включаючи американських прагматиків на кшталт Р. Рорті й навіть «біологізована» (див. Р. Рорті (1977) фундаментальна онтологія Варели і Матурани, відомі як енактивізм (enactivism) (Varela, Maturana, 1987), —

пише російський дослідник О. Казанський. — Сам Дж. Лавлок і чимало його соратників вважають, що багато в чому Гея — це корисна метафора. І попри це образ грецької богині надав емоційного забарвлення гіпотезі, сприяв її популяризації, що дуже важливо для залучення уваги та формування екологічної самосвідомості в широких кілах світової громадськості. Ставлення людини до Геї, цього далеко не пізнаного (і найшвидше, цілком непізнаного) в межах суто раціонального підходу явища мусить наповнюватись етичним, естетичним і, можливо, навіть релігійним змістом, який вносить мурдність цілісного й історичного еволюційного знання і спрямовує в належне рідше використання наукових досягнень» [3].

Згідно з концепцією Лавлока, Гея — самоцінність; вона не може бути підпорядкованою людині. Радше навпаки — людина має усвідомити, що вона частина Геї, що здоров'я Геї — це і її здоров'я. Необхідно спрямувати зусилля людей на вивчення і підтримку органічних механізмів саморегуляції та самоорганізації на планетарному рівні. Найкращим

підкуванню про людину є підкування про всю Гею. А відтак практика, прийнята в індустріально розвинених країнах, коли величезні кошти витрачаються на охорону здоров'я за дуже слабких державних і міжнародних зусиль зі збереження біосфери й довкілля є хибним колом. Що більше ми підкуємось про людство як про окремий біологічний вид, використовуючи для цього науково-технічний потенціал, тим дужче погіршуємо середовище для всіх інших видів, а в підсумку, через десятки-сотні років — для себе (ефект відтермінованого бумеранга). Людина, завдяки своїй вірі в нескінченний науково-технічний процес і в свою здатність суто раціонально та вичерпно пізнати світ, який бачить об'єктом активного перетворення, уподібнює себе до божественної сили, хоча за єством своїм є істотою скороминущою. Якщо людина кидає виклик Геї, то неминуче зазнаватиме катастроф, оскільки веде боротьбу із самою собою. Коли людина народжується, то виходить із лона матері в лоно Геї, в єдино можливу, практично довічну (потенційно) систему життєзабезпечення людської популяції.

Сьогодні, вважає Лавлок, зловживання людини відносно довкілля примушують цю систему працювати проти Homo Sapiens. Вигляд це має такий, що людство в цілому в його чинному стані — недуга біосфери. Остання і намагається зцілитися, змінюючи деякі параметри свого існування таким чином, щоб «викинути» з себе людину, чи, принаймні, відкинути її кудись на маргінес. У сфері зміни клімату людство проминуло «точку повернення», і цивілізація, якою ми її знаємо, навряд чи вціліє. «Ще до кінця нинішнього століття мільярди з нас помруть, а жменька людей для продовження роду житиме в Арктиці, де клімат залишиться стерпним», — стверджує Лавлок (ця жменька становитиме, щоправда, за оцінками дослідника, близько 500 млн. осіб) [11].

Учений вже не вимагає, як це він робив раніше, ще у 1980-ті, пошуку нових способів протидії глобальному потеплінню, він закликає уряди Британії та інших країн почати масштабні підготовчі заходи для виживання в «кліматичному пеклі», яке, на його думку, неминуче настане, коли в Європі на 8 гра-

дусів потеплішає. Патріарх «зеленого руху» писав у The Independent, в статті «Ми вже пройшли точку неповернення»: «Ми зробимо все можливе, щоб вижити, але, на жаль, я не думаю, що США або економіки Китаю і Індії, що розвиваються, зупиняться вчасно, а вони є головним джерелом емісій вуглекислого газу. Відбудеться найстрашніше». На його думку, «ми повинні враховувати страхітливі темпи змін і усвідомити, як мало залишилося часу, щоб діяти, а потім кожні співтовариство й країна повинні знайти якнайкраще застосування своїм ресурсам, щоб підтримувати цивілізацію якомога довше». Провідні уряди світу, переконаний він, повинні планувати безперервні енергетичні й продовольчі поставки в «глобальному парнику» і захист від підвищення рівня моря [8].

Однією з головних складових нової книги Лавлока «Помста Геї» [14] є «керівництво для тих, хто вижив», адресоване людям, які боротимуться за існування після повного структурного розпаду чинного екологічного механізму. В ньому містяться базові наукові знання про людство, багато з яких ми приймаємо сьогодні

ні як належне, хоча вони були отримані в результаті наполегливої роботи. Це, наприклад, інформація про наше місце в Сонячній системі або про те, що бактерії та віруси викликають інфекційні захворювання. Просто-таки антиутопія, і можна було б спробувати відмахнутися від тверджень науковців, якби не те, що свою концепцію саморегуляції біосфери Лавлок запропонував ще в 1970-х роках, коли працював у США, досліджуючи під егідою NASA можливість існування життя на Марсі. Якби він не заговорив про небезпеку радикальної зміни клімату раніше за всіх — майже 20 років тому, якби він не входив до групи вчених, котрі створили доповідь про глобальне потепління для уряду Маргарет Тетчер ще у квітні 1989 року. З того часу практично всі похмурі прогнози Лавлока справджуються з високою мірою точності.

«Глобальне потепління, викликане перш за все масштабними емісіями промислових газів, майже напевно є найсерйознішою загрозою серед усіх, із якими стикалося людство, оскільки воно ставить під питання придатність Землі для життя, — пише Джеймс Лав-

лок. — Підвищення температур у найближчі десятиліття означає, що сільське господарство може стати неможливим у дуже масштабних районах світу, де люди вже бідні й голодні. Запаси води у мільйонів і навіть мільярдів людей можуть закінчитися. Підвищення рівня морів може зруйнувати прибережні зони в таких країнах, як Бангладеш, у момент бурхливого зростання чисельності населення. Число екологічних біженців паралізує можливості всіх служб і навіть усіх країн, тоді як сучасна міська інфраструктура піддається спустошливим руйнуванням внаслідок погодніх явищ, подібних до буревію «Катріна» в Новому Орлеані 2005 року» [7].

Проблема ускладнюється тим, що сучасна цивілізація фактично потрапила в пастку: Китай та Індія, дві нові могутні індустріальні держави (кожна — з населенням понад мільярд), переживають період бурхливого економічного зростання; у Китаї щотижня будується нова електростанція на вугіллі. Схожі процеси відбуваються і в Індії. Якщо ці держави вирішать загальмувати свій розвиток, який виливається у величезні викиди вуг-

лекислого газу, але допомагає мільярдам людей вирватися зі злиднів, то відбудеться протиурядова соціальна революція. А якщо теперішні тенденції збережуться, то зростання викидів CO₂ і зростання глобальної температури (не кажучи про підняття рівня океану і затоплення ряду великих міст та сільськогосподарських угідь цих країн) призведуть до постійних неврожаїв і викличуть голод, що знову ж таки призведе до соціальних потрясінь. «Якщо зміни клімату триватимуть, я схильний вважати, що до середини століття Китай не зможе виробляти достатньо харчів, щоб прогодувати свій народ. Китайцям доведеться кудись переселятись, а Сибір слабо заселений, і до зазначеного часу там стане тепліше» [7].

Як бачимо, концепція Лавлока — це передусім навіть не комплекс природничих гіпотез і теорій, які дають можливість доволі точно прогнозувати процеси змін клімату загалом та окремих компонентів цих змін, а певна світоглядна й філософська система; тут ідеться й про певні квазірелігійні настанови, які вимагають усвідомленого прийняття нашими сучасниками незворотної кари

за колишні гріхи людства. Цієї кари уникнути неможливо, її можна тільки до певної міри пом'якшити, якщо нинішнє й наступні покоління поводитимуться відповідним чином, істотно зменшивши свою світоперетворювальну гординю та різко скоротивши бездумне споживання природних ресурсів. Тільки це зможеспонукати Гею не знищувати, а лише відсунути на маргінес людство як потенційно небезпечний для геофізіологічного здоров'я елемент біоти.

3. Концепція Вайцзекера: шанс «фактора 4»

Ще одна позиція у дискусії про глобальні зміни клімату — та, що її дотримується група дослідників, які в 1990-х підготували доповідь Римському клубові, пізніше видану окремою книгою. Це Ернст фон Вайцзекер, Ейморе Ловінс та Гантер Ловінс, а назва книги — «Фактор 4: подвійне багатство — половинні ресурси» (Factor Four. Doubling Wealth, Halving Resource Use) [9]. Головна теза їхньої концепції полягає в тому, що сучасна цивілізація здатна кардинально змінитися на краще

за порівняно короткий час. Як зазначає Богдан Гаврилишин, «ми могли б продукувати все те, що продукується тепер, на тому самому рівні якості, з тими самими функціями, але залучаючи тільки 1/4 ресурсів, використовуваних нині, в тому числі 1/4 енергоносіїв. А це означало б кардинальне зменшення енерго- і матеріалоемності продуктів промисловості й сільського господарства, значне зменшення шкідливих викидів у атмосферу, зрештою — можливість здешевлення багатьох речей, що стали б доступними сотням мільйонів людей, отже — крок у подоланні бідности» [2, С.79].

Автори доповіді й книги використовують ключове поняття «ефективність ресурсів» і наполягають, що саме воно має лежати в основі соціоекономічних розрахунків та практики. А відтак сучасний рівень технологій цілком достатній для того, щоб людство могло жити вдвічі краще і витрачати вдвічі менше, що радикально змінило б головні параметри сучасних соціоприродних систем, різко зменшило б антропогенне навантаження на довкілля й сповільнило б зростання глобальної температури, а відтак — і кліматичні зміни.

«У минулому прогрес зводився до збільшення продуктивності праці. Ми ж, зі свого боку, вважаємо, що не менш важливою є продуктивність ресурсів, яка має стати предметом першочергової уваги... На Всесвітньому саміті в Ріо-де-Жанейро було ще раз підкреслено, що розвиток повинен відповідати такій умові, як сталість, бути сталим. Саме на цей критерій спирається прогрес, у основі якого лежить "фактор «чотири»"... Країни, котрі підуть шляхом "революції ефективності", під оглядом міжнародної конкурентоспроможності не втратять нічого, але набудуть чимало, — пишуть автори доповіді й книги. — Це стосується не тільки промислово розвинених країн Півночі, але ще більшою мірою Китаю, Індії, Мексики чи Єгипту, тобто країн, що мають багаті й дешеві трудові ресурси і при цьому відчують енергетичний голод. Чому вони мають наслідувати приклад Сполучених Штатів і Європи, даремно витрачаючи свої енергетичні й матеріальні ресурси? Їхній шлях до успіху буде не таким тернистим і набагато безпечнішим, якщо в основі

їхнього технічного прогресу лежатиме революція ефективності. Остання неминуче має набутти характеру глобальної тенденції» [1, С.13].

Автори доповіді наголошують, що причиною лиха є своєрідний «економічний туберкульоз», який ґрунтується на бездумному споживанні та розтрачуванні ресурсів, на продовженні застарілої стратегії часів промислової революції, коли праця людини замінювалася використанням ресурсів. «Однак сьогодні ця заміна зайшла надто далеко, призвівши до надмірної експлуатації енергетичного і матеріального потенціалу води, ґрунтів, атмосфери. Переваги у "продуктивності", отримувані в такий спосіб, лягають надто великим тягарем на живі системи, які забезпечують нас усім необхідним та водночас мусять вбирати відходи нашої цивілізації... Вихід полягає у революційному підвищенні ефективності використання ресурсів... Виправлення дисбалансу у використанні робочої сили і матеріалів, підвищення ресурсоефективності й відмова від непродуктивних витрат — усе це на практиці відкриває якнайширші економічні можливості. Лікування може пройти безболісно, справляючи

добродійний вплив як на природні системи, так і на соціальну тканину світової цивілізації». [1, С.14].

За підрахунками авторів, нераціональне використання ресурсів має грандіозні масштаби. «У загальносвітовому масштабі ця сума складає не менше ніж 10 трлн. дол. Вони викачуються із гаманців населення (особливо з бюджету сімей із низьким рівнем доходу), в результаті підривається основа наших ресурсів, отруюються вода, атмосфера, ґрунти й самі люди, падає зайнятість і стримується економічна активність... У основі лікування — точна наука, гарна економіка та здоровий глузд, а полягає він у ефективному використанні ресурсів, у прагненні досягати більшого, а витрачати менше. Йдеться не про регрес, не про повернення до старих методів, а про початок нової революції, завдяки якій нам вдасться домогтися різкого підвищення продуктивності ресурсів» [1, С.15].

На загал концепція «фактора 4» ставить проблему кліматичних змін серед головних проблем загальної кризи цивілізації, які підлягають розв'язанню за допомогою її методів і рецептів: «Зменшен-

ня рівня забруднення довкілля і подолання проблеми вичерпання ресурсів. У природі ніщо не зникає без сліду. Витрата ресурсів забруднює атмосферу, воду і ґрунти. Зростання ефективності обмежує їхнє використання і тим самим знижує забруднення довкілля, що саме вже стає важливим ресурсом. Ресурсоефективність може сприяти вирішенню таких серйозних проблем, як кислотні дощі й зміна клімату, знеліснення, погіршення родючості земель, переобтяження міських вулиць. Ефективне використання енергії поряд із продуктивним, сталим веденням сільського господарства, включаючи лісівництво, можуть створити умови, за яких до 90% сьогоденських екологічних проблем просто щезнуть, причому це не тільки не потягне за собою нових витрат, а й дасть за сприятливих обставин певний прибуток. Підвищення ефективності дозволить також вивільнити час для вдумливого, відповідального й послідовного осмислення глобальних проблем» [1, С.16].

Таким чином, огляд деяких, далеко не всіх наукових і світоглядних концепцій, пов'язаних із різними варіантами оцінки кліматичних змін

та реакції на них, засвідчує всю серйозність нинішньої ситуації та нагальну потребу в швидких і нестандартних політико-економічних діях із вирішення кліматичної проблеми. В іншому разі не спрацюють жодні чинники, які б допомогли людству подолати сучасну кризу, й глобальна катастрофа перекреслить усі спроби модернізації таких держав із запізненим націєтворенням, як Україна. ≡

Література

1. Вайцзеккер Э., Ловинс Э., Ловинс Л. Фактор Четыре. Затрат – половина, отдача – двойная. Новый доклад Римскому клубу.. М.: Academia, 2000. – 400с.
2. Гаврилишин Богдан. Як визначити українські дороговкази на роздоріжжях цивілізації? // Народний депутат, 2007, №10, С.78-82.
3. Казанский А.Б. Феномен Гей Джеймса Лавлока <http://www.evol.nw.ru/labs/lab38/kazansky/fenomen.htm>
4. Ломборг Бьорн. Правильные приоритеты для «большой восьмерки»», <http://www.project-syndicate.org/commentary/lomborg2/Russian>.
5. Ломборг Бьорн. Охладите! Глобальное потепление. Скептическое руководство. СПб, Питер, 2008. – 203с.
6. Ломборг Бьорн. Интервью. Датский эколог Бьорн Ломборг носит футболки вместо пиджаков, ездит на работу на велосипеде и называет Киотский протокол пустой тратой денег. <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1500601,00.html>
7. Создатель «теории Гаяя» климатолог Лавлок предсказывает планете полное опустошение: <http://www.newsru.com/world/29nov2006/teoria.html>
8. Environment in crisis: 'We are past the point of no return'. By Michael McCarthy. <http://www.independent.co.uk/environment/environment-in-crisis-we-are-past-the-point-of-no-return-523192.html>
9. Factor Four: Doubling Wealth, Halving Resource Use – A Report to the Club of Rome. Ernst Ulrich Weizsäcker, Amory B. Lovins, L. Hunter Lovins, Club of Rome. – Earthscan, 1998. – 224 p.
10. Intergovernmental Panel on Climate Change <http://www.ipcc.ch/index.htm>
11. James Lovelock. Author of the GAIA theory <http://www.ecolo.org/lovelock/index.htm>
12. Levit G.S., Krumbein W.E. The biosphere-theory of V.I. Vernadsky and the Gaia-theory of James Lovelock: a comparative analysis of the two theories and traditions // Журн. общ. биол. 2000. Т. 61, № 2. С. 133-144.
13. Lovelock J.E. Gaia: The practical science of planetary medicine. – Gaia book limited, 1991.-192 pp.
14. Lovelock J.E The Revenge of GAIA, Why the Earth Is Fighting Back – and How We Can Still Save Humanity. Penguin, Basic Books, 2006, 176 p.
15. Review: Green from the grave <http://www.newscientist.com/article/mg15721255.900-review-green-from-the-grave.html>

Отар Довженко

Передчуття кінця зомбі-журналістики

Змальовуючи настрої в суспільстві перед останніми виборами, поет і публіцист Андрій Бондар використав вірш Константиноса Кавафіса «В очікуванні варварів», де цивілізовані римляни з острахом і нетерпінням водночас очікують приходу диких орд. Ця точна метафора стає ще точнішою, якщо застосувати її до настроїв, які панують серед журналістів. Що виразнішою робилася перспектива вибору між Віктором Януковичем і Юлією Тимошенко, то похмуріші прогнози лунали з уст моїх колег. Переможець, мовляв, донищить рештки свободи слова, візьме під суворий контроль засоби масової інформації, унеможливить інакодумство і плюралізм. Закручування гайок відбуватиметься під благоліпним приводом наведення порядку й подолання хаосу, закінчиться ж усе, як у Росії чи Білорусі... І якщо серед

посполитого люду на кожного, хто свято вірить у невідворотність другої державної мови, генпрокурора Медведчука, відновлення СРСР, російської або натівської окупації та інших «страшилок», то в журналістському середовищі віра в невідворотність кінця свободи слова тотальна.

Можливо, в цьому щось є. Можливо, люди тимчасово розквітлої під впливом Майдану, а потім вкрай запалючої професії інтуїтивно відчують, що без повної деконструкції відновлення журналістики в Україні не станеться. Адже, нестримно впиваючись свободою і забуваючи про те, заради чого цю свободу дано, ми нажили букет надто серйозних, невиліковних хвороб. І те, що мають захопити і з легкістю підкорити варвари, буде вже трупом.

Де ми помилилися

У 2004-му, коли всі кричали «Ю-щен-ко!», ми кричали теж. Тоді це здавалось безальтернативною позицією будь-якої порядної людини, якщо вона, звісно, не мала якихось регіонально-обтяжуючих обставин. Успіх Майдану видавався дивом і перевершував усі сподівання, тож ми, замість того, щоб узяти нову владу під пильний і прискіпливий нагляд, видавали їй нові й нові кредити довіри. Нещодавно я з жахом — «невже це справді я писав?» — надивав у інтернеті свою публікацію тих часів, де серйозно вихваляв губернатора однієї з областей за якусь популістську заяву. Попередження ж деморалізованих опонентів — ви, мовляв, теж дочекаєтеся темників від свого Ющенка, — сприймалися як недолюблене каркання.

Ми не змогли не лише передбачити зміни на гірше, але й розгледіти їх, коли вони почалися. Розуміння, що ніякої «помаранчевої» і «народної» влади більше немає, а є лише змагання кількох по-сткучмістських фінансово-

політичних груп, прийшло до багатьох аж після виборів 2006-го або й пізніше. До деякого остаточно не прийшло й досі.

Високу професійну планку, встановлену після Майдану, було важко утримувати — і нам самим, і нашим роботодавцям, у яких з'явилися нові інтереси в політичному протиборстві. Спочатку нам пропонували поборотися за справедливість, захистивши пером від рейдерів хазяйський завод. Потім, із початком виборчої кампанії, почали підкидати потрібні теми та героїв — непоганих, наших, суцільно помаранчевих! Стало очевидним, що від нас чекають уже не професіоналізму, а правильно розставлених акцентів, відфільтрованих фактів, сервільних інтерв'ю з правильними людьми. За це платили приємні гроші, це не суперечило нашим переконанням, то чом би й ні?

Згодом тим, кого не влаштовувала така модель роботи, почали вказувати на двері. Жодної цензури, політики — модернізація, реструктуризація, оновлення кадрів. З телебачення, найдорожчого, найбільш затребуваного серед

усіх медіа, за п'ять років було викинуто більше половини фахових журналістів. На місце неслухняних приходили молоді й голодні неофіти з провінції, не обтяжені професійно-етичними гальмами, готові виконувати будь-яке завдання, аби їхнє прізвище з'являлось на шпальті або обличчя — на екрані. Витіснені стікали отрутою та шукали собі місце на медійному маргінесі чи поза професією.

У багатьох із нас розчарування в політиках Майдану прогресувало й перетворювалось на розчарування в Майдані, тобто в собі. Відкинувши спалюжені моральні орієнтири, ми не мали ні сили, ні бажання чинити опір, тож ставали конформістами, сподіваючись щоразу: ось закінчатся вибори, й усе буде добре.

Вибори все не закінчувались. 2008-го ми зіткнулися вже не з окремими побажаннями, а з серйозними табу на висвітлення діяльності чи навіть на згадку про певних політиків. Усвідомлення того, що наші роботодавці накладають ці табу за домовленістю чи наказом тих-таки «помаранчевих» політиків,

розвіяло останні ілюзії щодо існування більшого й меншого зла в українській політиці. Та було запізно. Раніше, коли бити на сполох ще мало якийсь сенс, ми мовчали, вважаючи цензурні утиски колег їхніми проблемами; тепер, навіть якби почали репетувати, нас ніхто б не почув.

Після того, як професіоналізм перестав бути обов'язковою вимогою до журналістів популярних ЗМІ, звільнення за власним бажанням як останній аргумент у боротьбі з цензурою більше не працювало. Хочеш — іди, незамінних нема. З початком кризи, коли закрилося чимало ЗМІ, й майже в жодному не обійшлося без скорочень, медіа-власники облишили будь-яку формальну пристойність, відверто вимагаючи від журналістів палкої вдячності за саме лише збереження робочого місця.

Чи могли ми вдіяти бодай щось? На останніх етапах — напевно, хоча опір у всякому разі кращий за приречену бездіяльність. Зате на початку, коли демократичні принципи ще не були марним звуком і принаймні декларувалися новою владою не жартома, можна було спробувати

протистояти спокусі. Журналістська спільнота, однак, не становила єдиного цілого й не усвідомлювала своєї місії та своїх інтересів, тож і захиститися не змогла.

У президентській виборчій кампанії 2009-2010 медіа відіграли роль цілковито керованої допоміжної інфраструктури, покликаної доносити політичну агітацію та контрагітацію до виборців. Вони більше не є суб'єктом, а лише засобом у цьому процесі. Замість того, щоб адекватно відображати дійсність, вони приховують і спотворюють її так, як вигідно власникові та його політичним союзникам. Прихована реклама кандидатів повністю заступила політичні новини та аналітику, оплачені зрежисовані телевистави (по мірі загострення передвиборчої боротьби дедалі частіше — монологічні) посіли місце політичних ток-шоу, а в багатьох газетах скоротили політичних оглядачів, адже шпальти заповнилися матеріалами, присланими з виборчих штабів. Нам уже навіть не пропонують продаватися — все, що потрібно, зроблять без нас. У професійній журналістиці просто нема потреби.

Так звана свобода слова

Те, що в Україні називають свободою слова, насправді є більш чи менш рівним доступом до медіа-ресурсів, санкціонованим медіа-власниками, і надаваним політикам у обмін на гроші чи інші блага. Із свободою висловлення думки, донесення актуальної інформації до суспільства цей механізм не має нічого спільного — політикам просто надається право перетворити продукт журналістської праці (вже не творчості, її більше нема) на власну приховану рекламу чи піар. Інструкції, які отримують журналісти «згори», менш конкретні, ніж темники часів Кучми, але потребують більш системного виконання, не залишаючи шпаринки для професійної «партизанщини». Хоч якими плюралістичними на позір видаються медіа, насправді журналіст у 2010-му на порядок більш залежний і керований, ніж був у 2004-му.

Як це робиться на практиці, розгляньмо на прикладі телебачення.

За частками аудиторії віком 18+ розподіл телевізій-

ного ринку має такий вигляд: майже три його чверті — в руках трьох найбагатших українців та однієї «маски» (офіційно власником групи «Інтер» є Валерій Хорошковський, однак є всі підстави сумніватись у тому, що він насправді володіє контрольним пакетом). Отож, холдинг Пінчука — 28% ринку, «Інтер» — 24%, ресурс Ігоря Коломойського — 10%, канали Рината Ахметова — 9%.

Жоден із медіа-магнатів не брав безпосередньої участі в передвиборчій і політичній боротьбі, але кожен зацікавлений у якомога кращих результатах із новим президентом. Оптимальним виходом у такій ситуації було розкладання яєць у різні кошики, яких на виборах, що минули, виявилось шість. Два найбільші — Тимошенко і Янукович як реальні претенденти на президентський пост. Два середні — Ющенко і Литвин — претенденти не дуже реальні, але впливові в силу своїх теперішніх посад. Два менші — Тігіпко та Яценюк, платоспроможні кандидати на третє місце, за якими, можливо, майбутнє. Діяння цих шістьох політиків, перемішані з їхніми ж заявами,

гаслами та передвиборними обіцянками, з жовтня по лютий замінили телевізійні новини, а почасти й політичні ток-шоу. Інші кандидати у президенти згадувались у новинах лічені рази, натомість «чудовій шістці» не доводилося створювати жодних інформаційних приводів — їх показували просто так. Але, звісно, не «за так». У ніч виборів дехто з кандидатів-аутсайдерів скаржвся: мовляв, грошей на джинсу не мав, тому й не переміг. Звучить дико й симптоматично, але по суті відповідає дійсності.

Обмеження, накладені на журналістику, продиктовані вже не ідеологією, а суто бізнесовою логікою. Жодного порівняльного аналізу дій, програм чи обіцянок політиків, адже порівняння може виявитися не на користь одного з клієнтів-замовників. Жодної справжньої аналітики — з тієї самої причини. Монолог замість дискусії. Якщо подекуди дозволено іронію, то лише вихолощену, штамповану, беззубу. Таким, наприклад, був єдиний сатиричний телепроект, створений під президентські вибори, — мультсеріал «Усіх на

дебати» телеканалу «Сіті», тоді як непересічний зразок справжньої політичної сатири — серіал «Недоторканні» — ТРК «Україна» просто побоялася пустити в ефір.

Особлива ситуація в політичних ток-шоу. Замислені як вільні майданчики для політичних дискусій, «діти» й «онуки» Шустерової «Свободи слова» деградували до стану платної трибуни, яка здається в оренду політикам. Гості поводяться з оплаченим рекламним часом показайськи: самі визначають тему, присутній у студії контингент, затверджують перелік запитань, часом навіть приводять свою публіку для імітації оплесків. Оази справжніх дискусій та аналітики збереглися на менш рейтингових каналах — 5-му, Першому національному, ТВІ. Однак, з огляду на невелику аудиторію, вони не справляють істотного впливу на громадську думку. Що ж до трійки головних програм — «Великої політики з Євгенієм Кисельовим» на «Інтері», «Шустер live» на ТРК «Україна» та «Свободи слова на ICTV», — то вони вже давно в гонитві за рейтингами проміняли кон-

структивні пошуки істини та компромісу на штучно роздмухувані або навіть спровоковані пристрасті, конфлікт заради конфлікту. Все, що відбувається в студіях цих програм, відбиває у глядача будь-яке бажання заглиблюватися в суть обговорюваних питань, формуючи в нього уявлення про політикум як марнотний і паразитарний інститут... І вкотре змушує його зневіритись у власній спроможності змінити щось у країні.

Зрештою, навіть справжня свобода слова має сенс лише тоді, коли це слово може бути почуте й викликати адекватну реакцію. Прислужництво журналістів закономірно породило зверхнє панське ставлення до них із боку політиків, тож тепер вони самі визначають час, формат і тему спілкування з медіа. Особливо це було очевидно на останніх ток-шоу перед виборами, коли кандидати дозволяли собі пропускати повз вуха запитання ведучих і журналістів, натомість промовляючи те, що їм вигідніше було сказати в ефірі. «Нас більше не цензурують, нас ігнорують», — розпачливо констатував у своєму

блосі один мій знайомий журналіст.

Чи варто проводити журналістські розслідування, викривати корупцію чи злочини, якщо всі винуватці завжди залишаються безкарними? Ми пам'ятаємо чи мало так званих «скандалів», які нічим не закінчувались, оскільки їхні фігуранти виявлялися захищеними депутатською або якоюсь іншою недоторканністю. Найбільше, на що можуть розраховувати ЗМІ, — бути використаними для роздмухування чергової скандальної історії, яка вмить забудеться, коли про неї перестануть писати й розповідати в теленовинах. Ще прикріше, що на гостровикривальну інформацію медіа перестають реагувати не лише правоохоронні органи, але й суспільство. Воно апріорі вважає будь-яку негативну інформацію «чорним піаром» і «компроматом», не має охоти ні розбиратись у подробицях, ані вирішувати, хто правий і хто винний. Попліткувати на лаві біля під'їзду, пообурюватись, вилаяти в черговий раз «їх усіх» — і забути.

Зовсім не дивно, що за останні два роки в топ-

десятці українських телеканалів поменшало на дві служби новин (які, до речі, виробляли чи не найякісніші програми — «Вчасно» НТН і «Один день» К1) і декілька проектів журналістських розслідувань. У них, знову ж таки, нема потреби.

Не все так погано?

Те, що відбулося за останні роки з українськими медіа, є наслідком не чиеїсь злої волі чи підступного плану, а збігу інтересів медіа-власників та політиків на тлі аморфності й деморалізованості журналістів. На відміну від 2004 року нема ні єдиного центру управління цензурою, ні «поганого» Медведчука, який її уособлює, хоча механізми обмеження журналістської свободи скрізь приблизно однакові. Нема і якоїсь злої сили, що поширювала б цензуру — це відбувається самоплином, за законами вільного ринку.

Змальована вище картина стосується переважно найпопулярніших телеканалів і друкованих видань, які охоплюють політично пасивну більшість аудиторії, однак за бажання

кожен українець має змогу знайти альтернативний погляд або тлумачення інформації. Порівняно вільними залишаються інтернет, радіо, невеликі телеканали, суспільно-політичні друковані видання. Окрему категорію становлять регіональні медіа: вони ще більш залежні від власників і ще активніше практикують джінсу, однак через специфіку медіа-ландшафту різних регіонів подекуди відображають ширший спектр думок у порівнянні з всеукраїнськими ЗМІ.

Громадяни, здатні активно шукати і знаходити в цих джерелах якісну інформацію, дивляться на ситуацію у вітчизняній політиці тверезіше й критичніше. Результати передвиборних опитувань серед користувачів інтернету продемонстрували, що їхні електоральні вподобання чи не діаметрально протилежні перевагам більшості. Якби монополію масового телебачення та преси можна було зруйнувати, перерозподіливши увагу аудиторії на користь онлайн- та «інді»-медіа, ми мали б зовсім інші результати вже цих виборів.

Однак це навряд чи можливо, принаймні, в найближчій перспективі. Українська аудиторія надзвичайно консервативна, старша її частина дотепер зберігає вірність телеканалам, у яких не переживається тяглість традиції радянського Центрального телебачення, і вірить написаному в газетах так само, як вірила газеті «Правда». Поширеною альтернативою беззастережній довірі до ЗМІ є тотальна недовіра за принципом «усі брешуть». Тож проблема медіа-грамотності, себто вміння правильно фільтрувати й інтерпретувати інформацію, отриману з медіа, стоїть сьогодні надзвичайно гостро. Природно, що чекати якихось дій у цьому напрямку від влади немає сенсу, тож це завдання цілком покладеться на структури недорозвиненого громадянського суспільства.

Небезпека узалежнення ЗМІ від інтересів власників та політиків полягає не лише в дезінформації суспільства: як орган, вражений раковою пухлиною, починає замість потрібних організму речовин виробляти отруту, так і українські медіа в своєму сучасному стані здатні за-

вдати суспільству невинної шкоди. Згадаймо істерію навколо епідемії грипу в листопаді 2009 року, створену та підтримувану передусім засобами масової інформації. Багатьом тепер соромно за свою поведінку в ті дні, та я не зустрічав жодного журналіста, що покався б за нагнітання істерії, сприяння піару політиків і замовчування правдивої, об'єктивної інформації про «епідемію». Тоді, коли сотні тисяч людей штурмували аптеки й німіли від страху перед екранами, чекаючи на нові страшні звістки, в студіях ток-шоу про те, хто винен у поширенні грипу і який сорт часнику варто їсти для його профілактики, дискутували... політики. Вони ж у розлогих зверненнях до народу демонстрували, як одягати марлеву пов'язку, оголошену дешевою панацеєю від пошести. У здоровому медійному середовищі ця віртуальна хвиля вщухла б відразу завдяки професійним антиміфологізаційним діям журналістів. Але керуване й інертне середовище, яким є наші медіа сьогодні, — ідеальний поживний бульйон для інформаційної зарази. Й цим інструментом маніпу-

ляції громадською думкою можуть вільно користатися не лише горе-можновладці України, але і її вороги.

Уже 13 років влада (Кучми, Ющенко й усіх інших — як виявилось, різниці практично нема) «годує» громадянське суспільство обіцянками створити суспільне телебачення і радіомовлення. Ця тема стала анекдотичною для тих, хто свого часу витратив чимало зусиль і часу на просування ідеї суспільного мовлення в Україні. Незважаючи на те, що перед виборами 2010 року ми отримали чергову дозу обіцянок, час визнати, що з такою владою нам краще не мати суспільного мовлення взагалі, аніж отримати симуляцію — УТ-1 під новою вивіскою. Наявні в Україні політичні угруповання не готові випустити зі своїх рук важелі впливу навіть на один всеукраїнський телеканал або радіостанцію, тож і влада, й опозиція будуть єдині у прагненні взяти «суспільне» (за визначенням — незалежне) мовлення під контроль. Позаяк сам по собі факт існування суспільного мовлення не є панацеєю від хвороб суспільства, а реалізувати цей проект на рівні

Бі-Бі-Сі, або хоча б не гіршому за комерційні телеканали, за теперішніх умов навряд чи можливо, варто відкласти цю розмову до тих часів, коли українські політики рахуватимуться з суспільством.

Варто спробувати ще раз

Побоювання моїх колег небезпідставні: більш ніж імовірно, що новий президент України рано чи пізно подбає про те, щоб «нічийна» медіа-машина працювала саме в його інтересах. Та чи варто сприймати це як кінець світу?

У тому, що українська демократична професійна журналістика не відбулася, винні в першу чергу самі журналісти. Отримавши свободу, але не вміючи нею користуватись, вони дозволили собі втрапити у ще небезпечнішу кабальну залежність, цього разу від грошей та волі роботодавця-власника, який здає їх в оренду політикам. А ще — від власних лінощів, адже так зручно халтурити, коли від тебе не вимагають працювати якісно.

Разом із тим, на руїнах залишилося чимало фахових

і свідомих людей, які хочуть працювати за професійними стандартами, створювати якісний продукт, виконувати функції, притаманні медіа в цивілізованому суспільстві. Сьогодні ці люди вимушено мовчать або перебувають на маргінесі, звертаючись до вузької аудиторії інтернет-видань або малотиражної преси. Вони добре засвоїли уроки останньої п'ятирічки й навряд чи знову наступлять на граблі довіри до «хороших» політиків. Вони також розуміють, що кардинальні трансформації в наявному масиві популярних ЗМІ можливі за двох майже нереальних умов: зміни медіа-власників і політичної еліти. Передумов для цього зараз немає, а незабаром може стати ще менше. Поки ключові медіа-ресурси перебувають у руках олігархів та виживають за рахунок їхніх дотацій, а політики сповідують посткучмістське бачення прислужницької ролі журналіста, симбіотичне паразитування триватиме.

Та є інший шлях — створення й розбудова якісної медійної альтернативи.

Ідеться про медіа, діяльність яких буде заснована на обов'язковому дотриман-

ні професійних стандартів у тому вигляді, в якому вони існують у демократичних країнах. Їхньою метою, хоч як ідеалістично це звучить, буде не отримання прибутку чи вплив на громадську думку, а здійснення базових соціальних функцій ЗМІ. Щоб конкурувати з комерційними медіа, вони повинні виробляти продукт на високому рівні — як за змістом, так і за технологією. Водночас з огляду на варварську культуру медіа-власності, що панує в Україні, вкрай важлива не номінальна, а реальна незалежність цих нових медіа від бізнесу й політики.

Усі умови для цього є в інтернеті, зокрема в царині громадянської журналістики. Інтернет має низку переваг у порівнянні з традиційними медіа, таких як загальнодоступність, незарегульованість державою, значно менша праце- та ресурсомісткість, мультимедійність і мультиформатність. Тут не діє прислів'я «один у полі не воїн» — чимало авторських проєктів і навіть блогів «переплюнули» за популярністю класичні видання. Головним питанням залишається гарантія якості, адже інтернет-

журналіст має значно меншу відповідальність перед законом, ніж співробітник традиційного ЗМІ. Непоганий приклад фахової роботи в інтернеті демонструють не лише видання-ветерани, такі як «Українська правда» чи «Обком», але й молоді проєкти. Наприклад, «За Україну» (zaua.org) — ресурс, що балансує на межі журналістики й блогерства, пропонуючи широкий спектр не лише думок, але й нестандартних тем, які навряд чи колись будуть розкриті в газеті «Факты».

Поки що доступ до інтернету мають не більше чверті українців, однак кількість користувачів мережі стрімко зростає й за всіма прогнозами в наступному десятилітті онлайн-медіа потіснять телебачення, радіо та пресу. Перспективними є й напрямки інтернет-радіо та телебачення, які не вимагають багатомільйонних інвестицій для виробництва якісного продукту. Однак і чимало незалежних традиційних медіа, де поки що дихається вільно, також мають шанс стати осередком інтелектуального та професійного спротиву, яким у 2004-му був 5-й канал. Зараз у цьому напрямку

намагаються рухатися телеканал ТВІ та газета «Левый берег». А після запланованого на 2015 рік переходу на цифрове мовлення, коли чинник технічного покриття перестане бути важливим для телеканалів, непопулярні сьогодні, але якісні телемовники отримають чудовий шанс.

Авжеж, участь у нових медіа-проектах заснована на своєрідному альтруізмі, позаяк альтернативні медіа не можуть і навряд чи зможуть, принести прибутки на рівні олігархічно-комерційного мейнстріму. Проте рано чи пізно справжня жива журналістика почне відвойовувати аудиторію у зомбі-журналістики, залежної від

постійних неринкових впливань, і приносити не лише моральні, але й матеріальні дивіденди. Переведення ж професії журналіста в категорію не надто високооплачуваних, але почесних може піти лише на користь — відсіються аматори легкого хліба, яких за роки бурхливого розвитку галузі накопичилось у журналістиці чимало.

Тож, можливо, позиція «чим гірше, тим краще» в нашому становищі найконструктивніша. Що швидше довгоочікувані варвари зруйнують звироднілий світ, то легше буде збудувати щось нове на його місці. Головне — не піти знову шляхом, який перетворює на зомбі. ≡

Станіслав Кульчицький

Реалізована утопія

1. Від автора

80 років тому, навесні 1930-го, в Україні розгорнулася примусова колективізація сільського господарства, супроводжувана розкуркуленням і депортацією сотень тисяч селян. Редакція «Сучасности» замовила мені статтю про долю розкуркулених. Фактичний матеріал, однак, постійно підштовхував до розширення теми — він висвітлював долю всього українського селянства. Врешті-решт, так звані «куркулі» — це ті ж самі селяни, волею випадку обрані для репресування, щоб залякати і заштовхати в колгоспи всіх інших.

Чому радянській владі потрібно було зробити всіх без винятку селян колгоспниками? На це запитання намагалися дати відповідь тисячі науковців. Найбільш типове обґрунтування можна проілюструвати словами декана історичного факультету Ставропольського університету (Російська Федерація) Олексан-

дра Кудрявцева. Передаю ці слова мовою оригіналу:

«В стране шла индустриализация, требовавшая огромных средств. Откуда взять на нее деньги? Западные страны займов не давали. Оставался один путь — взять у деревни хлеб и трудовые ресурсы. Поставленная цель была достигнута: создана мощная промышленность, в том числе и оборонная, позволившая впоследствии защитить страну от фашизма. Но сначала надо было загнать крестьянина в колхоз, чтобы он перестал быть хозяином своего хлеба» (Ставропольская правда, 2010, 3 января).

Цілком погоджуюся з останньою думкою професора: «щоб він перестав бути господарем свого хліба». Це переконлива відповідь на запитання, чому треба було зробити з селян колгоспників. Але не погоджуюся з усім попереднім — тією схемою, за якою чимало пострадянських істориків намагаються виправдати наслідки економічної політики більшовиків, включно

з голодом 1932-1933 рр.

Здавалося б, уже давно час замислитися над тим, чому збудований більшовиками соціально-економічний устрій розпався сам по собі. Вже можна відповісти, чому цей лад не трансформувався в щось інше, як завжди буває в історії, а розвалився «до основанья» після багатьох десятиліть гниття. Напрошується висновок: радянська економіка з колгоспним ладом включно від початку не мала права на життя. Адже її образ склався в головах кількох людей і лише по тому його було втілено в життя методами терору і пропаганди.

Із усієї сукупності проблем, пов'язаних із народженням колгоспного ладу, я взяв одну: реалізацію утопії. З цією темою частково співпадають дві мої попередні публікації в «Сучасності»: «Історичне місце радянського комунізму» (1999, №6) і «Січень 1933 року: від голоду до Голодомору» (2009, №1-2).

2. Ленінська продрозкладка

Повернувшись із еміграції до революційного Петрограда, В. Ленін надрукував у більшовицькій газеті «Правда» стат-

тю «Про завдання пролетаріату в даній революції». Це були славнозвісні «Квітневі тези». План дій на етапі після завоювання влади формулювався в них як стислий перелік чотирьох завдань. Усі вони мали один вектор: перейменування партії більшовиків із соціал-демократичної на комуністичну; прийняття партією нової, комуністичної програми; будова держави-комуни; об'єднання партій із подібними програмами з інших країн у Комуністичний інтернаціонал¹.

Найскладнішим серед перелічених завдань було третє — ліквідація приватної власності на засоби виробництва, будова держави-комуни. Знову ж таки, не було проблем ні з експропріацією нечисленних великих власників, ані з робітничим класом, який власності не мав. Проблема полягала в зміні соціального статусу дрібних виробників і дрібних землеробів, тобто тих, кого більшовики називали «дрібною буржуазією». Уже після завоювання влади В. Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосува-

ти інші методи, ніж у боротьбі противеликих землевласників і капіталістів»². Отже, вимагалося все-таки «звільнитися від них». Для селян-власників у країні не залишалося місця.

Ще в перших програмних документах (1903 р.) більшовики проголошували: після експропріації поміщиків їхні господарства треба обов'язково зберегти і поставити під управління рад, утворених з пролетаризованих прошарків села (звідси термін «радгосп» — радянське господарство). В опублікованій навесні 1918 р. брошурі М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)» говорилося: «Завдання полягає не в тому, щоб кожний селянин порався на маленькому трудовому надільчику, як жук-гнойовик на своїй купі, а в тому, щоб селяни-бідняки переходили до суспільної праці якомога більшим числом. Як це зробити? Це можна і треба зробити двома шляхами: по-перше, *товариським обробітком колишніх великих поміщицьких маєтків*; по-друге, організацією *трудових сільськогосподарських комун*»³. У прийнятій в березні 1919 р. офіційній програмі так само підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію радян-

ських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі аж до комуні, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці⁴. Теза про продуктивність праці була, звичайно, маскувальною. Великі сільськогосподарські підприємства у формі радгоспів і комун розв'язували іншу проблему: налагодження нетоварної змички сільської економіки з націоналізованими «командними висотами» економіки.

Щоб заручитися підтримкою російських селян у боротьбі за владу, більшовики змушені були всупереч своїй програмі розподілити між ними поміщицьку землю. У завойованій в 1919 р. Україні, де ще зберігалось велике землеволодіння, вони зробили спробу перетворити значну частину поміщицьких маєтків на радгоспи або комуні. У відповідь українське селянство повстало, запланований «визвольний похід» Червоної армії в Угорщину не відбувся, а білогвардійські війська окупували Україну і пішли на Москву. Коли радянські війська знову прийшли в Україну, в Кремлі вже не починали

розмов про радгоспи і комуни. На VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. В. Ленін констатував: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»⁵.

Як складалися економічні відносини міста і села під час здійснюваного під керівництвом В. Леніна комуністичного штурму? Почнемо з того, що між робітничим класом і селянством завжди існував певний бар'єр: місто купувало, а село продавало продовольство. Коли ціни на ринку складалися за законом попиту і пропозиції, бар'єр був майже непомітним. Якщо покупцеві ціна здавалася завищеною, він не купував товару. Якщо продавцю вона здавалася надто низькою, він не привозив свого товару на ринок. Тому мало хто скаржився на те, що він переплачує або йому недоплачують. Претензії можна було висувати до законів, які приймалися людьми, а тут діяв закон попиту і пропозиції — абсолютно об'єктивна річ.

Усе змінилося після того, як ленінський Раднарко націоналізував так звані «командні висоти» економіки. Більшо-

вицькі комісари та їхні довірені особи почали керувати підприємствами, визначаючи, що саме робітники повинні виробляти. Пріоритетом, зрозуміло, виявились не товари для села, а зброя, спорядження і продовольство для армії. Скориставшись тим, що європейські держави демобілізували свої збройні сили після виснажливої світової війни, керівники більшовицької партії створили 5-мільйонну армію. Вона повинна була полегшити міжнародному пролетаріатові здобуття влади за прикладом російського робітничого класу. Щоб ця влада потрапила в потрібні руки, за рахунок матеріальних цінностей, конфіскованих у правлячих класів дореволюційної Росії, в кожній країні створювалася комуністична партія. Керувати партіями мусив створений у Москві Комінтерн. Радянські газети вже називали В. Леніна і Л.Троцького вождями світового пролетаріату. Прийнята у березні 1919 р. Конституція радянської України урочисто проголошувала: «Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки,

як тільки створяться умови для її виникнення»⁶.

Союз більшовиків із селянством Росії та України ґрунтувався на спільній меті: знищенні поміщицького землеволодіння. Коли землю було поділено між селянами на зрівняльних засадах, як вони того вимагали, економічні підстави для союзу зникли. Виявилося, що селяни тепер мусять продавати свій хліб державі, а не реалізовувати його на вільному ринку за цінами, які склалися за законом попиту і пропозиції. Держава мусила годувати міське населення 15-мільйонну армію, сформовану з тих-таки селян, але не мала можливості й бажання купувати хліб за справедливою ціною. Свої потреби у продовольстві вона перетворила на обов'язкові завдання, поставлені перед сільськими товаровиробниками. Завдання розкладалися по губерніях, повітах та сільрадах, і селяни отримували «план до двору». Щоби базарна торгівля хлібом не заважала стягненню продрозкладки, уряд її заборонив.

Селянам, однак, не подобалося реквізиція продовольства. Своє невдоволення вони висловлювали в різний спосіб,

у тому числі й у формі збройної боротьби, яку назвали «куркульським бандитизмом». Однак особливо грізною небезпекою ставав економічний колапс, викликаний відмовою селян від вирощування товарної продукції. Селяни обмежували виробництво власними потребами, бо знали наперед, що держава накладе свою важку руку на все, що знайде в їхньому господарстві. Міське населення внаслідок цього опинилося під загрозою голоду.

Товарне землеробство особливо було розвинуте в Україні, тому українське селянство чинило найзапекліший опір продрозкладці. Навесні 1920 р., коли здійснювалася радикальна аграрна реформа, воно підтримувало радянську владу. Тому зазнали невдачі розрахунки С. Петлюри, що після захоплення Києва військами Ю. Пілсудського вдасться підняти селянське повстання. Однак уже тієї осені обурені реквізиціями селянські загони почали боротьбу з частинами Червоної армії, які брали участь у стягненні продрозкладки. У середині жовтня В. Ленін свідчив: «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб із Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна»⁷.

В. Ленін все-таки придумав, як запобігти катастрофічному скороченню посівних площ навесні 1921 р. Ідея була простою: поєднати продовольчу розверстку з посівною. За його дорученням уряд вніс на VIII Всеросійський з'їзд рад законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства». 23 грудня 1920 р. законопроект став законом. Виник Головпосівком з мережею підвідомчих установ до волосного рівня, який мусив доводити до кожного селянського двору державний «урок» на посів. Точно такі «уроки» отримували від свого пана селяни-кріпаки до реформи 1861 р. «Селянський» главк доповнював «робітничий» Головкомтруд з мережею концентраційних таборів для «дезертирів трудового фронту». За допомогою цих лиховісних главків партія В. Леніна збиралася відбудувати і реконструювати успадковану від царизму економіку. Відповідний план дій на тривалу перспективу затвердив той же Всеросійський з'їзд рад. За допомогою плану ГОЕЛРО більшовики розраховували здійснити технічну реконструкцію промисловости на найпрогресивнішій основі — за допомо-

гою електрики. Виступаючи на з'їзді, Ленін висловив надію на те, що продрозкладка 1921 р. дасть державі не менше 300 млн. пудів хліба, і при цьому зауважив: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії»⁸.

Невідомо, чим закінчилося б протистояння селянства і влади у разі реалізації закону про посівну розкладку. Спробу прорватися в Європу через Польщу в 1920 р. спіткала невдача, головна причина якої полягала у нежиттєвості створеної з 1918 р. комуністичної економіки. Ленін починав розуміти, що треба відступати, бо війна з селянами виявиться програшною. Ще в грудні 1920 р. він один за одним підписував декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин і ринку. А вже на початку лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві за його доповіддю прийняла резолюцію, в якій вимагалось замінити продрозкладку натуральним податком. У березні X з'їзд РКП(б) закріпив заміну реквізиційного принципу у відносинах міста й села податковим. У написаній в квітні брошурі «Про продо-

вольчий податок» вождь партії зробив спробу теоретично обґрунтувати нову економічну політику радянської влади. Щоб врятувати комуністичну ідею, він назвав штурмову політику 1918–1920 рр. «воєнним комунізмом». Засудження провального штурму підмінялося твердженням про те, що штурм був викликаний умовами громадянської війни та іноземної військової інтервенції. У радянських енциклопедіях воєнний комунізм почав розглядатись як система надзвичайних соціально-економічних заходів і не більше.

3. Повернення до продрозкладки

Через два десятиліття після саморозпуску КПРС рештки побудованого нею соціально-економічного ладу залишилися тільки в головах колишніх радянських людей. Багатьом із них досі незрозуміло: жили вони при комунізмі, чи той лад слід назвати соціалізмом? Подібна невизначеність невідповідна.

У роки ленінського штурму відділи агітації та пропаганди більшовицьких парткомів зображали комунізм як устрій,

у якому повною мірою задовольнятимуться матеріальні й культурні потреби кожного члена суспільства. Підкреслювалося, що такий устрій може бути встановлений за лічені роки. Однак після переходу до НЕПу комуністична перспектива відсунулась у далечінь, а головним завданням партії почала вважатися побудова соціалізму. Цей популярний у масах термін мав багато значень, але марксистки розглядали його як першу фазу комунізму.

Стратегічним відступом від програми РКП(б) 1919 р. НЕП не став. Зміна термінології звільнила більшовиків від зобов'язань забезпечувати населення за потребами вже у найближчому майбутньому, але не торкнулася самої суті здійснюваних соціально-економічних перетворень. Адже комунізм насправді був способом виробництва, а не розподілу матеріальних благ. Вожді більшовиків цінували будовану ними державу-комуни якраз за те, що отримували можливість розподіляти матеріальні блага на власний розсуд. Кожного громадянина слід було поставити не тільки в політичну, але й у економічну залежність від

держави. У 1919 р. М. Бухарін сформулював цю мету одним реченням: «*Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою*»⁹.

Однак в умовах НЕПу держава змушена була підтримувати ринкову рівновагу між містом і селом. Десятки мільйонів селян-власників вільно розпоряджалися своєю продукцією після сплати податку, що було природним у нормальному суспільстві, але неприродним у радянському. Не капіталісти-непмани, а саме селянство було реальною загрозою для влади. Воно видавалося загрозливим через те, що виробляло необхідну для міста продукцію за межами держави-комуни. Тому ставав неминучим новий комуністичний штурм, у центрі якого мало опинитися селянство. Ініціатором його став генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін, у руках якого поступово зосередилася вся повнота диктаторської влади.

Уже з 1925 р. Сталін узяв курс на створення в селі колективних господарств, заснованих на відчуженні селянської власності — повному (в комунах), проміжному (в артілях) або початковому (у то-

вариствах спільного обробітку землі). За його наполяганням в директиві XV з'їзду ВКП(б) з розробки перспективного плану було внесено завдання до кінця першої п'ятирічки провести колективізацію 20% селянських посівів. Генсек не заперечував проти створення колективних господарств іншого типу — кооперативів, у яких не порушувалося право власності селян на їхні засоби виробництва та вироблену продукцію. Але кооперування села йшло в розріз із комуністичною доктриною. Тому ті члени партії, хто вслід за Сталіним збирався покінчити з непом і знову почати комуністичний штурм, вважали кооперативний рух лише підготовкою до колективізації, передбаченої програмою РКП(б) 1919 р.

Криза продовольчого постачання, обумовлена небажанням селян продавати хліб державі за низькими цінами, позначилася на матеріальному становищі робітничого класу. Робітниками вона сприймалася як небажання селян рахуватися з їхніми інтересами. Пропагандистський апарат саме так пояснював хлібозаготівельні кризи 1927–1929 рр., які насправді були викли-

кані форсування темпів індустріалізації за рахунок випуску в обіг не забезпечених товарами грошей.

Політики «поділяй і володарюй» Кремль дотримувався й на селі. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — у 1923 р.) поняття «куркуль» перестало вживатися в законодавстві й пропаганді. Однак із 1925 р. воно виникло знову. Взимку 1927–1928 рр. на хлібозаготівлі була мобілізована значна частина відповідальних працівників із міст. Домагаючись від них вживання надзвичайних заходів, аби подолати хлібозаготівельну кризу, ЦК ВКП(б) вимагав заарештовувати «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями»¹⁰.

Злам непу завершився під час зимових хлібозаготівель 1928–1929 рр. Штучно створений форсованими темпами індустріалізації продовольчий дефіцит різко загострив проблему заготівель. Партія сповзала на слизький шлях нового комуністичного штурму. У квітні 1929 р. Сталін виступив на об'єднаному

пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з промовою, у якій приділив увагу винайденому ним «уральсько-сибірському методу» хлібозаготівель. «Треба організувати хлібозаготівлі, — говорив він. — Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організувати їхню громадську підтримку заходами Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель»¹¹.

У 1918–1920 рр. Кремль здійснював на селі дві окремі кампанії — колективізацію і продрозкладку. Сталінське ноу-хау у вигляді «уральсько-сибірського методу» об'єднувало їх у єдине ціле. Викладаючи переваги цього методу перед керівниками партії, генсек підкреслював: «По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них потужну багатомільйонну політичну армію на селі»¹².

Перший напрям нової політики на селі можна назвати тактичним: ішлося про відновлення продрозкладки. Другий напрям був стратегічним: на

селі створювалася соціальна напруга, потрібна для здійснення суцільної колективізації. Колективізація, у свою чергу, виявилася потрібною, щоб налагодити постійне виробництво сільськогосподарської продукції на умовах держави.

Практична реалізація «уральсько-сибірського методу» розгорнулася, коли визрівав урожай 1929 р. Тоді склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». 3 липня її продублювали ВУЦВК і РНК УСРР. Постановами запроваджувалися обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання. Коли господар ухилявся від «плану до двору», сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п'ятикратної вартості хліба, що підлягав здаванню. Коли господар відмовлявся сплачувати штраф, його майно продавалося з торгів. Груповий опір розкладці передбачав депортацію у віддалені регіони. Чверть

надходжень від стягнень і продажу майна перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти¹³. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незаможних селян у реалізації нових законів.

Сталін відрізнявся від Леніна більш жорсткими методами «соціалістичного будівництва», але сліпо наслідував написану засновником партії програму РКП(б) 1919 р. Подібно до Леніна, який у 1920 р. підготував серію декретів, спрямованих на ліквідацію товарно-грошового обігу й ринку, він прагнув встановити безпосередній (а не опосередкований грошима) виробничий зв'язок між містом і селом. Починаючи згортання непу в грудні 1927 р., генсек домігся включення в резолюцію XV з'їзду ВКП(б) тези про те, що товарообіг по мірі успіхів будівництва соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»¹⁴. З 1929 р. мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб лише тим, кому держава видала картки. Ба-

зарна торгівля хлібом була заборонена, призначені для сільського споживача промтовари передавалися у фонд «отоварювання» (виник такий неологізм) хлібозаготівель на основі контрактації.

Контрактаційний договір укладався між державою та колективами (передусім — торговельною кооперацією) або одноосібними господарствами. У ньому містилися обов'язкові для селян зобов'язання поставляти державі певну кількість продовольства або сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. Як правило, держава обмежувалася виплатою знецінених рублів. За цих умов контрактаційний договір перетворювався на звичайну розкладку, тобто реквізицію. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася вже зовсім близькою, була ознаменована термінологічною революцією. Товари в ній уже називалися продуктами, а договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»¹⁵.

Із «куркулями» договори не укладалися. Їм давали тверді завдання (звідси назва — «твердоздатчики») на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідси назва — «експертники»). Експертизу здійснювала сільрада разом із бідняцько-наймитською частиною села. На бідняків контрактаційний договір теж не поширювався, бо їхні господарства не мали для держави економічного значення. Зате вони мали велике практичне значення: реквізиції здійснювалися на селі за допомогою комнезамів.

Розпливчастість критеріїв, за якими окреслювалась «експлуататорська верхівка села», була винаходом конструкторів колгоспного ладу. Вони могли оголосити «куркулем» кожного більш-менш заможного селянина. Проте навіть цілковита незаможність не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Щоб розчавити їх, партійний апарат користувався неологізмом «підкуркульник».

4. «Великий перелом»

Ми звикли сприймати «будівництво соціалізму» як ре-

алізацію послідовного ряду завдань, кожне з яких передбачалося наявним у партії планом і ретельно обговорювалося на з'їздах або пленумах ЦК. Насправді ж у керівництва партії був тільки один план дій — утопічна програма РКП(б) 1919 р. Чи могла утопія перетворитися на реальність? Могла, якщо реальність нівеличалася засобами терору.

7 листопада 1929 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». У ній зазначалося, що селяни пішли в колгоспи «цілими селами, волостями, районами». У місцевих начальників складалося враження відставання від сусідів: вони мали незначний відсоток колективізації, а генеральний секретар ЦК твердив, що у колгоспи пішов середняк.

Сталінська стаття була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), який проголосив курс на суцільну колективізацію. Питання про долю найзаможніших селян було розв'язане апаратним шляхом. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК визнав за необхідне створити загальносоюзний наркомат землеробства і під керівництвом його глави Я. Яковлева за-

твердив комісію, яка прийняла рішення перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу». Висновки комісії Сталін оприлюднив 27 грудня 1929 р. на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів.

Розкуркулення заможних господарств підривало відновлені в роки непу продуктивні сили села. Компартійна верхівка свідомо йшла на це, бо її метою було насадження колгоспів як обов'язкового елемента командної економіки. Селянин-власник міг впокоритися з колективізацією тільки під загрозою втратити все. Приклад розкуркуленого сусіда робив його зговірливим.

Практичний перехід до політики суцільної колективізації відбувся у січні 1930 р. 5 січня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Вона встановлювала черговість регіонів у досягненні суцільної колективізації. Україна повинна була завершити колективізацію восени 1931 р. або навесні 1932 р. 30 січня ЦК ВКП(б) прийняв нову, цього разу таємну постанову

«Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». До першої категорії репресування було віднесено «куркульський актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості країни. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, повинні були розселятися за межами колгоспних земельних масивів у виселках.

Операція з розкуркулення здійснювалася під загальним керівництвом чекістів. В Україні активну участь у розкуркуленні брали комнезами. Тривала операція з 18 лютого до 10 березня і охопила 29 округів УСРР. Було виселене 19 531 господарство з 92 970 особами. До 1 квітня, як доповідали керівники ДПУ УСРР в Москву 25 березня, мала бути завершена підготовча робота з виселення 15-ти тис. осіб із 11-ти прикордонних округів («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»). На цей самий час планувалося виселення додаткової тисячі сімей із п'яти східних і південних округів¹⁶.

Комісія Я. Яковлева схилилася до того, щоб основною

формою організації колгоспу було визнано артіль. «Кожний подальший крок у бік усупільнення на шляху до комуні, — говорилося у надісланому в політбюро ЦК ВКП(б) проекті постанови, — повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання їхнього переконання у міцності, вигідності й перевагах колективних форм ведення господарства». Через це комісія наполягала на «збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, який обслуговуватиме споживчі потреби селянської сім'ї»¹⁷.

Сталін передав проект постанови секретарю ЦК ВКП(б) В. Молотову. Той назвав його невдалим, «подекуди з фальшивими нотами». Фальшивою нотою вважалося обґрунтування причин утворення артілей замість комун¹⁸. Сталін погодився, із остаточної редакції постанови ЦК ВКП(б), що побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були вилучені. Наркомзем СРСР натомість отримав доручення в найкоротший термін розробити Примірний

статут сільськогосподарської артіль «як перехідної до комуни форми колгоспу»¹⁹.

5. «Запаморочення від успіхів»

Якісний стрибок у колективізації відбувся в лютому 1930 р., тобто під час розгортання чекістської операції з розкуркулення. По всій Україні, за винятком Полісся у цьому місяці частка колективізованої землі перевищила частку землі одноосібників. Селяни йшли в колгосп під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, хоч і неорганізований, але повсюдний. У всіх регіонах селяни однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усуспільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. Почастішали випадки громадської непокорі і навіть збройного опору. Ситуація в країні почала нагадувати воєнну. Від 7 лютого члени політбюро ЦК ВКП(б) почали отримувати оперативні зведення ОДПУ²⁰.

26 лютого в ЦК ВКП(б) прийшла панічна телеграма з Харкова. Секретар ЦК КП(б) У П. Любченко і «всеукраїн-

ський староста» Г. Петровський повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, що спричинили «селянський рух» проти колективізації. Термінологію телеграми (перекручення, свавалля місцевих працівників) Сталін використав у своїй знаменитій статті «Запаморочення від успіхів».

У наступні кілька днів телеграми з повідомленнями про антиколгоспний рух прийшли з Алма-Ати, Воронежа і Рязані. Після опитування 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня було внесено таке рішення: «а) доручити комісії у складі тт.Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Термін роботи — 24 години, з тим щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) доручити т. Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах»²¹.

У новій редакції Примірного статуту було зроблено фундаментальну поступку колгоспникам: їм надавалося право тримати корову, дрібну худобу й птицю, мати присадиб-

ну ділянку. У цьому ж номері газети «Правда» друкувалася стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без будь-яких застережень, що «артіль є основною ланкою колгоспного руху». У різкій формі говорилося про неприпустимість посилення «колгоспного руху» засобами адміністрування.

Слідом за цими документами, опублікованими 2 березня, ЦК ВКП(б) прийняв 10 березня постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі». В самій назві вона містила дві великі брехні: по-перше, місцеві органи влади не були винні у «викривленнях»; по-друге, не існувало колгоспного руху, селян колективізували силою. Постанова розсилалася секретарям парткомів до районного рівня, а також повпредам ДПУ, прокурорам, членам республіканських раднаркомів. Політбюро ЦК ВКП(б) запропонувало також президіям ЦВК союзних республік вислуховувати скарги у релігійних справах і виправляти викривлення²².

Місцева влада бурхливо сприйняла несправедливі звинувачення у «викривленнях», і це змусило Сталіна вдатися

до невластивого йому рівня відвертості, щоб пояснити ситуацію. У закритому листі «Про завдання колгоспного руху в зв'язку з боротьбою із викривленнями партійної лінії» від 2 квітня 1930 р., який адресувався низовим партійним організаціям, говорилося: «У лютому місяці в Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян у ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначали стан, який не можна назвати інакше як загрозливим. Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлення партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сімба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан»²³.

На базі зведень ОДПУ історики проаналізували ситуацію, яка склалася в СРСР після 26 лютого 1930 р. Знаючи все те, що відбулося потім, можна погодитися зі сталінською оцінкою подій, які змусили Кремль на півроку припинити політику суцільної колективізації.

За даними, що їх наводить Лінн Віола, в 1930 р. в УРСР було зареєстровано 4098 селянських заворушень, в Центральній чорноземній області — 1373, на Північному Кавказі — 1061, на Нижній Волзі — 1003. Отже, в УРСР відбулося істотно більше заворушень, ніж у трьох інших регіонах товарного землеробства, разом узятих. Як свідчить Террі Мартін, на прикордонному українському Правобережжі в березневих заворушеннях 1930 р. взяли участь до 100 тис. селян²⁵. За даними Людмили Гриневич, під час них активно поширювалися прокламації повстанців із закликами до відновлення УНР²⁶. Тому можна сказати, що порядок переліку регіонів у сталінському закритому листі з апокаліптичним змістом не виявляв, а приховував загрозу, яка йшла від УРСР — розташованої на кордоні з Європою найбільшої національної республіки. Сталін вочевидь усвідомлював загрозу, подвоювану активною участю українців Північного Кавказу в компанії українізації майже половини районів цього краю, який мав спільний кордон із УРСР²⁷. І попри це відвертість генсека в оцінках соціальних наслідків

примусової колективізації не супроводилася такою самою відвертістю в оцінюванні національних аспектів.

Усім бажаючим після 2 березня 1930 р. було дозволено вийти з колгоспів, і практично всі селяни-власники цим дозволом скористалися. Однак у директивному листі «Про колективізацію», який ЦК ВКП(б) розіслав партійним комітетам 24 вересня 1930 р., ставилося завдання «домогтися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху»²⁸. Після цього було проведено повторну кампанію «ліквідації куркульства як класу», причому в ролі куркулів виступили вже інші селяни.

Повторна кампанія здійснювалася в Україні під керівництвом комісії політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком. Комісія запропонувала вислати за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль знизив ліміт до 30 тис. господарств. 29 травня 1931 р. секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев розіслав у республіки, краї та області виготовлені на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення. В них вписувалися чорнилом прізвище секрета-

ря партійного комітету, регіон вселення і кількість селянських сімей, що підлягали виселенню.

Поряд із розкуркуленням для стимулювання притоку селян у колгоспи був використаний інший метод: накладення на одноосібників непідйомних податків при одночасному звільненні колгоспників від податків і податкової заборгованості. Цей метод виявився досить ефективним, і тому з другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. Загальні результати депортації «куркульських» господарств за два роки мали такий вигляд²⁹:

	УРСР	Північний Кавказ
1930 р.	31 593	10 595
1931 р.	32 127	27 809
Всього	63 720	38 404

Розкуркулення у поєднанні з податково-пільговим перепадом за стислий термін загнала в колгоспи основну масу селянства. На жовтень 1931 р. в УРСР було колективізовано 72% селянської орної землі³⁰.

6. Дволикий Янус

Світова дискусія про український Голодомор свідчить,

що історикам не просто зрозуміти політику Кремля. По-перше, вона була спрямована на досягнення умоглядних уявлень про державу-комуну, а тому здійснювалася методом проб і помилок. По-друге, головний конструктор колгоспного ладу був закритою людиною у спілкуванні навіть зі своєю командою. Треба добре попрацювати, щоб із розрізнених фрагментів відтворити реальну послідовність дій генсека в період створення нового устрою.

Історики нерідко дивляться на минуле з позицій звичної для них реальності. Ця зрозуміла властивість має своє наукове визначення (презентизм) і нерідко спотворює образ минулого. Прикладом такого спотворення є уявлення про тожність природи радянських колгоспів у роки становлення колгоспного ладу (1930–1932) і в наступні десятиліття.

На жаль, пострадянська українська історіографія обминула увагою споріднену з Голодомором проблему колективізації. Тому вона не помітила того етапу в сталінській політиці проб і помилок, який викликав визрівання глибокої соціально-економічної кризи. Найбільшим проявом цієї кри-

зи якраз і був голод 1932–1933 рр. в основних регіонах СРСР. Суть справи полягала в тому, що Сталін прилюдно оголосив артіль «основною ланкою колгоспного руху», приклав у 1930–1932 рр. багато зусиль для організаційно-господарського зміцнення артілей, але побудував відносини між містом і селом таким чином, ніби в селі панували комуні.

Колгосп у формі артілі можна вважати «дволиким Янусом». Одним своїм боком (громадським господарством) він обернений до директивної економіки, а іншим (присадибним господарством) — до ринкової. Артільна форма колгоспу нерозривно пов'язана з товарно-грошовими відносинами та ринком. Ринковий бік колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів із реалізацією виробленої продукції або, навпаки, впоратися з дефіцитом. Поряд із вільним вибором місця праці, наданим робітничому класові без зусиль з його боку, внаслідок простого розуміння керівниками партії органічних вад мілітаризації

трудового процесу, селянин виборів собі присадибну ділянку. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи зробили можливим її тривале існування. Комуністична економіка завжди залишалася неефективною, але давала змогу Кремлю використовувати мобілізаційний ресурс, який мала від природи. Її тривале існування пояснювалося тим, що СРСР володів колосальним людським потенціалом і майже невичерпними природними ресурсами.

Але все це стосується періоду, який постав після припинення другого комуністичного штурму і пов'язаного з ним голоду 1932–1933 рр. Ми ж повинні зрозуміти, чому цей штурм було припинено в самому розпалі, чому Сталін, як і Ленін у 1921 р., змушений був відмовитися від спроб повністю абсорбувати селянське господарство в директивну економіку.

Завжди потрібно вивчати все, що відбулось, у тому числі — в історії радянської колективізації. Однак комуністична революція не мала стосунку до історичного процесу, підвладного об'єктивним закономірностям. Це означає, що історію колективізації тре-

ба вивчати з урахуванням первинних конструкцій у головах вождів. Тобто дослідники радянської доби повинні звертати увагу й на те, що не здійснилося. Такий підхід до історичного процесу є незвичним, але необхідним для розуміння того, що сталося.

Аби заспокоїти селян, Сталін у статті «Запаморочення від успіхів» твердив, що саме артіль є «основною ланкою колгоспного руху». Через кілька місяців, у червні, він повторив це твердження в звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії, але додав: «на цей момент»³¹. Назавтра, на його думку, все могло змінитися. Ця позиція генсека відбилась у резолюції XVI з'їзду «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства». В ній підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є артіль, але припускалося, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — *комун*»³². Припущення ґрунтувалося на тому, що артіль неспроможна існувати в суспільстві, позбавленому товарно-грошових відносин. Тоді ніхто з членів більшовицького керівництва не міг собі уявити, що зв'язок між селянською артілью і рин-

ком міг бути зворотним: ринок збережеться, оскільки існуватиме артіль. Варто проілюструвати цю загальну переконаність і заявою Сталіна про непу, що містилась у політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії. У стенографічному звіті заява була надрукована в такій редакції: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються»³³. Історики не звертали уваги на специфічну лексику заяви. Сам вождь, готуючи свої «Твори» до друку у 1949 р., увагу звернув і відредагував її так: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»³⁴. Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства в 1930–1931 рр. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (у лапках) прикметником «вільний»: такий, що не контролюється державою і здійснюється за законом попиту і пропозиції.

Колишній семінарист, Й. Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою і лише потім розподілити між працівниками залишок виробленої продукції.

На папері все мало гарний вигляд. У роз'ясненні наркома землеробства СРСР Я. Яковлева і голови Колгоспцентру Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі були визначені норми здавання (у формі продажу за гранично низькими цінами) зернової продукції заготівельним державним органам. У хлібовиробних регіонах, в тому числі в Україні, треба було здавати від чверті до третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього врожаю, а в хлібоспоживацьких — не більше однієї восьмої частини збору. «Решта маси валового збору — вказувалось у роз'ясненні, — залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів»³⁵.

Роз'яснення Яковлева та Юркіна було схвалене політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня

1930 р. Наступного дня воно вийшло друком у офіційному виданні «Сборник законов СССР» і було розтиражоване всіма газетами. Отже, селяни розпочинали посівну кампанію після всіх катаклізмів січня-березня 1930 р. цілком спокійно. Хтось працював у колгоспі, хтось — у власному господарстві. Після авторитетного роз'яснення генсека про те, що вступ у колгосп — справа добровільна, після його запевнень у тому, що за колгоспниками залишатиметься повноцінне присадибне господарство, після зобов'язання держави обмежити «першу заповідь» цілком конкретними обсягами — селяни працювали з повною віддачею. На додачу погодні умови 1930 р. виявилися сприятливими для доброго урожаю.

7. Хлібозаготівельні кампанії 1930-1932 рр.

Хлібозаготівельний план для України встановили у червні 1930 р. в обсязі 440 млн. пудів, але у вересні збільшили до 490 млн. пудів. ЦК КП(б)У у жовтні домігся зменшення плану до 472 млн., але хлібозаготівлі йшли з великою напругою.

27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) констатувало заборгованість в обсязі 34 млн. пудів. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн. і зобов'язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних заготівель, щоб цілком виконати план. Із селян ще й досі вибивали минулорічну заборгованість, коли почалася весняна сімба. На початку травня 1931 р. новий глава радянського уряду В. Молотов викликав у Москву С. Косіора і повідомив, що план стосовно урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри — 490 млн. пудів³⁶. До кінця травня 1931 р. держава заготувала в Україні 477 млн. пудів хліба з урожаю 1930 р. З кожного гектара посівних площ було отримано по 4,7 ц зерна — рекордний показник товарності за всі дореволюційні та пореволюційні роки³⁷.

У 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай у розмірі 845 млн. пудів, тобто на 510 млн. менше, ніж у попередньому році. Й попри це план хлібозаготівель було встановлено в обсязі 510 млн. пудів³⁸. Логіка заготівельників була примітивна: виконали першого разу, коли натиснули, виконаєте і вдруге. На XVI з'їзді ВКП(б) Сталін заявив,

що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв'язується зернова проблема³⁹.

Як складалися стосунки держави і селян в роки сталінського штурму? Під час непу держава хліб купувала. Коли заготівельні ціни ставали для селян не вигідними через інфляцію, вони припиняли вивіз хліба на ринок, і в країні спалахували хлібозаготівельні кризи. Покінчити з ними Сталін планував насадженням на селі великого виробництва — державного (радгоспи) й одержавленого (колгоспи). У січні 1928 р. він заявив сибірським партпрацівникам: «Треба покрити всі райони нашої країни, без винятку, колгоспами (і радгоспами), здатними замінити як здавальників хліба державі не тільки куркулів, а й індивідуальних селян»⁴⁰. Минуло 3,5 роки, держава докорінно змінила соціальну структуру села. Тепер селяни мусили не продавати, а здавати хліб, та ще й у невизначеній кількості. Тепер держава могла — і довела це — збираючи хліб з урожаю 1930 р., забирати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Хлібозаготівлі найчастіше робилися справою суто технічною: зерно

просто з колгоспних ланів машинами МТС вивозилося на елеватори.

Однак конструктори колгоспного ладу не врахували людського чинника. Якщо держава забиравала собі всю продукцію, вирощену в громадському господарстві, то колгоспникам не було резону працювати на полях із повною віддачею сил. Держава ніби підштовхувала селян до того, щоб вони приділяли максимум уваги присадибному господарству. Тільки воно могло гарантовано їх нагодувати.

Сільськогосподарські кампанії 1931 р. відбувалися під знаком виснажливих хлібозаготівель з урожаю 1930 р. Як працювали колгоспники — добре видно з довідки таємно-політичного відділу ОДПУ «Про підготовку до збирання урожаю хлібів», складеної 5 червня 1931 р. для керівників партії. Чекісти попереджали про можливість зриву кампанії та загрозу втрати значної частини врожаю. «Негласною перевіркою стану збирального реманенту в колгоспах України встановлено, — зазначалося в розділі про готовність МТС до жнив, — що наявні машини та реманент внаслідок безгосподарського їх зберігання зде-

більшого стали непридатним або потребують капітального ремонту». Стосовно підготовки приміщень для приймання врожаю говорилося, що багато районів України ще не почали підготовку складів у колгоспах і радгоспах. Наведені в усіх розділах доповідної записки факти справді підтверджували висновок, зроблений на її початку — про зрив збиральної кампанії. Україна не була винятком, критичне становище спостерігалось в усіх регіонах⁴¹.

Зусилля влади, спрямовані на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, ретельно аналізувалися в радянській історіографії. Відомо, наприклад, що у січні 1931 р. в Москві працювала Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах, яка приділила багато уваги правильному нормуванню сільськогосподарських робіт і розробила систему відрядних оцінок кожної одиниці роботи в трудовнях. VI Всесоюзний з'їзд рад у березні 1931 р. прийняв постанову «Про колгоспне будівництво», в якій трудовень оголошувався єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи в громадському господарстві. З'їзд зобов'язав керівників колгоспів забезпе-

чити повсюдне впровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося у постанові, слід здійснювати за принципом «хто більше і краще працює, той більше отримує, хто не працює, той нічого не отримує»⁴²

На папері вимальовувалася струнка і ефективна система оплати праці в колгоспах. Однак усі ці резолюції та постанови перебували в гострій суперечності з так званими «технологічними» постановами ЦК ВКП(б). Аналізуючи постанови у справі організації посівної та збиральної кампаній, по заходах із догляду за посівами, ми знову помічаємо одну важливу деталь: ЦК ВКП(б) не бачив різниці між колгоспами і радгоспами. Вироблена в колгоспах продукція вважалася такою самою власністю держави, як і продукція радгоспів. Виходить, що в Кремлі вважали ту продукцію, яку селяни отримували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві. Нерозрізнення колгоспів і радгоспів означало, що «колгоспно-кооперативна» форма власності явочним порядком перетворювалася на

державну власність. Проте держава не платила колгоспникам заробітної плати.

Як до цього ставилися колгоспники? Судження про їхню реакцію можна винести з багатьох листів, адресованих «всеукраїнському старості» Г. Петровському. Наприклад, члени артїлі «Незаможник» села Тишківка Гайсинського району на Уманщині в листі від 25 листопада 1931 р. розповіли, що уповноважений з району розпорядився замість хліба, якого вже не було, тому що держава забрала, забирати й картоплю, залишаючи на сім'ю для прогодування не більше 2-х пудів. «Він заявив, — скаржилися колгоспники, — що мужикові даси 5 пудів картоплі й 5 пудів хліба, то він обснується, як павук, і нікому нічого не скаже». Але селяни запевняли голову ВУЦВК, що залишають за собою право шукати виходу, аби не загинути голодною смертю. Вони робили такий висновок: «Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду трудящу людину»⁴³.

Небажання колгоспників та одноосібників вирощувати хліб, який ще на полях рекувала держава, призводило до колосальних втрат врожаю.

У 1931 р. втрати вимірювалися сотнями мільйонів пудів, внаслідок чого держава отримала набагато менше зерна, ніж було потрібно для задоволення потреб міста, армії та експорту. Реальний урожай 1932 р. взагалі не піддається оцінці.

Економічне становище країни попри газетні рапорти про запуск в експлуатацію новобудов першої п'ятирічки було катастрофічним. Свідченням катастрофи став голод у основних регіонах СРСР. Голодувало село, в якого забрали весь хліб. Голодувало й місто, яке держава не могла прогодувати, спираючись на реквізичний принцип у відносинах із селом.

Особливо небезпечна для влади ситуація склалася в українському селі. Результатом зимових хлібозаготівель з урожаю 1931 р. став голод, який призвів до загибелі в першій половині 1932 р. десятків тисяч селян. Урожай 1932 р. припинив голодування, але з початком нової хлібозаготівельної кампанії селяни зрозуміли, що держава забере в них весь вирощений хліб. Із усіх районів республіки в Кремль стікалися повідомлення чекістів про «гострі настрої». Становище Сталіна

на владному Олімпі внаслідок економічної кризи ставало дедалі більш непевним. Щоби попередити масові виступи голодних українських селян, він вилучив у них в січні 1933 р. все продовольство тривалого зберігання. Кампанія вилучення здійснювалася голодуючими комнезамівцями під керівництвом чекістів у вигляді натурального штрафування за «борги» по хлібозаготівлях. Внаслідок цього загальносоюзний голод переріс в Україні у страхітливий Голодомор.

Водночас у січні 1933 р. Сталін оголосив про відмову від безрозмірної продовольчої розкладки і замінив її фіксованими поставками хліба. Державна обмежувалася стягненням податку зерном із колгоспів та одноосібних господарств, тобто опосередковано визнавала право власності селян на вироблену продукцію. Після виконання податкових зобов'язань колгоспники могли вільно розпоряджатися продукцією, виробленою в громадських і присадибних господарствах. Це означало, що колгоспи зайняли автономну нішу в комуністичній економіці.

8. Висновки

Дві акції Кремля — удар по українському селянству і вихід продукції колгоспників та одноосібників на вільний колгоспний ринок сталися одночасно. Ми не знаємо, як розвивалися б події, якби у знаменнику раптом виявилася тільки одна з цих акцій. Та вони відбулися одночасно, і їх неможливо розглядати ізольовано, як це досі робилося.

Розглядаючи обидві акції Кремля під одним знаменником, можна зрозуміти підтекст таємної інструкції Й. Сталіна і В. Молотова від 8 травня 1933 р., адресованої керівникам компартійно-радянських органів, державної безпеки, суду і прокуратури. Вона давно відома, тому що примірник інструкції виявився у захопленому вермахтом Смоленському архіві. Він був опублікований у лютнево-березневому числі журналу «Социалистический вестник» за 1955 р. «Тепер завдання полягає в тому, — підкреслювалося в інструкції, — щоб піти назустріч зростанню потягу одноосібних трудящих селян до колгоспів і допомогти їм увійти в колгосп, де тільки й можуть вони вберегти себе

від небезпеки зубожіння і голоду».

Слово «голод» було ключовим. Сталінська держава довела, що не зупиниться перед організацією голоду, і таке запевнення підтверджувалося конкретною ситуацією: в українських і кубанських селах навесні 1933 р. люди помирали щомісяця сотнями тисяч. Виходячи з цієї ситуації, Сталін і Молотов рекомендували представникам радянської влади припинити застосування на селі «масових виселень і гострих форм репресій».

Підтекст інструкції випливав з того, що репресії для Кремля були не самоціллю, а методом реалізації програми РКП(б) 1919 р. За допомогою голоду Сталін знищив мільйони селян, аби тільки далі просунутись у комуністичному будівництві. Коли це було зроблено, на передньому плані постало інше завдання: примусити селянство, яке конало від голоду, ефективно працювати в колгоспах. З цією метою вперше в мирних умовах були створені партійні органи, які взяли на себе безпосереднє управління виробництвом — політвідділи МТС і радгоспів.

Навіть не маючи в своєму розпорядженні фактів про

зв'язок між вимушеною корекцією планів комуністичного будівництва і каральною акцією проти українського селянства, великий український мислитель ХХ ст. І. Лисяк-Рудницький зробив правильні висновки. У статті, вперше опублікованій паризьким польськомовним журналом «Культура» в 1956 р., він писав: «Масовий спротив українського селянства колективізації загрожував зірванням амбітних господарських планів Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З ним збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українським «нахабством». Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія вирішили «навчити хохлів розуму». Жертви, що їх Україна понесла внаслідок сталінської політики, були жахливі»⁴⁴.

Словосполучення «навчити хохлів розуму» парадоксальним чином збігається з виразом українського генсека С. Косіора «навчити колгоспників уму-розуму» в листі до Сталіна від 15 березня 1933 р. (історикам цей лист став відомим тільки з 1990 р.). Український генсек скаржився всесоюзному на низькі темпи посівної кампанії у таких виразах: «Те,

що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах»⁴⁵. Нема нічого дивного у такому збігу виразів. Терористична політика «виховання вбивством» викликала однакові асоціації у людей із різних історичних епох.

Існування колгоспного устрою на засадах, продиктованих із Кремля у 1930–1932 рр., виявилось неможливим. Керівники держави і колгоспне селянство змушені були відступити від початково визначених позицій. Персоніфікована Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продовольчої розкладки, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених колгоспах. Селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і впокорилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками.

Своєрідний консенсус між державою і селянством був закріплений Примірним статутом сільськогосподарської артілі, який прийняв у лютому 1935 р. Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. Статут обмежував (до чверті або половини гектара, залежно від

місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви такого обмеження відверто пояснив у виступі на з'їзді голова колгоспу ім. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. Орехов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу»⁴⁶.

Після Голодомору українським селянам довелося при-

йняти правила гри, які звичайні до господарювання в общині російські колгоспники прийняли відразу. Щоб запобігти загрози голодування, яка постійно нависала над ними після утворення колгоспів, вони зобов'язалися добровільно й тяжко працювати в громадському господарстві. Відкинувши рабську працю в комуні, вони погодилися на кріпосницьку працю в артілі. ≡

Примітки

1. В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. — К., 1969. — С.7.
2. Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.44. — С.38.
3. Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С.59.
4. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т.2. — К., 1979. — С.52.
5. Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.42. — С.174.
6. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917-1936. — К., 1937. — С.114.
7. Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.39. — С.337.
8. Там само. — Т.42. — С.142.
9. Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1988. — С.20.
10. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927-1932 гг. — М., 1989. — С.21.
11. Сталін Й. Твори. — Т.12. — С.88.
12. Там само. — С.88-89.
13. Вісті ВУЦВК, 1929, 14 липня.
14. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т.4. — К., 1980. — С.41.
15. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. — М., 1987. — С.196-197.
16. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Т.2. — М., 2000. — С.336-342.
17. Там само. — С.63.
18. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30 х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ// Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С.43-44.

19. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. — С.259.
20. Судьбы российского крестьянства. — С.269.
21. Трагедия советской деревни. — Т.2. — С.833.
22. Там само.. — С.305.
23. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932 гг. — С.390.
24. Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. — New York, Oxford, 1996. — p.138-139.
25. Terry Martin. The 1932-1933 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin // *Famine — Genocide in Ukraine. 1932-1933. Western archives, testimonies and new research.* — Toronto, 2003. — P.104.
26. Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки* — С.421-425.
27. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С.292-293
28. История Коммунистической партии Советского Союза. — Т.1, кн.2. — М., 1971. — С.158.
29. Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931-1933. — Palgrave, 2004. — P.490.
30. Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Т.2. — К., 1965. — С.554-555.
31. Сталін Й. Твори. — Т.12. — С.283.
32. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т.4. — К., 1980. — С.431.
33. XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М.-Л., 1930. — С.37.
34. Сталин И. Сочинения. — Т.12. — С.307.
35. Трагедия советской деревни... — Т.2. — С.383-384.
36. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. — С.394-395.
37. Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — С.282.
38. Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С.81.
39. Сталін Й. Твори. — Т.12. — С.273.
40. Сталін Й. Твори. — Т.11. — С.6.
41. Трагедия советской деревни. — Т. 3. — М., 2001. — С.137-140.
42. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С.196.
43. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С.366.
44. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т.2. — К., 1994. — С.297-298.
45. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С.443.
46. Див.: Вьлцан М.А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935-1937. — М., 1978. — С.28.

Роман Кабачій

Близнюки чи двійнята: українці та поляки в історичній перспективі

Байдужість до власної долі одних і роздратування національним нехлюйством сусідів у інших; пафосність одних і простацтво інших; месіанство одних і цілковита його відсутність у інших: все це про два народи, про які свого часу Іван Франко сказав, що «в усім слов'янстві нема двох таких тісно зрощених між собою народів, і водночас таких, які цуралися б так один одного». Поляки й українці.

Сьогодні досить важко погодитися з Франковим визначенням — знайдуться заперечення на кшталт того, що такої єдності ніколи не було, а була — для прикладу — єдність із росіянами і що сидючи у Львові, не можна було знайти іншого ближчого нам народу. А проте, каменярева упевненість мала під собою конкретні підстави: чимало поляків у його часи й навіть пізніше вважали, що українці — далекі не народ, а політичний проект, достоту так само, як чимало росіян бачили в українстві австрійську чи

польську інтригу, але аж ніяк не самодостатній народ.

Приміром, ідеологи табору народовців, як Єнджей Гертих (1903–1992), були переконаними прихильниками асиміляційного бачення українсько-польської спільності, за формулою стосунків удава і кролика. Полягало воно ось у чому: «спокійні» русини є добрим матеріалом до сполонізування за умови відокремлення «руських» мас від «небезпечних» українських національних діячів. У польській мові «русини» мало значення безлике (колись також

позитивне) і означало лояльних по відношенню до польської держави православних або греко-католиків. «Українці» ж становили справжню «п'яту колону», створену завдяки Центральним Державам.

Причому якщо раніше такий погляд на українськість виводився з цілком зрозумілого польського почуття вищості й приналежності до сильної державної традиції, то тепер та сама суть, яку буквально можна вкласти у сумно відоме «не було, нема і бути не може», вбирається у нео-ліберальні шати: мовляв, із русинів Галичини могли постати такі самі поляки, чи росіяни, як із морав'ян стали чехи, з лужичан німці, — все залежить від державотворчого чинника. Зрозуміло: нині більшість дослідників із тверезим мисленням погоджується з сучасним розумінням нації — нової культурної чи політичної цілості, консолідованої з етносу/етносів на підставі громадянського патріотизму й усвідомлення причетності до спільної батьківщини. Інша річ — коли шлях до формування такої спільності затирається під приводом цілковитої чи майже цілковитої

відсутності держави у історії, а заголовки на кшталт вільсонового «Українці: несподівана нація» нікого не дивують.

Геть від Грушевського?

Поштовхом до написання цієї статті стала рецензія молодого варшавського історика Лукаша Адамського на «Історію України» Пола Магочі (українське видання «Критики» 2007 р.), надрукована в кварталнику «Справи мєндинародове» (2008 р., №4.). Автор рецензії, знаний завдяки своїм українознавчим дописам ще в кількох знакових польських періодичних часописах — «Тижодніку повшєхному», «Новій Європі Вєходній», та ін., сподівався від Пола Магочі, який, як відомо, займається паралельно активним творенням ще одного «народу нізвідки», притаманного західному науковому світові ліберального підходу, тим більше, що сам Пол Магочі його задекларував. Він, як і інший історик України неукраїнського походження — Андреас Каппелер із Відня (його «Малу історію України» перевидано українською у Львові того ж 2007 р.), підкреслює, що

хотів написати й написав не «історію українців», а «історію України» як території і цим самим мав відійти він панівно-го в Україні принципу вивчення вітчизняної історії саме як історії народу. Але, на думку Лукаша Адамського, з поставленим завданням він упорався принаймні почасті.

«Можна було сподіватися, — пише Лукаш, що канадський вчений буде чужим традицій-ній для українських дослідни-ків тенденції визнавати укра-їнцем кожного селянина, який на широких просторах між Кавказом та Підгаллям [*re- gion у польських Татрах — Р. К.*] вживав говірки, котрі діячі українського національ-ного руху вважали за україн-ські». Алюзія, на яку натякає молодий історик, зрозуміла — польська парадигма не має місця для концепцій столітньої давнини, які для українців оформив «батько української історії» Михайло Грушев-ський. До слова, постать Гру-шевського є для нашого героя більш ніж знаною, — Лукаш Адамський пише доктор-ську працю щодо концепцій Грушевського, а його самого в одному з інтерв'ю називає «українським Лелевелем», ко-трий у політичному вимірі по-

еднував риси Юзефа Пілсуд-ського та Романа Дмовського.

У своїй статті для «Тигодні-ка повшехного» «Пророк но-вого часу» Лукаш Адамський так характеризує поставу Грушевського, — спробуймо знайти у цій характеристиці краплину наукової незаанга-жованости: «[Грушевський] до-водив, приміром, “окупацій-ний характер” польського во-лодіння Львовом; визнавав право Польщі до незалежного національного буття виключно в “етнографічних кордонах” — не лише без Східної Галичини чи кресових земель, але навіть (! — Р.К.) без Холма і Пере-мишля». І в цій, здавалось би, цілком об'єктивній щодо по-глядів Михайла Грушевського цитаті нічого крамольного не було б, якби Лукаш не вжив цього останнього «але навіть без Холма і Перемишля».

Бо коли вчитатись у ре-цензію Адамського на «Іс-торію України» Пола Маго-чі, складається враження, що варшавський дослідник переймається лише науко-вою чистотою і репутаці-єю автора, за якого він щиро вболіває. Приміром, ловить професора з Торонто на невід-повідности: той називає Закарпат-тя «західноукраїнським регіо-

ном», визнаючи одночасно, що українську тотожність було нав'язано закарпатцям лише після Другої світової війни... Проте для самого Лукаша не є жодною невідповідністю те, що, згадуючи переслідування холмських і підляських уніатів царською владою, він ототожнює належність до греко-католицької віри з польськістю: «як відомо — велика частина її [Холмщини — Р. К.] руської з походження людности багаторазово доводила свою прив'язаність до польськості, особливо у другій половині XIX ст., коли царські власті скасували унію на тому терені, а місцевих католиків східного обряду намагалися «навернути» на православ'я». Дрібна деталь, що під польськістю раніше розумілася тільки шляхетська політична нація, а польські селяни тут не враховувалися. Те, що вже в XX ст. сталінським етнічним чищенням було довершено «прив'язування» холмщаків — навіть тих україномовних римо-католиків, т. зв. «калакутів» — до польськості, а польські історики й політологи тепер можуть обурюватися етнічними українськими «вигаданими кордонами», по річку Вепр чи до Криниці, вказує

на те, що насправді дискусія між «державницьким» і «етнічним» підходами й несе тягар територіального питання. Лише в XX ст. воно було доменом політиків та військових, нині ж — науковців.

У полоні історичного ідеалізму

Лукаш Адамський та інші знайомі мені польські історики й політологи не можуть впокоритися з кричущим, на їхню думку, фактом подання в українських історичних атласах та підручникових картах ареалів етнічного розселення українців. Обурює Адамського український підхід і до окупації Угорщиною Карпатської України — мовляв, «Україною» ті терени ніколи не були, ба більше — не можна застосувати до цих подій терміну «окупація», оскільки від Середньовіччя Закарпаття було в складі Угорщини й — треба розуміти — було цією самою Угорщиною. Проте українцям, як народу бездержавному, вочевидь складно будувати свою тотожність без опертя на власну етнічність. Навіть сьогодні, коли в українському історичному середовищі три-

ває дискусія навколо оновлення певних понять і підходів, одна з ініціаторів цієї дискусії Наталя Яковенко визнає, що «стрижнем же, довкола якого мала би організовуватись така оповідь, в підручнику з історії України мусить служити український етнос як серцевина майбутньої титульної нації».

Гідну відповідь шукачам «уявлених спільнот» дає ще один шанований на Заході український історик Ярослав Грицак. Аналізуючи позицію стосовно націогенезу народів Центрально-Східної Європи у Анджея Валицького, він вказує, що амбітні плани польської інтелектуальної еліти витворити модерну польську націю, яка об'єднала б не лише етнічних поляків, але й українців, білорусів, литовців, євреїв, зазнали цілковитого краху. «Точніше кажучи, — пише Грицак у статті «Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою», — перемогла формула Романа Дмовського, яка прагматично і цинічно ставила на етнічний фактор, а не гарні і благородні, але так нечітко окреслені наміри створити федеративну Річ Посполиту в кордонах з-перед 1772-го року (іронією польської історії,

додамо від себе, є те, що творець польської держави Юзеф Пілсудський зреалізував на практиці формулу Дмовського, а не свої федералістичні плани, й західні українці на своїй шкурі повністю відчували всю «привабливість» цієї формули в міжвоєнній Речі Посполитій)».

Тому не дивно, що колеги із-за Бугу так дратують етнічні українські чи білоруські мапи. Адже вони наочно вказують на фіктивність того явища, яке в польській традиції має назву Річ Посполита Двох Народів. Проквітнувши Велике Князівство Литовське, польська корона поширила свій вплив аж до Лівобережжя України, і для жодного поляка нині не є таємницею, що насправді Річ Посполита це те саме, що й Польща, лишень під красивішою назвою, сутності саме польської держави це не змінює.

**Коли невідомо
про що йдеться,
то йдеться про гроші**

І тут настав час розібратися зі справжнім предметом дискусій між поляками й українцями — спільними в минулому

територіями. Для польської традиції цими спільними землями є т. зв. Південно-Східні Креси, до яких сміливо можна зарахувати половину сучасної України (як модно підкреслювати останнім часом, цією половиною якраз і є «помаранчево» орієнтована Україна). Йдеться про землі, які будьколи входили до складу Речі Посполитою, або міжвоєнної Польщі. Як було сказано, для поляків це Креси, — як пояснює професор Анджей Томашевський, це слово походить від слова «крес», — «кінець», щось близьке з поняттям «окраїна». Не лише поляки мали свої креси та втратили їх: «Видається обґрунтованим виокремити особливу кресову категорію — “утрачені креси”, — пише проф. Томашевський. — Не шукаючи далеко, свої втрачені “східні креси” угорці в Семигороді, подібно як німці, мають свої “verlorene Ostgebiete” на схід від Одри і Ниси. Додаймо також утрачувані та кілька разів відновлювані східні/західні французько-німецькі креси Ельзас і Лотарінгію. Європейські приклади можна множити». Відкриттям для поляків, угорців та інших «історичних народів» став факт, що й

українці чи білоруси можуть мати свої «втрачені креси», але про це згодом. Зараз — про українське бачення польських Кресів.

Українська історіографія зараховує ті землі, які в польській свідомості були Кресами, до української етнічної території. Ба більше, прийнято вважати, що цей термін для українців образливий і при мені декан одного з історичних факультетів на Західній Україні просив польських колег не вживати при українцях цього визначення. Як тут принагідно не згадати щире обурення Лукаша Адамського з приводу термінології Пола Маґочі, за якою «з тексту не раз довідуємося, що Галичина, Белзька Земля (обидві локалізовані донині частково в Польщі), а також Буковина то — «західноукраїнські» землі». На мою думку, в Кресах можна віднайти чимало позитиву для «кресових» народів українців, білорусів, литовців, як приміром, «українська школа» польської поезії, або ж приклади кресової толерантності у співжитті українців, поляків, євреїв, але констатую факт: термін зберігає донині негативну конотацію і на сьогодні ще дуже далеко до зміни цієї тенденції.

Існує і третій погляд, придатний як для однієї, так і для іншої сторони: автоматично зарахувати названі території до пограниччя. Польсько-українське пограниччя є правдивим історичним пограниччям державницької та бездержавницької націй, тісно пов'язаним із географічним чинником. Воно простяглося і в просторі часу, і на величезних теренах від Лемківщини на заході до Правобережжя України на сході. Його можемо віднести до кількох типів пограниччя. По-перше, на чималому відтинку історичного шляху воно було несиметричним, із виразною домінантою польського начала, і, відповідаючи на запитання, а чиє ж це, власне, пограниччя — українців чи поляків — для останніх не було навіть альтернативи у відповіді. Це було пограниччя Польщі, її Креси. Домінанта поляків у містах Галичини й Волині, Холмщини та Поділля справляла враження виключно польського культурного простору.

Порівняно ненадовго це пограниччя набувало ознак спірного політично (територіально). Такі моменти в новітній історії наставали лише в період українсько-польської

війни 1918 року та польсько-українського конфлікту під час Другої світової (реальна спірність була розв'язана шляхом дипломатичних переговорів між країнами-переможцями). Соціолог Гжегож Бабінський відносить це пограниччя міжвоєнних часів до типу ситуації творення (виокремлення) держави, коли на всіх відтинках Другої (міжвоєнної) Речі Посполитої «...жоден кордон не був установлений у дефінітивний спосіб, і кожен міг бути пересунутий в будь-якому напрямку, спираючись на етнічну аргументацію». Після етнічних чищень під час та по закінченні Другої світової війни скалки цього пограниччя залишилися у вигляді невеликих скупчень поляків на Поділлі та на Житомирщині, а українців — на понімецьких землях у Польщі. Причому названі середовища є швидше віддаленими діаспорами, не просякнутими духом пограниччя виокремленими групами, що поступово асимілюються і розчиняються в масі титульної нації.

Війна принесла кордони туди, де їх «погранична» функція була раніше мінімальною і важко уявною. Для експансіоністських задумів поляків

кордони на сході означали крах цілого світу. Як зрештою, для Німеччини і Угорщини теж. Публіцист Войцех Ма-зярський проводить аналогію положення «обтятої» Польщі з «обрізаною» Угорщиною. «Ці держави повністю лежать у паралельних світах, — пише він, — читач мусив би лише у відповідних місцях підставляти власні назви у залежності від того, про яку державу хотів би читати — Україна/Румунія, Литва/Словаччина, Львів/Тімішоара, Вільно/Братислава». Проте саме війна та проведення кордону по лінії Керзона (з деякими відступами) витворили феномен українських західних кресів — Закерзоння. Вперше саме так провокативно — «українськими кресами» — назвав землі Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини історик українського походження із Варшави Євген Місило. До слова, до терміну Закерзоння у Польщі приблизно таке саме ставлення, як і в Україні чи Литві до «Кресів»: кардинально негативне. На одному із засідань спільного семінару «Польща-Україна: складні питання» варшавський історик Анджей Айнєнкель поставив риторичне, на його

думку, запитання: «Шановні панове, зараз ми перебуваємо у Рембертові [містечко під Варшавою — Р. К.]. Не хотілося би бути демагогом, але чи Рембертів то теж Закерзоння?» Цей приклад показує, що термінологічна суперечка приводить зазвичай у глухий кут і єдиним виходом із нього є здатність дослухатися рації обох сторін, тим більше, як промовляє давнє прислів'я, слово (читай «термін»), не горбець; вилетить — не спіймаєш.

Якщо прискіпливіше глянути на «українські західні креси», то стане зрозуміло, що вони є нічим іншим, як відповідником втрачених Польщею земель на Сході. Лінія Керзона відітнула не лише Волинь і т. зв. Східну Малопольщу від «мацежи», але й Підляшшя від Берестя, Холмщину від Почаєва, Надсяння від Львова. «У минулому сторіччі Польща й Україна пройшли процес дуже подібний до операції розділення сіамських сестер, і внаслідок цього також українцям прийшлося багато втратити, — пише редактор журналу «Над Бугом і Нарвою» з Більська Підляського Юрій Гаврилюк. — У результаті по-кривдженим українцям і по-

лякам залишилися біль та доконані факти будуть перепочуття кривди та втрати — креслені, кривди виправлені, перші жалкують за забужаними «етнічними землями», і «княжими столицями», а другі — за «польськістю Львова» і взагалі за «кресами», які в пам'яті сливуть молоком та медом намащеної аркадії».

Хоч як це дивно буде прихильникам державотворчого підходу серед польських дослідників — саме поляки, а не українці стали першими, хто заговорив про роль «українських втрачених кресів» у примиренні, фактично, у визнанні Східної Галичини та Волині за українською державою. Один зі співробітників редактора паризької «Культури» Єжи Гедройця поет та публіцист Юзеф Лободовський ще 1952 р. писав, що «треба ствердити, — усунення поляків з тієї землі [*Східної Галичини — Р. К.*] має таку ж юридичну та моральну вартість, як проведене у ідентичній формі усунення українців з Холмщини і Лемківщини. І коли крайні націоналісти з обох боків барикад жалкують за міцним кордоном, хоч і не можуть із ним погодитись, я буду уперто переконувати, що досягнення справжньої політичної угоди можливе лише тоді, коли

доконані факти будуть перекреслені, кривди виправлені, а злочини покарані».

Неоягеллонство: прометейство чи профанація?

Саме втрачені території на сході оживили, чи то пак вжили нове звучання в польське месіанство щодо «братів менших» — українців, білорусів і литовців. Так, насправді литовці найменше потребували й вимагали цього від поляків. Швидше концепція Єжи Гедройця і Юліуша Мєрошевського «УБЛ», яка передбачала визнання за майбутніми незалежними сусідами Польщі зі Сходу територій, набутих у 1939 р., призначалася саме полякам, передусім т. зв. «репатріантам», яких було депортовано в Польщу понад 1,5 млн. осіб. Литовці спромоглися на відновлення незалежності, приєднання до НАТО і Євросоюзу фактично власними силами, у співпраці з рештою Країн Балтії. Якщо ж ідеться про українців і білорусів, то знані нам приклади польської допомоги, включно з підтримкою Помаранчевої революції, набули в останні роки іншого звучання.

Щораз більше романтиків починають мислити прагматичніше: що конкретного дає Польщі відстоювання до хрипоти українських інтересів у ЄС і НАТО, тисячі злотих на стипендії українських студентів, що саме українці змінили у своєму ставленні до присутності польського бізнесу в своїй державі, чи не призведе лояльна позиція до українських нелегалів у Польщі до збільшення безробіття, зрештою — чи не «підкачає» Україна під час підготовки до європейського чемпіонату з футболу?

Символічну назву має матеріал рупора католицького лібералізму в Польщі, краківського «Тижодніка повсшехного» — «Кінець світу романтиків». Автор, Анджей Бжезецький (нині головний редактор двомісячника «Нова Європа Всходня»), переконаний: «Гедройць у певному моменті приспав Польщу її месіанською роллю, котра наразі закінчується на «підтримці життєдіяльності білоруських демократів і безрадним спогляданням за розвитком подій в Україні»». Він закликає: прозріймо, позаяк насправді жодна з держав УБЛ «спеціально на Варшаву не

оглядається», Україна йде у напрямку, відомому тільки їй, а польська участь у Помаранчевій революції в ролі її акушерки стала лебединою піснею романтичних стосунків. Це найлегші слова з тих, які прозвучали голосно і твердо.

Нинішня політика Польщі характеризується символічною «перемогою П'ястів над Ягеллонами». Нинішнє керівництво країни над Віслою, предствлене передусім прем'єр-міністром Польщі Дональдом Туском та міністром закордонних справ Радославом Сікорським, переорієнтувало зовнішню політику зі скерованости на східному фронті (підтягування східних сусідів до європейських стандартів) на активність на фронті західному, — примирення з Берліном після фатальної політики братів Качинських, умиротворення Парижа то посилення ролі Польщі у Брюсселі. Київ у цьому процесі опинився для Варшави на останньому місці. Позиція Сікорського у плані просування України та Білорусі проста: «Оскільки для України і Білорусі союз із Польщею є таким же шансом, як союз Польщі з Україною і Білоруссю, то такий союз є натуральною справою для

усіх тих країн, — заявив він у вересні. — Ми можемо їм допомагати за посередництвом механізмів Євросоюзу». Це означає, що полякам набридло тягти українців за вуха за їх очевидного небажання.

Українські політики люблять повторювати, — останнього разу я чув такі слова від посла України в Польщі Олександра Моцика, — що на зламі 80-90-х років ХХ ст. поляки й українці перебували в подібних політичних, економічних умовах та мали приблизно однаковий потенціал. Проте розділення сіамських братів тоталітарними режи-

мами поглибило ментальну різницю між ними й спричинило нинішню ситуацію, коли наші держави й народи розділені шенгенським муром, а добробут і політичну стабільність має лише західний брат, східному ж до цього ще дуже далеко. Які зміни принесуть українські вибори, як вони відобразяться на українсько-польських відносинах, покаже час. І в цій ситуації час грає не на користь Києва: ухвалювати рішення та вести країну до зближення з Варшавою, щоб надолужити втрачене, слід було б якомога швидшими темпами. ≡

Чи ревуть воли, як мають Жезли Сили?

Володимир Єшкілев. Богиня і Консультант / Клуб сімейного дозвілля. — Харків, 2009. — 320 с.

Цього варто було сподіватися — своєрідної єшкілевської інтерпретації теорії виникнення світу. Решта в романі «Богиня і Консультант» — антураж, яскрава і зваблива обгортка, нестандартний і фахово виписаний «джентльменський» набір доброго читива: майстерно закручена інтрига зі шпигунськими прибабасами, сексуальними та шаманськими практиками, убивствами, артефактами, українськими політичними алюзіями, східними техніками, козаками-характерниками та планетницями, карпатськими мольфарами і європейськими таємними орденами — з відчутним терпким присмаком улюбленої автором метафізики.

Попри всю гримучість даного «коктейлю Єшкілева» він цілком прийнятний, що, як на мене, свідчить про любов та увагу автора до свого читача, котрий дбає, так би мовити, про онтологічну комфортність процесу читання. Тобто, «грузить» Володимир Єшкілев власним інтелектом до певної міри, мудро розводячи його своєрідним і добрим гумором та дозованими порціями загальноновживаної і ненормативної лексики. Навіть темпоральні ефекти — а читачеві доводиться мандрувати в часі, осягаючи події від моменту створення Всесвіту, роблячи зупинки на стадіях 68 мільйонів років до нашої ери, літа 1673 року та нашого буремного сьогодення — свідомістю сприймаються м'яко, без напруги.

Що стосується фундаментальних питань світобудови у «Богині і Консультанті», то вони мені як фізикові за фахом подобаються. Принаймні логічна, послідовна і певною мірою красива теорія з натяками на відповідність наявній науковій, у якій роль Творця, тобто Великого Архітектора Всесвіту дуалістично не обов'язкова, але в яку гармонійно вписалися дракони. До драконів у літературі я вже трохи звикла. Кожен поважний письменник, починаючи з Кліффорда Саймака, відчуває до цих міфологічних створінь незрозумілий для мене сентимент, присвятивши їм десятки сторінок своїх шедеврів. Чи вдалося Єшкілеву долучити до цієї письменницької «драконології» свій унікальний голос, покаже час, а поки що читання роману й далі тішить несподіванками.

Зокрема імпонує мені гіпотеза, що Камінь Бау, довкола якого, власне, й було закручено криваву інтригу з купою смертей, може насправді виявитись іграшкою, тобто засобом для втіхи. Ідея, загалом, не нова, але перспективна і віталістична, й шкода, що в романі вона не отримала продовження. А останнє речення, мовлене старим ламою на світанку: «Після ночі настає ранок» — навіть зважаючи на всі метафізичні підтексти, вразило своєю новизною та свіжістю, вартою оповіді в понад 300 сторінок. Продовжуючи її, можна з певною часткою вірогідності стверджувати, що після вечора настає ніч із усіма наслідками, які випливають із цього факту. Але надія, як відомо, помирає останньою, навіть якщо Шего, тобто двері бога смерти, тобто Дракон через півоберта планети отримує своє нове тіло...

Марія Микицей

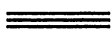
Снідання з самотністю, або 25 черепах

Тарас Жеребецький. Снідання з самотністю / Лілея-НВ — Івано-Франківськ, 2007, — 100 с.

Або «365 днів самотности», якби у Габріеля Маркеса не було «Сто років самотності». Це все про книжку молодого івано-франківського прозаїка Тараса Жеребецького, яку ми мали б за взірець, так би мовити, «підліткової повісти», якби така існувала, бо на «підлітковий роман» 75 сторінок, мабуть, не тягнуть.

16-літній школяр має відбутися рік у США за програмою учнівських обмінів. Для когось така поїздка стала б абсолютним щастям, чудовою нагодою побути кимось іншим, без набридливого піклування люблячих батьків, спробою стати самостійним і дорослим швидко та на свій розсуд.

Для героя «Снідання...» цей час стає роком повної ізоляції та дорослішання. Зрештою ізоляція і непривітність нового життя відчуються вже з перших сторінок: героєві не в кайф довгий переліт із багатьма пересадками та спілкування англійською, якої він майже не розуміє. Тобто самотність починається відразу з чужої мови, чужих облич і ландшафтів. А далі вона буде накочуватись, як снігова лавина, якби такі існували в неіснуючих горах спекотної Атланти...

А може, це й передчуття... Бо хлопцеві у тій Атланті, до річі, центрі штату Джорджія та основному містові всіх південних штатів, а ще — колишній території племені індіанців черокі, просто не пощастить. Спочатку — й що суттєво — йому не пощастить із прийомною сім'єю: родина Холодаїв виявиться далекою від «американської мрії». «Дві діжки по 120 кілограмів... а я думав, це буде якась тітка років 30-ти з красивим тілом і такою само красивою донькою». Їхні діти, Сара, Джон та Крістен, за винятком Крістен — тупі американські дауни, нормальне спілкування з якими неможливе, тому на них наш герой просто забив. Про домашній затишок і родинні стосунки також не йшлося. Надія залишалася на школу, яка, звісно, виявилася великим підступом: «в перший день школи я відчув себе голкою, яка не бачила магніту. Замість того було багато сіна. Поганого сіна». Додамо від себе — у вигляді можливості купити доброї трави, наявності декількох банд, геїв, лесбів та вагітних школярок. Єдина втіха, але фантомна — «якби я був корінним американцем, то вже точно став би якимось там мегавундеркіндом чи що...». І єдиний справжній друг — холодаївський пес Баскер. І тоді нічого іншого не залишається, як щосили триматися за улюблені речі, які привіз із собою — штани за 30 гривень, рюкзак «на 75 літрів із еластичної тканини, що не пропускає вологи й не рветься далі за наявності дірки» — за любов до роверів та спогадів про дім в Україні.

Як на мене, єдине, що рятує цей текст, сповнений похмурого скептицизму й перенасичений прийомами, — то це елементи сюрреалізму та юнацького романтизму, хоча запитання: «І якої холери він летів до тої тупої Америки?» так і залишається відкритим...

Книжка ще містить одне оповідання під назвою «Сценарій мого життя» — ідилічну історію головного героя від дитинства до старости, історію-сон-марення-утопію-сагу, знову ж таки романтичну та ірреальну, навіяну передчуттям Різдва і прожити, звичайно, не в Америці, а в рідній Галичині. Трохи нудно читати, але згадки про монгольський цирк, яблучний пиріг і бургундське вино, як на мене, роблять свою оптимістичну справу...

Марія Мукицей

Юр Логвин і танці шайтана

Юр Логвин. Танці Шайтана / Теза — Вінниця, 2010. — 320 с.

Відмий художник-графік (добряча частина українських поштових марок — його роботи, зокрема на історичні сюжети) й досвідчений письменник Юр Логвин створив власний досі як слід не поцінований жанр в українській літературі.

Уже й не пам'ятаю, скільки років тому мені потрапив до рук виданий якимось непомітним тиражем роман Логвина «Золоті копита». Я проковтнув його за один вечір. Невдовзі по тому, вже в Інтернеті — й теж дуже швидко — прочитав продовження, «Танці шайтана». І врешті, в лютому 2010-го «Танці» теж було випущено в книжковому форматі. Добре пам'ятаючи фавулу, я приніс книжку додому й спершу розгорнув її не для перечитування, а лише для виконання традиційного ритуалу, точніше — заради насолоди. Всім бібліофілам притаманна ця звичка: роздивитися, помацати, понюхати новенький поліграфічний продукт... Ага, шрифт крупний. Легковажний погляд зачепився за якесь речення посеред випадково розгорнутої сторінки. Пробіг сторінку до кінця й насилу відірвався, щоб перегорнути книжку на початок. Сів на диван, потім ліг, та так і не вставав до ранку, поки не прочитав роман.

«Золоті копита» і «Танці шайтана» Логвина (це перша й друга частини його характерницької саги «На козаку нема знаку»; про що йтиметеса у третьому романі, «Коту масляна», — мені наразі невідомо) абсолютно не схожі на решту нашої історичної белетристики, як старої, так і нової. По-перше, Логвин вирізняється неймовірно динамічною манерою письма. При цьому, ніскільки не гальмуючи, встигає милуватися найдрібнішими деталями обладунків, пейзажів, інтер'єрів, побутового причандалля, релігійних, військових, еротичних, кулінарних та інших звичаїв і забобонів різних народів, найбільшу увагу, певна річ, приділяючи українському. Швидкість, із якою розгортаються події в тому ж таки «Танці шайтана», вражаюча. Так насправді воно і є в житті, тотальний плин якого ми давно розучилися помічати.

Про всіх персонажів, про будь-які речі та події Юр Логвин примудряється розповідати якщо й не прямими словами головного героя Омелька Баламута, то хоча б так організовуючи текст, як, імовірно, міг би викласти свою розповідь козак-характерник тієї доби.

По суті, Логвин самотужки створює поки що невідомий нашій літературі реконструктивно-історичний жанр, у якому доволі природно можуть сприйматися деякі анахронізми (необхідні для сюжету чи для втілення авторської ідеї) та елементи фентезі. За технікою виконання цей стиль найближчий до американських вестернів Луї Лемора чи Кормака Маккарті.

Тільки в наших старовинних народних піснях, думах та на картинах із зображеннями Мамає козак міг бути самотнім. У тій традиції, що склалася завдяки героїко-патріотичним легендам, козак ніколи не міг віддаватися від громади, товариства, Січі на відстань, достатню для самотніх рефлексій. Омелько Баламут шанує і часто згадує перелічені соціальні інституції, діє за їхніми принципами, проте мислить і приймає рішення майже виключно сам. Як і мусив би поводитися розвідник у нескінченному поході трьома континентами...

Гадаю, саме цей індивідуалізм, який руйнує застарілий комунальний стандарт, шокуючи видавців і критиків, і заважав дотепер популяризації книжок Юрія Логвина. Після перемоги в конкурсі «Коронація слова» «Танці шайтана» отримали шанс дістатися до широких верств читачів. Цікаво, що скажуть вони (на жаль, на сайті видавництва «Теза» не передбачено інтерактивного спілкування).

Олександр Красюк

Втрачений час

Ден. Браун. Втрачений символ. / Харків, Клуб Сімейного Дозвілля, 2010. — 606 с.

Видавати актуальну іноземну белетристику, яка на батьківщині автора вже стартує з друкарні мільйонними тиражами раніше, ніж у Росії, і, головне — в українському перекладі — чи не найпопулярніший сьогодні тренд українського книговидавництва. Почалося все з саги про Гаррі Поттера: спочатку Іван Малкович наздогнав російського видавця, а потім — успішно перегнав, випереджаючи конкурентів з появою фінальної частини історії про культового «очкарика» на кілька місяців. Український видавець, не маючи фінансової змо-

ги, видавничих потужностей та, головне, авторів, аби протиставити ринку російськомовного експорту такий самий вал україномовної літератури, бере своє саме в перегонах: хто швидше видасть світовий бестселер.

Новий роман Дена Брауна «Втрачений символ» варто було купити і прочитати хоча б через це, адже українська версія вийшла раніше за російську, коштує дешевше і представлялася за всіма маркетинговими правилами: спочатку на книжковій виставці молоді люди, схожі в своїх чорних клобуках на дементорів, роздавали задурно буклети з кількома рекламними розділами, потім — повідомлення в пресі, суть яких зводилася до «не довго нам всім лишилося чекати», нарешті відбулася власне презентація і тепер уже дементори брали від покупця гривні, давали довгоочікуваний томик і сумлінно відраховували здачу. Власне, таким без перебільшення загальноприйнятим у книжковому бізнесі підходом до видання і продажів цінність «Втраченого символу» обмежується. Бо самому авторові вона, очевидно, далася надто дорого: сім років бестселер не пишеться, завжди є ризик не виправдати палких сподівань, як це вийшло з не менш підігрітим в Україні інтересом до нового роману Оксани Забужко.

Аби зрозуміти, чому «Втрачений символ» — нудна книжка навіть для мене, палкого прихильника трилерів, треба знати, чому її було написано. Знаменитий і скандальний «Код Да Вінчі», який у нас прийняли як перший роман Брауна, насправді є четвертим. Спочатку були детектив про Антарктиду «Точка обману» та «Цифрова фортеця» — текст, зрозумілий хіба що системним адміністраторам. Попри шалені зусилля Брауна повз увагу суспільства пройшли також «Янголи та демони». Що з того, що Папі Римському автор придумав незаконного сина. Церковники — лише люди, а людина грішна, справедливо розсудили в Ватикані. Та коли в «Коді Да Вінчі» Браун зазіхнув на святу цноту Христа, неначе за підручником розписавши інтимний зв'язок Ісуса з Магдаленою, свята церква повстала, крамольну книгу заборонили, наклади миттю зросли.

Повторити успіх знаменитому белетристові дуже хотілось. І «Втрачений символ» будується за знайомою вже схемою: науковець Роберт Ленгдон, найкращий у світі гравець у квест, від заходу до світанку повинен зіграти в знайому вже гру і, розгадуючи ребус за кросвордом, а шифр — за криптограмою, привести татуйованого від п'ят до тім'я масона-відступника Малаха до місця, де, за переконанням розмальованого психопата, схований такий собі символ, котрий дає таємні знання. Звісно ж, знання допоможуть заволодіти світом — ма-

ніяки всіх часів хочуть поставити мешканців земної кулі на коліна. В процесі пошуку Ленгдон змушений спочатку розшифровувати послання, які містить відрубана рука його друга, потім, накликавши на себе гнів ЦРУ, втікати від влади разом із донькою цього друга Кетрін. У якийсь момент Малах топить його в спеціальному басейні, а потім Кетрін та врятований друг пояснюють суть втрачених знань: усі навколо — масони, людина — господар своєї долі, і Створений сам стає Творцем. Над Капітолієм сходить сонце, Творець знову переміг.

Проте якби очікуваний культурологічний трилер обмежився цими сюжетними та світоглядними банальностями, читання «Втраченого символу» не перетворилося б на таке відверте витрачання часу. Намагаючись догодити мені, тому, хто цінує екшен у подібних книгах і готовий через це пробачити банальність, і тим, хто звинувачує його в примітивності й відсутності інтелектуальної складової за наявності в тексті певного масиву прикладної інформації, Ден Браун у результаті втратив читача невибагливого, а вибагливого не знайшов. Наприклад, коли починається дослідження відрубаної руки, чергове переслідування маніяком когось із «наших» або Легдон вкотре опиняється на краю загибелі, дія припиняється — і починається лекція на двадцять сторінок з якоїсь галузі не надто таємних знань від теології до теоретичної фізики. Причому, сам фаховий журналіст, Браун ці знання почерпнув звідти ж, звідки більшість із нас бере їх за потреби: зі словників, довідників та Інтернету. Не знаю, хто як, а я хочу читати або детектив, або довідник. Два в одному — як неможливість пізнання, так і загальмована дія. Хоча кіно все одно знімуть, вичавивши з роману — на щастя! — всю претензію на інтелектуальність, як зробили це з фільмом за «Ангелами і демонами», від чого історія тільки виграла, бо позбулася зайвих повчань.

Андрій Кокотюха

Пізнавальний парфум від Володимира Даниленка

Володимир Даниленко. Кохання в стилі бароко. — Львів: Піраміда, 2009.

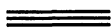
Із останніх видавничих новинок року 2009 мимоволі на думку спадають серйозні історичні романи Шкляра і Забужко, переможний «Там, де Південь» Ульяненко та преміальне «Таке» Іздрика. Українські письменники, здається, вирішили писати серйозно і глибоко — ця тенденція поширюється на більшість представників фаху. Бо ж навіть визнаний майстер іронічного слова Володимир Даниленко, не вдовольнившись цим високим званням, продовжив наступ на привабливу сферу «серйозного» письма — і український читач отримав його нову книгу «Кохання в стилі бароко», у відгуках названу «вишуканим стилістичним парфумом із любовного роману, історичної белетристики, детективу й містики в одному флаконі».

Якщо говорити стриманіше, то «Кохання в стилі бароко» — це розповідь про архітектуру Києва, таємничі збіги, нечисту силу й неуникний фатум. Така собі відповідь Олесеві Ільченку — ми теж знаємо про загадкові історії Будинку з химерами — та Володимирові Єшкілеву: відьми й чаклуни є і в столиці!

Автор використовує низку виграшних для містичного кітчу образів: книга, яка приносить смерть її власникам, таємничий перелаз, через котрий усіляка нечиста сила лізе в столицю нашої батьківщини, головний і жадливий демон Баал-Зебуб, котрий пиячить із вітчизняними політиками і настоятелем Печерської Лаври. З того всього виразно виглядають старі добрі вуха політичної сатири та бурлеску в національних кольорах, котрий трохи шкодить вишуканості містичного парфуму.

Для створення атмосфери таємничості автор вдається ще до одного поширеного прийому — оживлює кам'яних істот із Будинку з химерами та інших споруд Києва. Проте оскільки вся ця нечисть занадто олюднюється (свариться, заздрить, закохується, а головне — пліткує), то належного ефекту містики й жаху також нема.

Нарешті, обіцяне кохання у стилі бароко спалахує вже під час першої зустрічі між головним персонажем архітектором Валерієм Колядевичем і загадковою вдовою Олією Маринчук. З подальшого ходу подій стає

зрозумілим, що найзагадковіша і найфатальніша жінка — неврівноважена істеричка, що їздить на білому лексусі, перевіряє почуття чоловіка імітацією зради та годує його картопляниками, щипаними галушками, полуницею зі сметаною, борщем і кутею. Не зупиняючись на півдорозі, автор згодовує читачеві ще один стереотип — про те, що пристрасне кохання обов'язково має супроводитися сексуальним насильством. Утім, безневинні втіхи «в стилі бароко» цілком до вподоби обом закоханим: «Вранці після бурхливого ранкового кохання Юлія Маринчук, уся в синцях і подряпинах, із сяючими очима приготувала йому сніданок, поснідала і поїхала додому» (с. 183).

Власне, якби не сексуальні сцени з побутовим травматизмом, можна було б сказати, що основна сюжетна лінія розгортається вкрай мляво. Пожвавлює її, таким чином, лише бурхливе кохання та мандрівки містом. Річ у тім, що головне завдання Колядевича — розв'язати кросворд, котрий залишив Юлії її покійний чоловік. Без цього Володимирові Даниленку не вдалося б розповісти читачеві, як багато він знає про архітектуру Києва. Тому коли головні персонажі на іномарках вирушають розкривати чергову «таємницю», у нарації виникає пізнавальний пасаж про ту чи іншу споруду, приправлений порцією пліток про давно померлих історичних осіб.

Зрештою, якщо врахувати, що у своїй «серйозній» творчості Володимир Даниленко, як зізнається сам, орієнтується в першу чергу на жінок із вищою освітою, то запропонований парфум цілком може припасти їм до смаку: пристрась, плітки, казкова нечисть. І ніякого важкого аромату «Тройного».

Тетяна Трофименко

Мирослав Попович — філософ, історик і громадський діяч, академік Національної академії наук України, директор Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Живе і працює в Києві.

Сергій Жадан — поет, прозаїк, організатор багатьох поетичних фестивалів. Член Асоціації українських письменників. Живе у Харкові.

Олена Квасній — журналістка, прозаїк. Живе у Києві.

Світлана Хопта — прозаїк, кандидат філологічних наук. Живе й працює в Києві

Катерина Лебедева — прозаїк, живе й працює в Києві.

Роман Кракалія — письменник, журналіст, живе й працює в Одесі.

Людмила Дядченко — поет, студентка Київського Національного університету, живе й працює в Києві.

Василь Махно — поет, автор кількох поетичних книг, упорядник антології «Дев'ятдесятники». Член Асоціації українських письменників. Живе у Нью-Йорку.

Іван Дзюба — літературознавець, публіцист, громадський і політичний діяч, академік Національної академії наук України.

Євген Баран — літературознавець, літературний критик, есеїст, письменник, перекладач, автор багатьох книг критики та есеїстики, лауреат кількох літературних премій. Живе і працює в Івано-Франківську.

Сергій Грабовський — філософ, політолог, публіцист. Автор кількох книг із політичної історії та філософії. Живе й працює в Києві.

Отар Довженко — журналіст, медіа-експерт, оглядач проекту «Телекритика». Прозаїк, автор опублікованої книги та низки журнальних публікацій. Живе і працює в Києві.

Станіслав Кульчицький — доктор історичних наук, професор, автор численних досліджень з історії України XIX–XX століть. Живе у Києві.

Роман Кабачій — історик, публіцист. Редактор відділу історії журналу «Український Тиждень». Живе і працює у Києві.

Марія Микицей — поет, літературний критик. Живе в Івано-Франківську.

Олександр Красюк — культуролог, літературний критик, перекладач, музикознавець. Живе і працює в Києві.

Андрій Кокотюха — белетрист, сценарист, автор понад трьох десятків книжок, багаторазовий

*лауреат Всеукраїнського конкурсу «Коронація слова».
Живе й працює в Києві.*

Тетяна Трофименко — літературний критик, кандидат філологічних наук. Живе і працює в Харкові.

Журнал «Сучасність» можна придбати:

Київ	Книжковий ринок «Петрівка»: ряд 46 місце 7, ряд 48 місце 7 – ятки «Книгоноша» Книгарня на вул. Пушкінській, 8а Книгарня «Наукова думка», вул. Грушевського, 4 Книгарня «Є», вул. Лисенка, 3 Книгарня «Академкнига № 1», вул. Б. Хмельницького, 42 Книгарня «Знання», вул. Хрещатик, 44 Книгарня «Сяйво», вул. Червоноармійська, 6 Книгарня «Смолоскип», вул. Межигірська, 21 Ятка біля Університету Шевченка, бул. Шевченка, 16
Вінниця	Книжкова гуртівня «Сто тисяч книжок», просп. Юності, 43а
Житомир	Книгарня «Читай», вул. Київська, 77 (ТЦ «Глобал-UA») Книгарня «Читай», вул. М. Бердичівська, 2/7 (ТЦ «Еко-Маркет»)
Івано-Франківськ	Книгарня «Навчальна книга», вул. Новгородська, 55-А Книгарня «Навчальна книга», вул. Галицька, 39 Книгарня «Читай», вул. Вовчинецька, 225-А (ТЦ «Велес»)
Львів	Книжкова гуртівня ПП Ільницький Руслан Романович, вул. Кульпарківська 93а Книгарня «Дослідно-видавничий центр наукового товариства ім. Шевченка», проспект Шевченка, 8
Миколаїв	Книгарня «Читай», вул. Артема, 41 (ТЦ «Європорт»)
Одеса	Книжкова крамниця, вул. Троїцька, 30
Рівне	Книгарня «Читай», вул. Гагаріна 16 (ТРЦ «Чайка»)
Тернопіль	Книгарня «Дрослав Мудрий» — вул. Руська, 19 Книгарня «Підручники та посібники» — вул. Медова, 6
Хмельницький	Книжкова гуртівня «Сто тисяч книжок», вул. Кам'янецька, 122

Адреси наших представників за кордоном

США: SUCHASNIST/Chrystyna Pevny 83-67 116th street Kew Gardens, NY11418 USA (718) 441-8374; **Великобританія:** SUCHASNIST/Mr. S. Wasylko 4 The Hollows, Silverdale Nottingham NG11 7FJ; **Польща:** SUCHASNIST/Andrzej Zelvak ul. Jaracza 3 m. 45 00378 Warszawa Polska (022)625-0968; **Словаччина:** SUCHASNIST/Prokip Kolisnyk Prostejovska-17 Presov 08001 Slovakia

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459. Передплата online: www.presa.ua. Також за цією адресою ви можете дізнатись умови передплати «СУЧАСНОСТІ» за межами України

Журнал «СУЧАСНІСТЬ» від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем «СУЧАСНОСТІ» було дослідно-видавниче об'єднання «Пролог». Нині засновниками і видавцями журналу є Український інститут національної пам'яті та Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив.

Просимо читачів, які живуть поза межами України, звертатись у справі одержання журналу до представників у країнах їхнього проживання.

Поза повноваженнями представництв немає угод про кольтпортаж журналу за межами України з жодними юридичними чи фізичними особами.

SUCHASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly. POSTMASTER: Send address changes to Suchasnist, 83-67 116th Street, Kew Gardens, NY, 11418, USA.

Наша поштова адреса: 04071, м. Київ, вул. Оболонська, 21. Тел./факс 239-24-26 E-mail: suchasnist@meta.ua

Телефон відділу реалізації: (044) 467-50-24

у Наступних
числах:

Іван
Марчук
Ів Бонфуа
Віра Агеева
Григорій Штонь
Теодозія Зарівна

ISSN 0585-8364

